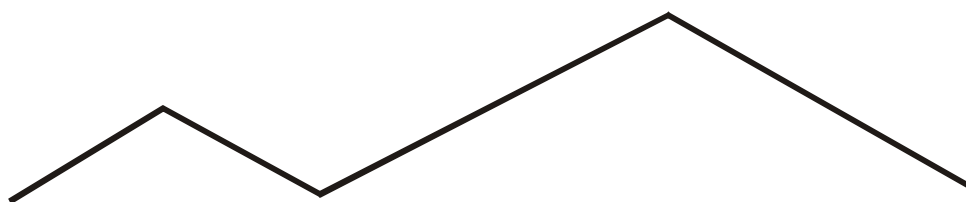

РЕГИОН И МИР

научно-аналитический журнал

том IX, № 2, 2018

Журнал включен в реестр научных периодических изданий Высшей аттестационной комиссии Республики Армения и в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ)

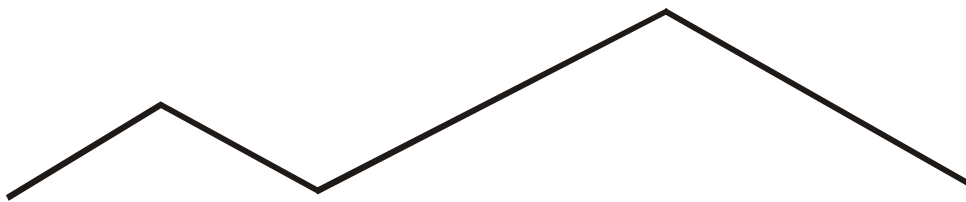
Общественный институт политических
и социальных исследований
Черноморско-Каспийского региона

~~ՏԱՐԱԾԱՔԵՐՉԱՆ ԵՎ ԱՅԵԽԱԲԿ~~

գիտավերլուծական հանդես
հատոր IX, № 2, 2018

~~REGION AND THE WORLD~~

scientific-analytical journal
volume IX, № 2, 2018

Մեկծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական
եվ սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ
Public Institute of Political and Social Research
of Blacksea-Caspian Region

РЕГИОН И МИР

научно-аналитический журнал

Редакционный совет:

Андриасян Л.Г. (главный редактор), Погосян Г.Г. (зам. главного редактора), Царукян Ж.А. (ответственный секретарь), Андриасян Т.Л., Ваградян М.Г., Исагулян Г.С., Манукян С.Ф., Меликсетян А.Ф., Паносян Н.Ж., Саргсян С.Т., Шакарянц С.Э.

Редакционная коллегия:

Аветисян Г.Г. (д.и.н., профессор, Ереванский государственный университет, Армения), Айвазян А.М. (д.п.н., Центр стратегических исследований “Арапат”, Армения), Арцруни В.Б. (Концерн ISD, Россия), Григорян Э.Р. (д.ф.н., профессор, Армянский государственный педагогический университет, Армения), Демоян Г.А. (д.и.н., Музей-институт Геноцида, Армения), Дюбьен А. (Франко-российский аналитический центр “Обсерво”, Франция), Захаров В.А. (к.и.н., Институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, Россия), Золян С.Т. (д.ф.н., профессор, Армения), Кожокин Е.М. (д.и.н., профессор, Московский государственный институт международных отношений – университет, Россия), Корнилов А.А. (д.и.н., профессор, Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского, Россия), Кочарян Ш.М. (Министерство иностранных дел, Армения), Мелконян А.А. (д.и.н., профессор, академик НАН РА, Институт истории НАН РА, Армения), Надеин-Раевский В.А. (к.ф.н., Институт политических и социальных отношений Черноморско-Каспийского региона, Россия), Нан С.А. (д.п.н., профессор, Университет им. Дж. Мейсона, США), Папаян А.А. (Центр социологических исследований “Modus Vivendi”, Армения), Петросян Г.М. (Нагорно-Карабахская Республика), Решетников Л.П. (к.и.н., председатель наблюдательного совета телекомпании “Царьград”, Россия), Сваранц А.А. (д.п.н., Россия), Шалян Ж. (Центр анализа и прогнозов Министерства иностранных дел, Франция)

Адрес редакции: РА, Ереван, 3 пр. Тиграна Меца, д. 9,

Тел. (+37493) 944440, (+37493) 868797,

Сайт: www.geopolitika.am; эл.почта: blacksea-caspian@mail.ru

ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀ

գիտավերլուծական հանդես

Խմբագրական խորհուրդ

Անդրիասյան Լ.Հ. /գլխավոր խմբագիր/, Պողոսյան Գ.Հ. /գլխ. խմբագրի տեղակալ/, Ծառուկյան Ժ.Ա. /պատասխանատու քարտուղար/, Անդրիասյան Թ.Լ., Վահրադյան Մ.Գ., Իսագուլյան Գ.Ս., Մանուկյան Ս.Ֆ., Մելիքսեթյան Ա.Ֆ., Փանոսյան Ն.Ժ., Սարգսյան Ս.Թ., Շաքարյանց Ս.Է.

Խմբագրական կոլեգիա

Ավետիսյան Հ.Գ. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Երևանի պետական համալսարան, Հայաստան/, Այվազյան Ա.Մ. /ք.գ.դ., «Արարատ» ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոն, Հայաստան/, Արծրունի Վ.Բ. /ISD կոնցեռն, Ռուսաստան/, Գրիգորյան Է.Ռ. /փ.գ.դ., պրոֆեսոր, Հայաստանի պետական մանկավարժական համալսարան, Հայաստան/, Դեմոյան Հ.Ա. /պ.գ.դ., Յեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Հայաստան/, Դյուբյեն Ա. /«Օբսերվո» ֆրանկո-ռուսական վերլուծական կենտրոն, Ֆրանսիա/, Զախարով Վ.Ա. /պ.գ.թ., Սնձով-Կասսյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների ինստիտուտ, Ռուսաստան/, Զոլյան Ս.Տ. /ք.գ.դ., պրոֆեսոր, Հայաստան/, Կոժոկին Ե.Մ. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Միջազգային հարաբերությունների Մոսկովյան պետական ինստիտուտ-համալսարան, Ռուսաստան/, Կորնիլով Ա.Ա. /Ն.Ի. Լոբաչևսկու անվ. Նիժնի Նովգորոդի պետական համալսարան, Ռուսաստան/, Քոչարյան Շ.Մ. /Արտաքին գործերի նախարարություն, Հայաստան/, Մելքոնյան Ա.Ա. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Հայաստան/, Նադեին-Ռևսկի Վ.Ա. /փ.գ.թ., Սնձով-Կասսյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների ինստիտուտ, Ռուսաստան/, Նան Ս.Ա. /ք.գ.դ., պրոֆեսոր, Զ. Մեյսոնի անվ. համալսարան, ԱՄՆ/, Պապյան Ա.Ա. /«Modus Vivendi» սոցիոլոգիական հետազոտությունների կենտրոն, Հայաստան, Պետրոսյան Գ.Մ. /Լեռնային Պարապետի Հանրապետություն/, Ռեշետնիկով Լ.Պ. /պ.գ.թ., «Ցարգրադ» հեռուստաընկերության դիտորդական խորհրդի նախագահ, Ռուսաստան/, Սվարանց Ա.Ա. /ք.գ.դ., Ռուսաստան/, Շալյան Ժ. /Արտաքին գործերի նախարարության Վերլուծության և կանխատեսման կենտրոն, Ֆրանսիա/

Խմբագրության հասցեն՝ ՀՀ, Երևան, Տիգրան Մեծի 3-րդ նրբ. տ. 9

Հեռ. (+37493) 944440, (+37493) 868797,

Գայք՝ www.geopolitika.am, էլ.փոստ՝ blacksea-caspian@mail.ru

REGION AND THE WORLD

scientific-analytical journal

Editorial council:

Andriasyan L.H. (Editor-in-chief), Poghosyan G.H. (Vice-editor), Tsarukyan J.A. (Responsible secretary), Andriasyan T.L., Vahradyan M.G., Isagulyan G.S., Manukyan S.F., Meliksetyan A.F., Panosyan N.J., Sargsyan S.T., Shakaryants S.E.

Editorial team:

Avetisyan H.G. (Doctor of Historical Sciences, professor, Yerevan State University, Armenia), Ayvazyan A.M. (Doctor of Political Sciences, Center of Strategic Research "Ararat", Armenia), Artsruni V.B. (Concern ISD, Russia), Grigoryan E.R. (Doctor of Philosophical Sciences, professor, Armenian State Pedagogic University, Armenia), Demoyan H.A. (Doctor of Historical Sciences, The Armenian Genocide Museum-Institute, Armenia), Dubien A. (Observatoire franco-russe, France), Zakharov V.A. (Candidate of Historical Sciences, Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Russia), Zolyan S.T. (Doctor of Philology, Armenia), Kojokin E.M. (Doctor of Historical Sciences, professor, MGIMO-University, Russia), Kornilov A.A. (Doctor of Historical Sciences, professor, Lobachevsky University of Nijny Novgorod, Russia), Kocharyan Sh.M. (Ministry of Foreign Affairs, Armenia), Melkonyan A.A. (Doctor of Historical Sciences, professor, Academician of NAA RA, Institute of History, Armenia), Nadein-Raevsky V.A. (candidate of Philosophical Sciences, Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Russia), Nan S.A. (Doctor of Political Sciences, professor, George Mayson University, USA), Papyan A.A. (Modus Vivendi Center, Armenia), Petrosyan G.M. (Nagorno-Karabakh Republic), Reshetnikov L.P. (Candidate of Historical Sciences, Chairman of the Supervisory Board of "Tsargrad" TV Station, Russia), Svarants A.A. (Doctor of Political Sciences, Russia), Chaliand G. (Center for Analysis and Forecasts of the Ministry of Foreign Affairs, France)

Adress: RA, Yerevan, 3rd line of Tigran Mets, 9

Phone: (+37493) 944440, (+37493) 868797,

Website: geopolitika.am; e-mail: blacksea-caspian@mail.ru

Для перепечатки или перевода опубликованных в журнале материалов необходимо разрешение редакции. Публикуемые материалы могут не отражать точку зрения редакции.

The Artsakh issue: possible options for resolving the problem

Hovhannisyan A. Yu.

Russian-Armenian University (Yerevan, Armenia)

andranik.hovhannis@gmail.com

Keywords: the Artsakh issue, Nagorno-Karabakh, NKR, the Republic of Armenia, the Republic of Azerbaijan, the OSCE Minsk Group, Key West negotiations, "Common state", the US policy, geo-economic factor, Iranian economic project.

«Արցախյան հիմնախնդիր». Խնդրի լուծման հնարավոր տարբերակներ

Հովհաննիսյան Ա. Յու.

Հայ-Ռուսական համալսարան /Հայաստան, Երևան /,

andranik.hovhannis@gmail.com

Անփոփոխ՝ Արցախի Հանրապետությունը գտնվում է Հարավային Կովկասում: Չնայած, որ Արցախը զբաղեցնում է փոքր տարածք, «Արցախի հիմնախնդիրը» այնքան բարդ է, որ իր լուծման համար անհրաժեշտ է միջազգային համագործակցություն: Այս հոդվածը նպատակաուղղված է ուսումնասիրել «Արցախյան հիմնախնդիրը»: Հոդվածում հեղինակը նաև նշում է հարցի լուծման համար անհրաժեշտ և կարևորագույն փաստարկները: Ավելին, հոդվածում քննարկվում են Արցախի Հանրապետության և Ադրբեջանի Հանրապետության միջև տնտեսական համագործակցության հնարավորությունները, որոնք կարող են նպաստել երկու պետությունների միջև առկա խնդրի վաղաժամկետ լուծմանը:

Վճռորոշ բառեր՝ «Արցախյան հիմնախնդիր», Լեռնային Ղարաբաղ, ԼՂՀ, Հայաստանի Հանրապետություն, Ադրբեջանի Հանրապետություն, ԵԱՀԿ Մինսկի խումբ, Քի Վեսթյան բանակցություններ, «Ընդհանուր պետություն», ԱՄՆ-ի քաղաքականությունը, աշխարհատնտեսական գործոն, Իրանի տնտեսական ծրագիրը:

«Арцахский вопрос»: возможные варианты решения проблемы

Ованнисян А. Ю.

Российско-Армянский университет (Армения, Ереван),

e-mail: andranik.hovhannis@gmail.com

Резюме: Республика Арцах (НКР) занимает небольшую территорию на Южном Кавказе, однако «Арцахский вопрос» настолько сложен, что требует международного сотрудничества для своего разрешения. Данная статья направлена на исследование разрешения данного вопроса. В своей статье автор приводит важные аргументы, которые необходимы для разрешения данного вопроса. Более того, в работе обсуждаются возможности экономического сотрудничества между Республикой Арцах и Азербайджанской Республикой, которые могут способствовать скорейшему разрешению проблемы между двумя государствами.

Ключевые слова: «Арцахский вопрос», Нагорный Карабах, НКР, Республика Армения, Азербайджанская Республика, Минская группа ОБСЕ, Ки-Уэстские переговоры, «Общее государство», политика США, геоэкономический фактор, иранский экономический проект.

The Artsakh issue (Karabakh) as a political problem came into existence at the beginning of the 20th century as a result of decisions made by the Caucasus regional body of the Bolshevik Party on including Artsakh (Nagorno-Karabakh) into the administrative board of Azerbaijan Soviet Republic [13, 22]. The very decision is a completely illegitimate act of totalitarian regime which was carrying out home policy of the Soviet State in order to please Turkey and her factual protectorate in the

South Caucasus - Azerbaijan. During the existence of the Soviet State the Armenian community of Artsakh (Nagorno-Karabakh) and the governing body of the Soviet Armenia had been raising the question of reuniting Artsakh (Nagorno-Karabakh) with Armenia. With the collapse of the Soviet Union new political conditions came up, and the Armenian population of Artsakh (Nagorno-Karabakh) exercised its right for independent existence and political integration with the Republic

of Armenia through civic disobedience and then, later, through armed national liberation struggle [8, 37]. Since the 1990th the problem of Artsakh has actually become an international one, and owing to the efforts of OSCE an armistice was declared between Nagorno-Karabakh Republic (Artsakh) and the Republic of Azerbaijan¹. It is worth noticing that the armistice was declared not in 1992 - during the failures of Armenian armed forces when Russian armed forces came out in a united front with the army of Azerbaijan but during the time when the army of Nagorno-Karabakh Republic set up a "security zone" around the territory of ex-Nagorno-Karabakh Autonomy [10, 24]. By the way, the regions around ex-Nagorno-Karabakh Autonomy historically and legally are part of Artsakh (Karabakh). These regions have been cut off from the Nagorno-Karabakh in the Soviet period, as a result of the illegal administrative and territorial transformation that was carried out under direct control from Moscow and Baku [8, 63].

In the spring of 2001 negotiations between the presidents of the Republic of Azerbaijan and the Republic of Armenia took place in Key West on the Artsakh issue – on the initiative and through mediation of the USA Administration². As a result of failure of these negotiations, the US administration as well as the governments of France and Russia, co-chairman of the Minsk group of OSCE, sized up that Artsakh problem cannot be settled without any compulsion on the basis of an agreement between the two parties - Azerbaijan and Armenia. The importance of Key West negotiations is that the US administration, in fact, took up decisions so as not to initiate a new stage of negotiations [3, 41]. The governments of France and Russia arrived at the same conclusion. It is conditioned by the fact that the priority of the US policy in the South Caucasus is the safeguarding of stability which is necessary to reach the strategic goals in the region - extraction and transportation of Caspian oil without any obstacles. Any initiative on the settlement of interstate and interethnic conflicts will increase the tension in the region, and might resume military actions. The US displays the same attitude to the conflicts in Georgia, namely, Abkhazian and South Ossetian [5, 74]. Within the strategy the chief tasks of the US in the South Caucasus are the establishing of democratic governments which will be the result of democratic elections, the development of civic society, the strengthening of pacifist attitudes, the banning to

recommence military actions in the zones of confrontation. One can assume that the US, France and Russia are interested in the maintenance of the Minsk group on the settlement of the Artsakh issue. It allows to ensure the chief task- to bar the recommencement of military actions and the dialogue between the opposing parties. The events in the Near East, the military operation of the USA and the Great Britain against Iraq have objectively resulted in that the US became less interested in the South Caucasus, the importance of Caspian oil lessened, though, on the whole the US is still interested in Caspian energy resources [1, 38]. If within the next few months, after ceasing of military operations in Iraq, it will become possible to provide substantial supplies of oil for the world market, some projects in the Caspian basin will be revised. All this still makes the importance of the Artsakh issue for the US policy less urgent³.

The international community more and more comes to the conclusion that it will be impossible to find a political solution to the Artsakh issue. Different proposals of OSCE on the settlement of the problem which had been approved by European structures, first of all the proposal on establishing a "common state" proved to be unacceptable both for the Republic of Azerbaijan and the Republic of Artsakh [6, 57]. Considering the possibility of the Artsakh issue settlement it is necessary that the following basic factors should be taken into account:

1. *The people of the Republic of Artsakh will admit neither of any factual or formal submissions to the Republic of Azerbaijan nor have their newly formed state be in a somewhat "within state" relationship with the Republic of Azerbaijan;*
2. *The people of the Republic of Azerbaijan will never admit of the breach of territorial integrity of the country and suffer the loss of half of their territory which according to the ideology of the Azeri people is part of the territory of their motherland.*
3. *The Republic of Artsakh will not cede the territories under its control around ex-Nagorno-Karabakh autonomy (reintegrated regions) which consider as liberated without any force compulsion;*
4. *The Republic of Armenia, on account of available legislative deeds adopted by the Parliament in 1985-95 is obliged to defend the interests of the Republic of Artsakh.*

At present there exists a whole number of states and ethnic territory in the world which are

¹ *The Hungarian OSCE Chairmanship*,
<https://www.osce.org/mg/70125>

² *Suny R., Shaffer B.*,

<https://www.belfercenter.org/publication/negotiations-nagorno-karabagh>

³ *Stronski P.*, <http://carnegieendowment.org/2017/06/13/time-to-reset-u.s.-policy-in-south-caucasus-pub-71256>

internationally unrecognized as such, and the US administration prefers to term them as “territories beyond control” [2, 46]. Such are the Chinese Republic of Taiwan, the Republic of Northern Cyprus, the Republic of Artsakh, Pridnestrovian Moldavian Republic (Transnistria), the Herat province in Afghanistan, Palestinian autonomy, Iraqi Kurdistan. These state formations are considerably more organized, more provided by resources, and possess more vital capacity than many internationally recognized states. In this connection the following work “Global tendencies of human development till 2015” is of great interest [7, 36]. It presents the Materials of the US national Intelligence Council with the following data: “The number of countries which since 1945 has increased for more than 3 times, and since 1990 by 20%, by the year of 2015 will begin to grow more slowly. This growth will still take place in the result of a still continuing process of decolonization as well as because of some religious and ethnic conflicts which lead to the breach of states. This is more likely for the countries of Africa to the south of the Sahara, in Central Asia and Indonesia. In some cases, the new states may be formed owing to the activities of separative movements which destabilize the situation in the countries where in the beginning the minorities did not strive for separation” [3, 81]. Thus, the realization of the fact that the process of forming new states goes on is becoming stronger. According to the viewpoint of an outstanding American political science specialist of Paul Goble “it is much cheaper to change the existing boundaries rather than to keep them unchanged” [5, 42]. Even disregarding the processes of new state formations on post-Soviet territory, the Western Community crashed with irresistible problems in Cyprus, on the Balkans and in Iraq. Despite the global participation of the US and NATO to settle the problems in Bosnia and Kosovo, the given problem remains unsolved and does not leave room for doubt that a sovereign Albanian State, which in 2008 was formed in Kosovo, at best would have an obliged agreement with Serbia. The problems of Iraqi Kurdistan look the same, where the Kurds owing to favorable political conditions managed to establish a National State System. In the nearest perspective it will become clear that the processes of forming sovereign States Afghanistan became more active (taking into consideration the non-Pashto part of the country), in the Shiite provinces of Iraq, in the East of Turkey. Compared with the 1990s, the tendencies towards bigger sovereignty in Russian Federation: Tatarstan, Bashkortostan, Dagestan and Chechnya are not very actual as it was in the 1990s. Not all given ethnic groups were to gain independence. Most of them prefers to coexist as a

parent state [1, 58]. This on the whole depends on several factors:

1. *The peculiarities of historical conditions, language, religious, ethnic and common cultural community of the parent state and the given ethnic type;*
2. *Economic conditions, real possibilities to get positive economic and socio-cultural development within the parent state, a possibility for cooperation in the international political and economic arena;*
3. *Real conditions for the safety of existence of the given ethnic type.*

Under present historic and political conditions practically all ethnic types that have experienced ethnic, religious, socio-cultural discrimination, particularly, features of genocide on the part of the parent state, will strive for independence, at least from the given parent state. Within the given process not only separation will take place but also some changes of state borders resulting from the annexation of the ethnic territory to the neighboring or other state. In the presence of redundancy of international institutions, the active interference of NATO, European community and the US in the given process it is impossible to stop the and the attempts to stop them will result in a still bigger reinforcement of the problem in the regions. The international law cannot be applied in the settlement of these problems since it does not reflect global processes and the present international orders did not provide simple safety of the peoples and societies as well as less big human individuals.

The Republic of Artsakh (Nagorno-Karabakh) had never formed part of Azerbaijan State system because the Soviet Union Republics had never been internationally recognized sovereign countries. Nagorno-Karabakh had been part of the Soviet Union- a state which no longer exists. The recognition of only Union State republics as sovereign states by international community became an act of crying discrimination of the rights of the peoples and nations. As a result of this four unrecognized states were formed on the ex-Soviet territory. According to the degree of State discipline the Republic of Artsakh exceeds not only the Republic of Azerbaijan but many new independent states as well. The Republic of Artsakh army of defense is the most efficient military alignment in the South Caucasus. The recommencement of military actions on part of the Republic of Azerbaijan will result in mass calamity for Azerbaijan while losses of the civic population will be not less than 300.000 people. Actually, during the previous period of military opposition NKR defense army did not initiate offensive operations

with the aim of inflicting decisive losses to the armed forces of Azerbaijan. The liberation of a number of historical territories of Armenia aimed at providing NKR with safety. The absence of offensive operations can be accounted for by the wish of political leadership and military command to avoid big human losses. According to the estimation of western military experts, under the existing standards of fighting efficiency of the armies of the Republic of Azerbaijan and the Republic of Artsakh, the Azeri armed forces will lose the ability to resistance in two weeks' time if active operations are carried out. As a result, Baku will meet the danger of the break down of state system. According to another scenario, regional powers will get involved in the conflict, namely Turkey, Iran and Russia (perhaps other states and large-scale national liberation movements).

In American political science and in expert estimation of administration employees there are proposals on the employment of various schemes of "enlarged sovereignty" or "the status of uncontrolled territories". Such ideas are perceived in Europe with more difficulties, may be because of the same problems in Europe. Nevertheless, the political project markers have already started the working out of the proposals. It is the case when the formation of concepts is based on the practice available. However, from the viewpoint of international and local security and political justice, every ethnic group longing for sovereignty must prove its ability to create not simply a state formation but a civic society to put into practice the principles of parliamentarism, multi-party system, self-providing economy to provide inner and foreign tolerance, to recognize the right of other ethnic groups and nations. The US representative in the Minsk group of OSCE, many experts mention the distinctive characteristics of the Republic of Artsakh compared to other unacknowledged states. All above- mentioned attributes of modern state system are already established. Artsakh State structures are to prove their functional responsibility further on. The main NKR problems are the development of civic society the struggle against corruption. The economic boom which has been observed in the Republic of Artsakh recently resulted in the flow of investments and with it in the increase of corruption on all the levels of administration. The chiefly traditional NKR society is being transformed into a bourgeois one but causes damage particularly to the formation of civic society. Despite the efforts of the Republic of Azerbaijan, the Republic of Artsakh practically overcame the foreign policy isolation and cooperates with many governmental and non-governmental organizations and companies in the West and in the East. The international Community

cannot ignore these processes. There are considerable possibilities of collaboration with the Republic of Azerbaijan first of all on the basis of fair distribution of regional resources [4, 83].

The region of South Caucasus as a vaster Caucasus-Caspian region is a territory where many people during thousand years had been establishing states, civilizations and conditions for inhabiting and vital activities⁴. The given region includes separate sectors of several cultural and historical types, which in different times dominated here and the chief advantages in the development of productive force belonged to them. Approximately since the beginning of the 60th the successive collapse of the Soviet Union, the departing of the USSR countries from Moscow and from one another has begun. In the 70th this process developed in anew way and new speed which resulted in a sharp confrontation already in the 80th [14, 27]. Problems sprang up between the USSR countries in the field of utilization of borderland plots of land, water resources, communications, cultural and economic life of people of different nationalities which turned out to be not "titled" nations on the territory of other republics. A monstrous discrimination of the right of nationalities sprang up in socio-cultural, administrative and economic spheres. The problems of safety in the South Caucasus and in other regions are not only in relationship between the states but the nations as well, between ethnic and religious groups, regional, economic, political clans. In these regions despite favorable bioclimatic conditions natural and natural-economic resources are quite limited. The existing level of economic development, the demographic tendencies suppose a disputed utilization of more valuable and universal resources: **land, water, communications, oil, food staffs and other**. The disputes on the utilization of given resources take place in the North Caucasus in the most violent and barbaric form. But in the South Caucasus too these problems form the basis of present and future conflict. The most pronounced problems are the utilization and distribution of oil and gas resources. Oil and gas resources of the Caspian basin are basically within the state borders of Qazaqstan, Azerbaijan and Turkmenistan [6, 71]. Of course, these countries have the right to link their economic and political future with their exploitation. However, the utilization of these resources at present became possible owing to age-long activities in the region of Russian, European and Armenian capital. The USSR national and state system and then the collapse of the USSR which took place without any serious reserves and arrangements in

⁴ *The Caucasus Caspian Commission*, <http://www.esiweb.org>

respect of the utilization of one common system of transport, infrastructure and national economic resources stipulated the advantages of a number of new independent states for their possession and utilization.

As it is known, the formation of political and administrative structure and inland borders of the USSR had taken place during decades under the influence tactical geopolitical and often foreign factors. Any historical or economic conditionality is out. Ethnic and political conflicts are natural striving of the nations and states towards balance, to the creation of new balance in respect of owing the resources. Moreover, in the Central Asia region, where there are vast territories and more abundant resources, as well as a lower destiny of population in general, practically no armed conflicts took place between state forming nations and the claims were to political tension whereas in the region of North and South Caucasus armed conflicts became the main form of raising claims. There is no doubt in that the small geopolitics which has its own place in the region has long been firmly attached to global processes, but in any case the bases of conflicts are regional conditions and factors.

The participation of the Republic of Georgia in fielding and distribution of oil resources of the Caspian basin is reduced to the realization of transport functions. But Georgia and Armenia also have a right for the resources and must have an access to them. It is clear that when speaking of these rights we mean not juridical but political rights, which, of course, is from the viewpoint of contemporary rights is simply a flight of fancy and good wish. Very important are the problems of fair utilization and distribution of water resources in the region. This particularly refers to the relationship of the Republic of Armenia, the Republic of Artsakh and the Republic of Azerbaijan on the matters of irrigation, partially the relationship of Georgia and Abkhazia in respect of energetic resources utilization of Inguria hydro-energetic knot, the utilization by the Republic of Azerbaijan of water resources of the bordering river Samour (Azeri-Russian border), and may be in the future there will arise problems connected with the utilization of water resources of the rivers of Eastern Georgia in the Republic of Azerbaijan [16, 51]. Cultivation and agriculture in general in the vast territory of the Republic of Azerbaijan-western low lands (Gardman) and low land Artsakh as well as Nakhichevan is impossible without water resources of the rivers flowing from the territory in the Republic of Armenia - Agstev, Arpa, partially Debet (through the territory of Georgia), as well as the river Terter flowing from the territory of the Republic of Azerbaijan. Without the regulation of

this problem it is hard to expect that the conflicts between the two parties will be settled. In river Araxes, which is a bordering river for Iran for the most part of its border with Nakhichevan Autonomous Republic (an exclave of the Republic of Azerbaijan), the Republic of Armenia, and the Republic of Artsakh utilizes the resources of the main regional river in the minimum way possible (only in Iranian Mougani). Iran is quite interested in the utilization of water resources of the Araxes for the water supply of its biggest cities - Tabriz, Teheran, Arak. The given project which supposes the construction of hydro energetic knot with the Republic of Artsakh with the transmission of the energy to Artsakh and water resources to Iran which will help make the irrigation better in Iranian Azerbaijan [18, 67], would become the most important factor for ensuring security in the region. Both for the Republic of Azerbaijan and the people of this state in general pasturable cattle breeding is of great economic importance, particularly the pasture of sheep and goats in mountainous and pre-mountainous pastures which are for the most part within the borders of the Republic of Armenia and the Republic of Artsakh. After the beginning of the Artsakh-Azerbaijan war, the quantity of sheep and goats in the Republic of Azerbaijan reduced to nearly twice which resulted in a big damage for the country. The pastures of Armenia and Georgia are very important resources for the population of the Republic of Azerbaijan and their utilization will become an important factor for ensuring in the region.

The most important geo-economic factors in the region are the communications which were formed during the decades and especially during the period of Russian and Soviet Empires, they were formed as a common system serving the goals of Empire. At the times of the Soviet Union the regional communications became the most important factors for the development of economy and first of all of industry. The communicative system greatly influenced depopulation, the creation of new populated territories and the exploitation of mineral resources. At present Armenia turned out to be in an unfavorable state in respect of communication and cannot agree with such unfair distribution of rights on owning and using the communications. In the perspective the Republic of Armenia can create alternative communications with Iran, Georgia and Russia. So for instance, railway communications with Iran and Russia (through the Abkhazian line⁵). However, unfortunately, at present these projects are limited to economic

⁵ Vardzelashvili M.,
<http://www.georgiatimes.info/en/interview/85381.html>

possibilities. Regardless, we are confident, that the **Universalization and internationalization of communicative systems in the South Caucasus is a key geo-economic factor for ensuring security.** Not only Armenia is interested in it though for the Republic of Armenia and the Republic of Artsakh it is of primary importance. The neighboring countries too, including the Republic of Azerbaijan. And regional players like Iran, Turkey and Russia are interested in the development and opening of communications in the South Caucasus too. Though these plans should not be connected with demands of political character. These two incompatible spheres and the attempts for the solution of political and communicative problems parallelly will lead to immediate deadlock in the settlement of conflicts. At present, the Republic of Azerbaijan and the Republic of Georgia connect the opening of communications with the political settlement of Artsakh and Abkhazian conflicts. The Republic of Armenia and the Republic of Artsakh connect the opening of communication with Nakhichevan together with the opening of communications on part of Turkey and the Republic of Azerbaijan. Certainly, such attitudes of the regional states make a vicious circle of conflicts. In various projects of Europeans and Americans directed to the settlement of conflicts based on projecting some universal system of collaboration in the region, the main focus is on the marketing approaches of economic and geo-economic cooperation. Of course, marketing relationships have no alternatives, but at the same time, the guarantees of states and nations in respect of universal resource utilization are not taken into account. These rights must be confirmed by international guarantees and applied irrespective of market and economic conditions.

References

1. *Bodansky Y.*, The New Azerbaijan Hub “The Caucasus”, Detroit: MUP, 2012.
2. *Brzezinski Z.*, The Caucasus and New Geo-Political Realities Now the West Can Support the Region

- “Azerbaijan international winter”, New York: Atlantic Print, 1995.
3. *Dilip H.*, The Question of Nagorno-Karabakh, Toronto: the National PQ, 1992.
4. *Howard E.*, Azerbaijan’s Road to NATO Caspian Crossroads, Volume 4, Issue № 3, New York: Public Press, 2010.
5. *Goble P.*, Pipelines and Pipedreams – The Geopolitics of the Transcaucasus, Vols. 1-2, New York: Public Press, 1995.
6. *Olcott M.*, Energy Choices in the Near Abroad - Nots Face Future, Washington D.C.: Center for Strategic and Strategic, 1997.
7. *Stratfor J.* Caucasus Stability Pact, New Jersey: Groong Press, 2000.
8. *Մանասյան Ա., Ղևոնդյան Ա., Լեոնային Ղարաբաղ. Ինչպես է դա եղել, Երևան: ՊՈԱԿ, 2010.*
9. *Բալայան Վ.*, Արցախի պատմություն, Երևան: Ամարաս, 2002.
10. *Մկրտչյան Շ.*, Արցախ, Երևան: Ամարաս, 1991.
11. *Ուրտաբաթյան Բ.*, «Արցախի պատմությունը», Երևան: Տիգրան Մեծ, 1994.
12. *Гаспарян А.*, Динамика карабахского конфликта и роль Российской Федерации в его урегулировании, Санкт-Петербург: Вита Нова, 1999.
13. *Григорян М.*, Карабахский конфликт: суть разногласий, Санкт-Петербург: Вита Нова, 1999.
14. *Дарчиашвили Д.*, Южная Грузия: вызовы и задачи безопасности, Тбилиси: Агора, 2000.
15. *Институт политических исследований (ИПИ)*, Нагорно-Карабахская Республика: становление государственности на рубеже веков Ереван: Тигран Мец, 2009.
16. *Кокоев К., Сванидзе Г.*, Проблемы национальных меньшинств в Грузии, Тбилиси: Амарта, 1999.
17. *Мальшев Д.*, Феномен этносепаратизма на Кавказе и мировой опыт, Москва: Наука, 2000.
18. *Мамедов М.*, Некоторые аспекты современной этнической ситуации в Азербайджане, Уппсала: Тёри, 1999.
19. *Салимов Г.*, Этнополитическая ситуация в Азербайджане, Салоники: Афра, 1998.
20. *Хаиндрава И.*, Религиозная война на Северном Кавказе: взгляд из Грузии, Тбилиси: Агора, 2003.

Реформа Совета Безопасности ООН: основные сценарии и проблемы

Ованнисян А. Ю.
Российско-Армянский университет (Армения, Ереван),
andranik.hovhannis@gmail.com

Ключевые слова: реформа СБ ООН, Россия, США, Китай, ЕС, БРИКС, право вето, региональное представительство, «Группа четырёх», «Эзулвинский консенсус», «Единство в интересах консенсуса».

ՄԱԿ-ի Անվտանգության Խորհրդի Բարեփոխում. Հիմնական սցենարներն ու խնդիրները

Հովհաննիսյան Ա. Յու.
Հայ-Ռուսական համալսարան / Հայաստան, Երևան /,
andranik.hovhannis@gmail.com

Անփոփում՝ ՄԱԿ-ի Անվտանգության Խորհուրդը կարևորագույն կառույց է, որի վրա, ըստ ՄԱԿ-ի կանոնակարգի 24-րդ հոդվածի, դրված է աշխարհում խաղաղության և անվտանգության պահպանման պատասխանատվությունը: Սակայն, ՄԱԿ-ի անդամ որոշ պետությունների նախագահները հաճախ առաջարկներ են անում վերջինիս հնարավոր բարեփոխումի վերաբերյալ: Այս հոդվածում հեղինակը ներկայացնում է ՄԱԿ-ի ԱԽ բարեփոխումի հիմնական սցենարներն ու խնդիրները:

Վճռորոշ բառեր՝ ՄԱԿ-ի ԱԽ բարեփոխում, Ռուսաստան, ԱՄՆ, Չինաստան, ԵՄ, ԲԲԻԿՍ, վետոյի իրավունք, տարածաշրջանային ներկայացուցչություն, «Քառյակի խումբ», «Էզուլվինյան կոնսենսուս», «Միասնություն կոնսենսուսի շահերից ելնելով»:

Reform of the UN Security Council: the main scenarios and problems

Hovhannisyan A. Yu.
Russian-Armenian University (Yerevan, Armenia)
andranik.hovhannis@gmail.com

Abstract: the UN Security Council is the most important structure of the United Nations, charged with the maintenance of international peace and security in the whole world. Since 1945, the geopolitical realities have changed drastically, but the UNSC has changed very little. Therefore, some leaders of the UN member states have often raised the issue about the UNSC's reform. In this article, the author presents the main scenarios and issues of the UN Security Council's reform agenda.

Keywords: reform of the UNSC, Russia, the United States, China, the EU, BRICS, the Right to Veto, the regional representation, the "Group of Four", the "Ezulwini Consensus", the "Uniting for Consensus".

На современном этапе развития международных отношений всё отчетливее проявляется потребность оперативного и скоординированного противодействия угрозам, носящим глобальный характер. Дать эффективный ответ на эти угрозы и вызовы могут только механизмы, действующие «в рамках легитимных структур, обладающих достаточным моральным авторитетом для того, чтобы их решения носили общепризнанный характер, а не вызывали обвинения в произволе и двойных стандартах» [3, 37]. Традиционно считалось, что ООН является единственной универсальной организацией мирового сообщества, высшим носителем и стражем современного международного права и в этом качестве пользуется наивысшим мораль-

ным авторитетом. Эта точка зрения, которой неукоснительно придерживался СССР, а затем и Российская Федерация, с некоторых пор была поставлена под сомнение.

В настоящее время не только специалисты-международники, но и представители неправительственных организаций выдвигают идеи коренной реформы ООН и радикального пересмотра её Устава. В одном из своих выступлений Дж. Гиргон, директор Центра исследований «Большой восьмерки» при университете Торонто, заявил, что: «Совет Безопасности ООН, Устав ООН, само устройство этой организации совершенно не отвечают вызовам XXI века. ООН создана в интересах суверенных государств-наций, а в эру глобализации этим государствам

приходит конец» [1, 56]. Критика в адрес ООН связана с её чрезмерной бюрократизацией, параллелизмом в функциях многих структур. Кроме этого, ООН обвиняют в том, что она больше реагирует на кризисы, нежели предотвращает их. Избирательный интерес ООН к конфликтам в различных регионах мира дает основания утверждать о наличии в её деятельности двойных стандартов. В частности, авторитет ООН во многом был подорван такими событиями, как действия США в Ираке и Югославии, после чего многие усомнились в силе международного права в целом и ООН в частности. Однако ООН всё же обладает достаточным потенциалом для трансформации в успешно функционирующий политический инструмент решения мировых проблем, являясь признанным гарантом глобальной и региональной стабильности. Вместе с тем, для достижения этой цели необходимо провести реформы, затрагивающие основные органы и институты ООН. Основной, но в то же время наиболее сложной и противоречивой является реформа Совета Безопасности ООН. С тех пор как был создан СБ ООН, угрозы и вызовы международному миру и безопасности изменились, так же, как и распределение сил между членами данной организации. Как известно, ООН задумывалась как организация стран-победительниц во Второй мировой войне. На СБ возлагалась главная ответственность за поддержание мира и безопасности народов. При определении состава Совета Безопасности создатели ООН руководствовались, прежде всего, существовавшим раскладом сил в мире, поэтому можно утверждать, что состав Совета на тот момент верно отражал международную политическую ситуацию. Капиталистический мир в то время занимал доминирующее положение, что предопределило численное преобладание капиталистических государств в Совете Безопасности и в составе его постоянных членов, среди которых были три наиболее могущественные капиталистические государства: США, резко выделявшиеся тогда своей военной и экономической мощью, а также Великобритания и Франция, обладавшие крупнейшими колониальными владениями. Однако инициаторы создания ООН понимали, что без участия СССР, внесшего решающий вклад в победу во Второй мировой войне, а также Китая, оказывающих огромное воздействие на всю систему международных отношений, эта организация неминуема.

Состав СБ ООН расширялся всего один раз – в 1963 году с 11 до 15 членов¹. Причем это уве-

личение касалось только категории непостоянных членов², а общее число стран-участниц ООН за время существования Организации выросло с 51 до 192 государств. Количество участников СБ ООН увеличилось всего на 36%, в то время как общая численность стран-членов ООН возросла в 3,7 раза. В 1945 году членский состав Совета Безопасности представлял 21,6% стран-участниц ООН, в 1963 году – 13%; в настоящее время – менее 8% членского состава данной организации. Таким образом, одним из самых сложных вопросов реформирования СБ ООН является расширение его состава. Впервые проблема справедливого представительства в Совете Безопасности и расширении его членского состава была включена в повестку дня ООН в 1979 году в ходе 34-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН. В ходе 48-й Генеральной Ассамблеи в 1993 году было решено «учредить Рабочую группу открытого состава для рассмотрения всех аспектов вопроса о расширении членского состава Совета Безопасности и других вопросов, касающихся Совета Безопасности»³. Одним из результатов, достигнутых данной Группой, стала резолюция, одобренная Генеральной Ассамблеей 53/30 от 23 ноября 1998 года. Данный документ подтвердил важность достижения общего согласия и постановил: «не принимать никакой резолюции и никакого решения по вопросу о справедливом представительстве в Совете Безопасности и расширении его членского состава и по связанным с этим вопросам, если за это не будут поданы по крайней мере 2/3 голосов Генеральной Ассамблеи»⁴. С одной стороны, эта резолюция обеспечила крайне взвешенный подход к решению проблемы, исключая скоропалительные и эмоциональные решения. Однако, с другой стороны, данный документ сильно осложняет процесс принятия решений, которые и без того затягиваются. Война в Ливане в 2006 году отчетливо показала, что принять сбалан-

² Непостоянные члены Совета Безопасности избираются на двухгодичный срок. При первых выборах непостоянных членов, после увеличения Совета Безопасности с одиннадцати до пятнадцати, два из четырех дополнительных членов избираются на срок в один год. Выбывающий член Совета Безопасности не подлежит немедленному переизбранию. Непостоянные члены избираются из следующих регионов: 5 из Африки и Азии, 2 из Латинской Америки, 1 из Восточной Европы и 2 из Западной Европы, а также остальных регионов, включая Австралию и Канаду. В 2018 году непостоянными членами СБ ООН будут следующие государства: **Кот-д'Ивуар, Экваториальная Гвинея, Эфиопия, Кувейт, Казахстан, Перу, Боливия, Швеция, Нидерланды и Польша.**

³ *The UN Security Council*,

<http://www.un.org/ru/sc/documents/resolutions/1993.shtml>

⁴ *The UN Security Council*,

<http://www.un.org/ru/sc/documents/resolutions/1998.shtml>

¹ *The UN Security Council*,

<http://www.un.org/ru/sc/documents/resolutions/1963.shtml>

сированную и действенную резолюцию становится все сложнее и сложнее. Из-за столкновения различных интересов любая более или менее конкретная резолюция, призывающая к определенным действиям, оказывается заблокированной кем-то из постоянных членов СБ ООН. Более того, события в Нагорном Карабахе, когда в 1991 году в результате агрессивных действий властей Азербайджанской Республики по отношению к Нагорно-Карабахской Республике началась война, длившаяся до мая 1994 года, очередной раз доказали, что Совет Безопасности в его нынешнем виде становится все менее эффективным для решения международных конфликтов, в том числе вооруженных, так как по нагорно-карабахскому конфликту в 1993 году было принято четыре резолюции [9, 89], однако, ни одна из них так и не была претворена в жизнь сторонами данного конфликта – Азербайджанской Республикой и Нагорно-Карабахской Республикой. Более того, Баку систематически игнорировал все призывы СБ ООН немедленно прекратить военные действия, а в некоторых случаях пользовался этими призывами для того, чтобы передохнуть и набрать силы для нового витка агрессии в отношении мирных жителей Нагорного Карабаха.

В настоящее время решения Совета Безопасности в известной мере продолжают отражать соотношение сил, сложившееся за рамками ООН. Однако такое распределение мест в СБ не совсем соответствует действительности. Так, развивающиеся страны играют роль статистов в решении основных политических вопросов, в то время как большинство конфликтов в последнее время возникает именно на территории этих государств. Кроме того, несмотря на то, что США еще сохраняют лидирующие позиции в области экономики, согласно прогнозам, скоро они могут уступить свое место Китаю. Так, по официальной оценке Международного валютного фонда (МВФ), в 2014 году Китай обошел США по ВВП, пересчитанному в доллары по паритету покупательной способности (ППС), став крупнейшей во всем мире⁵. В политическом плане ситуация для Соединенных Штатов складывается еще более неудачная. Их попытку установить «мировой американский порядок» нельзя назвать удавшейся, а дальнейшее навязывание своей политики будет встречено еще большим недовольством мирового сообщества. В то же время Индия, не состоящая в структуре постоянных членов Совета Безопасности, скоро выйдет по своему экономическому развитию на

четвертое место в мире. Эта держава поставляет наибольшее число так называемых «голубых касок» для миротворческих контингентов ООН. Она усиленно развивает сектор высоких технологий, является ядерной державой и совершенствует свой военно-морской флот. То же самое можно сказать о Бразилии, которая в составе группы BRICS, куда входят также Россия, Индия и Китай, показывает очень быстрые темпы развития и предъявляет серьезную заявку на роль одного из важнейших игроков на мировой политической сцене. Нельзя забывать и о Японии с Германией, которые также до сих пор не входят в число постоянных членов Совета Безопасности. После Второй мировой войны такое положение дел было оправданным, так как правительства Японии и Германии, будучи агрессорами, безусловно, не могли попасть в число государств, призванных обеспечить международную безопасность. Однако на сегодняшний день данные страны являются одними из наиболее развитых государств мира и имеют полное право требовать для себя места среди постоянных членов СБ ООН. Более того, нельзя забывать и о том, что Япония и Германия занимают второе и третье места соответственно по объёму финансирования ООН, уступая только Соединённым Штатам. Доля США в регулярном бюджете ООН составляет 22%, чистая сумма взноса – 402 млн. 384 тыс. долл. США; Японии – 16,6%, что соответствует 304 млн. 56 тыс. долл. США; Германии – 8,6% или 156 млн. 875 тыс. долл. США, соответственно⁶. Таким образом, Берлин и Токио могут рассчитывать на улучшение своих позиций в СБ ООН в результате его реформирования. В настоящее время данные страны уже ведут неофициальные переговоры со своими партнёрами для поддержания своих кандидатур в качестве постоянных членов Совета Безопасности ООН. На данный момент большинство государств-членов ООН поддерживают реформу Совета Безопасности, а их разногласия сводятся к вопросу о путях и методах её осуществления. Некоторые страны высказываются в пользу расширения членского состава Совета Безопасности от 20 до 23 членов, другие страны предлагают, чтобы в состав Совета входили от 24 до 27 стран⁷.

Важной проблемой является вопрос о **региональном представительстве**. Определённые регионы уже представлены в нынешнем составе

⁵ Tang D., <https://www.ft.com/content/e7e3cb50-5b51-11e7-b553-e2df1b0c3220>

⁶ The UN Web site, <http://www.un.org/russian/question/contrib.htm>

⁷ The UN General Assembly, <http://www.un.org/ru/ga/president/gapres/bio58.htm>

СБ ООН⁸. Сейчас в Совете недопредставлены развивающиеся страны. Как уже было отмечено ранее, данные государства зачастую играют роль статистов в решении основных политических вопросов, в то время как большинство конфликтов в последние годы возникают именно на территории этих государств. Можно привести множество примеров: Украина, Сирия, Ирак, Ливия, Йемен и так далее. Некоторые страны придерживаются мнения, что членский состав СБ ООН следует увеличить как в категории непостоянных, так и в категории постоянных членов. Другие выступают за увеличение численного состава только за счет непостоянных членов. Например, идею создания новых постоянных мест в Совете Безопасности поддерживают Германия, Япония, Индия и Бразилия. Противниками создания новых постоянных мест в СБ ООН являются: Аргентина, Канада, Колумбия, Коста-Рика, Италия, Мальта, Мексика, Пакистан, Республика Корея, Сан-Марино, Испания и Турецкая Республика.

Наиболее остро вопрос о расширении «пятерки» был поставлен в 2005 году, когда «Группа четырех» – Германия, Япония, Индия и Бразилия – потребовали для себя статуса постоянных членов Совета Безопасности ООН. «Группа четырех» представила свой проект реформы Совета Безопасности, согласно которому, число его постоянных членов должно увеличиться на шесть, а непостоянных – на четыре. Кроме того, «четверка» выразила готовность поднять вопрос о **праве вето** только через пятнадцать лет после завершения расширения Совета Безопасности.

Таблица №1. Распределение мест в СБ ООН по проекту «Группы четырех» [7, 52]

Регион	Постоянные места	Непостоянные места
Азия	2	1
Африка	2	1
Западная Европа	1	1
Латинская Америка	1	1

Конечно, существуют и иные альтернативные модели реформирования СБ ООН, в частности, проект резолюции, представленный Ганой, Нигерией, Сенегалом и Южно-Африканс-

кой Республикой. Необходимо ответить, что в данном проекте выражена общая позиция африканских государств относительно предполагаемой реформы, воплощённая в «**Эзулвинийском консенсусе**». В частности, в своём предложении представители африканских стран заявляют, что «принимая во внимание бесспорный факт, заключающийся в том, что в 1945 году, когда создавалась ООН, большинство африканских стран не существовало, и, соответственно, африканский континент и в наши дни не имеет постоянного места в СБ ООН» [8, 32]. Однако, так как данная структура является главным органом ООН по вопросам международного мира и безопасности, страны африканского континента в своей совместной резолюции постановляют:

➤ расширить членский состав Совета Безопасности ООН как в категории постоянных членов, так и в категории непостоянных членов, а также улучшить его методы работы;

➤ предоставить новым постоянным членам такие же prerogatives и привилегии, как и нынешним постоянным членам, включая **право вето**;

➤ предоставить Африке **два постоянных** и **два непостоянных** места в Совете Безопасности ООН;

➤ увеличить членский состав СБ ООН с **15** до **26** путем создания **11** дополнительных мест

Таблица №2. Распределение 11 дополнительных мест в СБ ООН по проекту африканских стран [8, 44]

Регион	Постоянные места	Непостоянные места
Африка	2	2
Азия	2	1
Латинская Америка и Карибский бассейн	1	1
Западная Европа и другие государства	1	-
Восточная Европа	-	1

На наш взгляд, наиболее спорным пунктом данной резолюции является предложение о предоставлении новым постоянным членам равных прав с нынешними постоянными членами, в частности, **право вето**. Более того, речь идёт о немедленном получении новыми постоянными членами этого права. Право вето можно считать своеобразным «стабилизатором», обеспечиваю-

⁸ The UN General Assembly, <http://www.un.org/ru/ga/president/gapres/bio58.htm>

щим коллегиальный характер работы Совета Безопасности, «свободного от насилия и диктата со стороны кого бы то ни было» [5, 52]. Устав определяет вето как «принцип единогласия постоянных членов Совета»⁹. Однако на практике вето означает несогласие с решением. Все постоянные члены Совета Безопасности ООН неоднократно пользовались этим правом. Стоит отметить, что СССР был не только первой страной, воспользовавшейся правом вето, но и страной, накладывавшей вето наибольшее число раз. Большинство документов, заблокированных Советским Союзом, являлись заявлениями о приеме новых членов ООН [8, 37].

Принятие решений в Совете Безопасности происходит в соответствии со **статьей 27 Устава**: «Каждый член Совета Безопасности имеет один голос». Для принятия решения по вопросам процедуры необходимо, чтобы за них было подано девять голосов членов Совета. Основные вопросы считаются принятыми, когда за них поданы голоса девяти членов Совета, включая совпадающие голоса всех постоянных членов Совета, причем сторона, участвующая в споре, должна воздержаться от голосования при принятии решения на основании Главы VI и на основании **пункта 3 статьи 52 Устава ООН**¹⁰. Таким образом, для принятия решений в Совете Безопасности необходимо девять голосов «за» и отсутствие голосов «против» среди пяти постоянных членов. Иными словами, ни один из постоянных членов Совета не должен воспользоваться правом вето. Если постоянный член не полностью согласен с предлагаемым решением, но не хочет заблокировать его посредством вето, он может воздержаться, допуская тем самым принятие решения в том случае, если оно получит необходимые девять голосов «за». Тем самым, с применением права вето связаны серьезные процедурные проблемы, которые возникают, когда требуется единогласное решение пяти постоянных членов Совета Безопасности ООН. В итоге, на наш взгляд, проект реформы СБ ООН, предложенный африканскими странами, является маловероятным, поскольку они требуют невозможного. Ни одна из этих стран в ближайшей перспективе не сможет даже приблизиться по уровню экономического развития и политического влияния к нынешним постоянным членам. Существует, конечно, пример ЮАР. Однако основы экономической мощи Южно-Африканской Республики были заложены еще во времена режима апартеида, при президенте Хендрике

Фервурде. Остальные же африканские страны являются экономически слабо развитыми. Их экономики, как правило, находятся в сильной зависимости от мировой рыночной конъюнктуры, у большинства из них огромный внешний и внутренний долг, во многих из них на сегодняшний день установились не вполне легитимные, недемократические, подчас даже диктаторские режимы. Все эти факторы создают возможность экономического и политического давления на их решения в качестве членов Совета Безопасности ООН. Существует риск, что при принятии решений эти страны будут руководствоваться не долгосрочными интересами мирового сообщества и африканского континента, в частности, а интересами конкретных стран и даже глав правительств. Иными словами, существует риск «покупки» их голосов. Таким образом, если во время холодной войны парализующий эффект на деятельность СБ оказывали линии раздела между западным и восточным политическими блоками, то с распадом социалистического блока на первый план выдвинулись противоречия между богатыми и бедными странами.

Как мы отметили ранее, противниками создания новых постоянных мест в СБ ООН выступают Испания, Италия, Канада, Пакистан и ряд других государств, которые в рамках движения «Единство в интересах консенсуса» предложили расширить численный состав СБ ООН до **25** членов, увеличив число непостоянных членов на десять стран [6, 141].

Таблица №3. Схема распределения двадцати непостоянных мест в СБ ООН

Регион	Количество мест
Африка	6
Азия	5
Латинская Америка и Карибский бассейн	4
Западная Европа и другие государства	3
Восточная Европа	2

Согласно данному проекту, срок непостоянного членства в расширенном СБ ООН должен составить два или три года. Каждая из пяти указанных географических групп будет принимать решение по договорённости среди стран своего региона о переизбрании или ротации своих членов на отведённых данной группе местах. Критерии и способы переизбрания также будут

⁹ The UN Charter, <http://www.un.org/en/charter-united-nations/index.html>

¹⁰ The UN Charter, <http://www.un.org/en/charter-united-nations/index.html>

определены путем консультаций. Данный подход должен обеспечить справедливое субрегиональное представительство и позволит улучшить методы работы Совета Безопасности ООН.

Другой проект реформы принадлежит Соединённым Штатам, которые не склоняются ни к предложению «Четвёрки», ни к варианту «Единства в интересах консенсуса». Их проект предусматривает увеличение состава Совета Безопасности ООН на **два постоянных** и **два или три непостоянных члена**. Соединённые Штаты полагают, что они, в любом случае, останутся наиболее влиятельным членом ООН, хотя бы в силу сугубо финансовых причин. Будучи основными «донорами» ООН, США, с одной стороны, активно поддерживают претензии Японии и Бразилии на членство в Совете Безопасности ООН. В частности, по мнению Вашингтона, Токио уже достигло «нужного» уровня экономики, вносит весомый финансовый вклад в бюджет ООН и участвует в миротворческих операциях. Германия не уступает Японии по многим показателям, но не участвовала в одной из миротворческих операций – Ираке. Именно этим объясняется нежелание Вашингтона видеть Берлин среди постоянных членов Совета Безопасности ООН. В отношении Индии, укрепляющей своё сотрудничество с Китаем, потенциальным противником США, у американцев также существует некая настороженность. Против Индии, естественно, выступает также Пакистан, а против Японии настроены обе Кореи и, естественно, Китай. Более того, Пекин не одобряет и инициативу «Четвёрки», утверждая, что все решения, касающиеся вопроса расширения Совета Безопасности ООН, должны приниматься исключительно на демократических принципах и на основе общего согласия [10, 84]. С другой стороны, американцы не выражают одобрения перспективе расширения Совета Безопасности. Если число стран, входящих в Совет Безопасности ООН на постоянной основе, вырастет, то для того, чтобы США смогли получать одобрение своей внешней политике, им потребуется значительно больше времени и усилий. Соединённые Штаты возражают против расширения географии операций по поддержанию мира, проводимых ООН, создания постоянных миротворческих сил, рассчитывая на собственные ресурсы, а также на союзников по НАТО.

Ожидалось, что ситуацию с реформой Совета Безопасности прояснит бывший Генеральный секретарь ООН **Кофи Аннан**, который в 2005 году представил на обсуждение свой доклад «**При большей свободе**», содержащий вариант всеобъемлющей реформы ООН. Естественно, важное место в докладе было отведено вопросу о

расширении Совета Безопасности. Кофи Аннан предложил два варианта модификации этого органа. Первый предусматривал *создание шести новых постоянных мест без права вето и четырёх новых непостоянных мест*. Второй же проект Аннана вообще не предусматривал новых постоянных мест, но в нем предполагалось *создать новую категорию членов, избираемых на четырёхлетний возобновляемый срок, и предоставить новое непостоянное и невозобновляемое место на двухлетний срок* [8, 73]. Однако, к сожалению, или, к счастью, предложения бывшего Генерального секретаря ООН относительно преобразования Совета Безопасности, как, впрочем, и весь доклад, не стал долгожданным импульсом к проведению реформ ООН, несмотря на заложенное в нём рациональное зерно. В 2006 году Председатель Генеральной Ассамблеи Хайя Рашид Аль Халифа заявила о необходимости всерьёз заняться вопросом реформы Совета Безопасности. В связи с этим в 2007 году на рассмотрение членов ООН был передан доклад о путях реформы Совета Безопасности, выработанный на основе трёхмесячных переговоров группы из пяти послов со всеми 192 делегациями. Рабочую группу, созданную по настоянию Председателя Генеральной Ассамблеи, возглавили постоянные представители Турецкой Республики, Республики Кипр, Хорватии, Чили и Нидерландов. Каждый из этих дипломатов отвечал за одно из ключевых направлений реформ, касающихся численности состава, а также института вето, регионального представительства, эффективности работы и взаимодействия с Генеральной Ассамблеей. К сожалению, данный доклад стал очередным документом, содержащим рекомендации по реформе и общие положения о важности реформирования Совбеза ООН и необходимости продолжения работы в этом направлении.

В любом случае с учетом **статьи 23** Устава ООН¹¹ одним из методов стимулирования государств-членов к внесению большего вклада в международный мир и безопасность будет то, что Генеральная Ассамблея, учитывая установившуюся практику региональных консультаций, будет избирать членов Совета Безопасности, отдавая предпочтение в плане постоянных или более долгосрочных мест тем государствам, которые относятся к числу трёх наибольших финансовых вкладчиков в их соответствующей региональной зоне в регулярный бюджет, или трёх наибольших добровольных вкладчиков из их региональной зоны, или трёх наибольших

¹¹ The UN Charter, <http://www.un.org/en/charter-united-nations/index.html>

вкладчиков в их региональной зоне с точки зрения предоставления войск для миссий ООН по поддержанию мира. Кроме того, любому кандидату на постоянное место в Совете Безопасности будет невероятно сложно заручиться поддержкой стран, уже состоящих в нём, потому что в процессе решения объективные принципы могут уступить место субъективным, таким как личные интересы «большой пятерки» и других стран, чьё согласие необходимо. Так, например, амбиции Бразилии вызывают довольно прохладную реакцию у других латиноамериканских стран, прежде всего Мексики и Аргентины. Последним кажется несправедливым, что говорящую по-испански Латинскую Америку в качестве постоянного члена Совета Безопасности ООН будет представлять португалоязычная Бразилия. Против Германии высказываются Италия, Испания, Франция и Великобритания. Два последних государства, возможно, опасаются того, что в случае неудачной попытки Германии примкнуть к ним в составе Совета Безопасности, в ООН вновь заговорят о необходимости создания единого места для всего Евросоюза в Совете Безопасности.

Реформа Совета Безопасности ООН не ограничивается только расширением его численного состава или дискуссией по поводу применения и возможного ограничения права вето. Уже давно идут дискуссии по вопросу активизации деятельности Военно-штабного Комитета (ВШК) и создания вооружённых сил ООН под его руководством, как эффективного средства, сдерживающего рост терроризма и преступности, а также распространение конфликтов межрелигиозного и межэтнического происхождения. Кроме того, рассматривается возможность введения определённых мер, гарантирующих демократичность процесса принятия решений в СБ ООН, таких как «приглашение конфликтующих сторон для участия в заседаниях Совета Безопасности; проведение открытых заседаний Совета Безопасности до принятия принципиально важных резолюций; приглашение конфликтующих сторон для участия в заседаниях СБ ООН и ряд других мер» [4, 52].

Немаловажным актором в возможном реформировании СБ ООН является Российская Федерация, которая также согласна с тем мнением, что Совету Безопасности ООН требуется реформа. Однако проблема реформирования заключается в том, как содействовать преобразованиям данной структуры ООН, минимизируя издержки для Москвы. С одной стороны, РФ не может и не должна выступать главным противником на пути реформ, но, с другой стороны, принимая во внимание нынешние экономические, финансо-

вые и военные реалии, необходимо не допускать ущемления прав Москвы в СБ ООН. В российском подходе к реформе Совета Безопасности много общего с подходом США. Так же, как и Вашингтон, Москва выступает за расширение численного состава СБ ООН. Однако российская сторона выдвигает ряд условий: во-первых, постоянные члены СБ сохраняют свои места; во-вторых, уставные требования к членам СБ должны быть полностью соблюдены в случае изменения его состава; в-третьих, должен быть учтён принцип адекватного регионального представительства; в-четвёртых, любая работа по изменению состава СБ должна осуществляться на основе консенсуса как в самом Совете Безопасности, так и на Генеральной Ассамблее [4, 52]. По словам бывшего постоянного представителя РФ при ООН Виталия Чуркина, «Россией будет поддержан только такой вариант реформы, который не будет затрагивать prerogatives постоянных членов Совета Безопасности, включая право вето» [2, 62]. Российская сторона стремится не допустить ослабления права вето, имеющегося лишь у постоянных членов СБ по нескольким причинам. Российские эксперты-международники полагают, что чрезмерное увеличение численного состава одного из главных органов ООН может привести к уменьшению оперативности и снижению эффективности данного органа ООН и в значительной степени будет сдерживать решение важнейших задач. Однако существует и более глубокое объяснение. Россия сейчас занимает привилегированное положение в Совете Безопасности, которое досталось ей «в наследство» от СССР. По своим же экономическим и финансовым показателям, Россия, зависящая от цены на нефть на мировом рынке, этому статусу уже не слишком соответствует. Именно по этой причине радикальные реформы ООН могут привести к потере статуса Российской Федерации. Москве необходимо придать ООН миротворческие функции, ведь на сегодняшний день для Российской Федерации, а также для стран бывшего СССР, в том числе и для Республики Армения и Республики Арцах (НКР), важнейшим аспектом реформы является «возможность сколько-нибудь масштабной миротворческой деятельности ООН на территории бывшего СССР и в соседних государствах» [2, 71]. Таким образом, вопрос о реформе Совета Безопасности ООН весьма сложный и болезненный для Российской Федерации. Реальная включённость России в мировые политические, экономические, информационные, технологические связи и способность оказывать конструктивное воздействие на процессы в международных отношениях требуют сохранения ведущей роли

России в реформированной системе СБ ООН. Все попытки ряда государств «урезать» роль и значение России в структурах ООН будут наталкиваться на обоснованный отпор. Только такой подход отвечает национальным интересам данного государства.

Предполагается, что организационная реформа СБ ООН демократизирует СБ посредством увеличения числа как его постоянных, так и непостоянных членов с тем, чтобы Совет Безопасности более адекватно реагировал на новые задачи, стоящие перед международным сообществом. Однако необходимость реформы продиктована не только тем, что нужно адаптировать Совет Безопасности ООН к нынешним реалиям, поддержать и сохранить его престиж в системе международных отношений, но и тем, что его новые члены могли бы внести довольно весомый вклад с финансовой, технической и материальной точки зрения. Как справедливо отметил Председатель Рабочей группы открытого состава по вопросу о справедливом представительстве в СБ ООН: «Для движения вперёд необходим консенсус, а время не ждёт»¹². Очевидно, что реформа Совета Безопасности «застряла» в «большой пятерке», которая не может договориться о том, как именно следует допустить к принятию решений большее число стран, не утратив собственных полномочий и привилегий. Способность пяти постоянных членов не допускать включения важнейших вопросов мира и безопасности в повестку дня Совета Безопасности даже без использования формального права вето еще больше подрывает доверие к работе этого органа. Принятым решениям и данным мандатам часто не хватает реализма, адекватных ресурсов и политической решимости довести их осуществление до конца. В то же время, более широкий состав СБ ООН способствовал тому, чтобы его решения были более выверенными и сбалансированными.

Вместе с тем, существует опасность, что расширение СБ ООН, и, в частности, предоставление новым постоянным членам права вето, приведёт к опасному дисбалансу сил на мировой арене, а также вызовет затруднения при принятии согласованных решений по ключевым вопросам, поскольку небольшой численный состав СБ ООН способствует оперативному проведению его заседаний и акций. Таким образом, на наш взгляд, на в настоящее время, с учётом трансформирующегося миропорядка, ООН нахо-

дится еще далеко от консенсуса по таким ключевым вопросам как **масштабы расширения СБ ООН, увеличение числа постоянных членов и право вето**. Что же касается возможных сроков проведения реформ Совета Безопасности, то, скорее всего, в среднесрочной перспективе серьёзных изменений не произойдет. Это связано с тем, что, во-первых, для внесения поправок в Устав ООН, необходимо получить поддержку 2/3 участников Генеральной Ассамблеи, в том числе всех постоянных членов Совета Безопасности. Во-вторых, на данный момент нет явного и активного инициатора, способного ускорить этот процесс: США не слишком заинтересованы в преобразовании Совета Безопасности, Евросоюз занят выходом из внутреннего кризиса и в ближайшее время будет заниматься более важными для себя проблемами, Российская Федерация же, как упоминалось ранее, радикальные реформы и вовсе не принесут пользы. К тому же, такие ключевые акторы международных отношений, как США и РФ, уже не первый год заняты «борьбой геополитических интересов» на Ближнем Востоке и, мы уверены, что они не скоро начнут вести переговоры о реформах в СБ ООН.

Литература

1. *Акаев А.*, Думая о будущем с оптимизмом. Размышления о внешней политике и мироустройстве, Москва: Международные отношения, 2004.
2. *Галицкий К.*, Возможны ли Реформы в СБ ООН?, Санкт-Петербург: ОКМ, 2003.
3. *Кортунов С.*, Крушение Вестфальской системы и становление нового мирового порядка, Москва: Клуб мировой политической экономики, 2007.
4. *Кортунов С.*, Реформа ООН и национальные интересы России, Москва: Вестник аналитики, 2005.
5. *Федоров В.*, Организация объединенных наций, другие международные организации и их роль в XXI веке, Москва: Наука, 2007.
6. *Malone D.*, The UN Security Council: From the Cold War to the 21st Century, Colorado: Lynne Rienner Publishers, 2004. (на англ. яз.)
7. *Fassbender B.*, The Security Council: Progress is Possible but Unlikely, Oxford: Oxford University Press, 2012. (на англ. яз.)
8. *Hassler S.*, Reforming the UN Security Council Membership: The illusion of representativeness. Berlin: BSV press, 2012. (на англ. яз.)
9. *Michael P.*, The Armenia-Azerbaijan conflict: causes and implications. Washington D.C.: Greenwood Publishing Group, 1998. (на англ. яз.)
10. *白壽彝*, 中國通史綱要. 上海: 人民出版社, 1993年. (на кит. яз.)

¹² *The UN General Assembly*,
http://www.un.org/ru/ga/about/subsidiary/working_groups.shtml
1

Եվրոպական Միության հետ Հայաստանի, Վրաստանի և Մոլդովայի հարաբերությունների ներկա փուլը (2013-2017 թթ.)

Հակոբյան Մ. Հ.

Երևանի պետական համալսարան, Քաղաքական ինստիտուտների և գործընթացների ամբիոն (Հայաստան, Երևան)

mher.hakobyan@ysu.am

Վճռորոշ բառեր՝ Եվրոպական Միություն, Արևելյան գործընկերություն, Ասոցացման համաձայնագիր, Համապարփակ և ընդլայնված գործընկերության համաձայնագիր, տարբերակում

Нынешний этап отношений Армении, Грузии и Молдовы с Европейским союзом (2013-2017 гг.)

Акопян М.К.

Ереванский государственный университет, Кафедра политических институтов и процессов (Армения, Ереван)

mher.hakobyan@ysu.am

Резюме: В данной статье изучается динамика развития отношений между Европейским союзом и Арменией, Грузией и Молдовой в 2013-2017 гг., а также обсуждаются проявления применения принципа дифференциации в трёх странах в результате пересмотра Европейской политики соседства в 2015 г. В статье также представляется применение компонента межличностных контактов в Армении, Грузии и Молдове в рамках Восточного партнёрства и выделяются основные направления развития двусторонних отношений с ЕС.

Ключевые слова: Европейский союз, Восточное партнёрство, Соглашение об ассоциации, Соглашение о всеобъемлющем и расширенном партнёрстве, дифференциация.

The current stage of relations of Armenia, Georgia and Moldova with the European Union (2013-2017)

Hakobyan M.H.

Yerevan State University, Chair of Political Institutions and Processes (Armenia, Yerevan)

mher.hakobyan@ysu.am

Abstract: The current article studies the dynamics of relations between the European Union and Armenia, Georgia and Moldova in 2013-2017, as well as the manifestations of the application of the principle of differentiation over the three countries as a result of reviewed European Neighbourhood Policy in 2015. The article also discusses the application of people-to-people contacts component of the Eastern Partnership over Armenia, Georgia and Moldova and outlines the directions of the development of bilateral relations with the EU.

Keywords: European Union, Eastern Partnership, Comprehensive and Enhanced Partnership Agreement, differentiation.

2009 թ. «Արևելյան գործընկերություն» (ԱԳ) ծրագրի մեկնարկով Եվրոպական Միությունը (ԵՄ) սկիզբ դրեց վեց հետխորհրդային երկրների¹ հետ տարբերակված հարաբերություններին՝ վերացնելով այն կարծրատիպը, թե «Եվրոպական հարևանության քաղաքականություն» (ԵՀՔ) ծրագրում ներառված բոլոր երկրները ԵՄ-ի կողմից ընկալվում են միակերպ և հաշվի չեն առնվում դրանց առանձնահատկությունները: Այս փոփոխությունն ար-

տահայտվեց նաև նոր շրջանակային համաձայնագրերի շուրջ բանակցությունների մեկնարկով: 1990-ական թթ. վերջից սկսած ԵՄ-ի ու հետխորհրդային երկրների մեծ մասի (ներառյալ՝ ԱԳ երկրների) հետ հարաբերությունները կարգավորվում էին Գործընկերության ու համագործակցության համաձայնագրերով (ԳՀՀ)², որոնք քաղաքական հարաբե-

¹ Ադրբեջան, Բելառուս, Հայաստան, Մոլդովա, Վրաստան, Ուկրաինա:

² Այս համաձայնագրերի նպատակը շահառու երկրներում ժողովրդավարության և շուկայական տնտեսության զարգացումն է բազմազան ոլորտներում համագործակցության ու քաղաքական երկխոսության միջոցով

րություններ սկզբնավորեցին ԵՄ-ի հետ, սակայն միայն «մակերեսային» համագործակցության հնարավորություն էին տալիս, քանզի չէին նախատեսում խորը տնտեսական կամ քաղաքական կապեր ԵՄ-ի հետ: Հաջորդ «միջանկյալ» փաստաթուղթը Եվրոպական հարևանության քաղաքականության (ԵՀՔ) Գործողությունների ծրագրերն (ԳԾ) էին, որոնք թեև նախատեսում էին գործընկեր երկրներին աջակցություն ցուցաբերել իրավաքաղաքական, տնտեսական ու այլ բարեփոխումների գործում, սակայն դրանք շրջանակային համաձայնագրեր չէին, իսկ առանց նորմատիվության չէին կարող խթանել համակարգային փոփոխություններ:

2010 թ. ԵՄ-ն Հայաստանի, Վրաստանի, Ադրբեջանի, Մոլդովայի և Ուկրաինայի հետ բանակցություններ սկսեց Ասոցացման համաձայնագրերի (ԱՀ) շուրջ³: Դրանք նախատեսում էին ավելի ընդգրկուն ու թիրախային համագործակցության քաղաքական, տնտեսական, իրավական և այլ ոլորտներում: ԱՀ-ները, ներառելով Խորը և համապարփակ ազատ առևտրի համաձայնագրերը (ԽՀԱԱՀ), հիմքեր էին ստեղծում ԵՄ-ի հետ առավել համակողմանի ու երկարաժամկետ կապվածության համար: Դրանք նաև համարժեք արձագանք էին ԱլԳ երկրների մեծամասնության կողմից ԵՄ-ի հետ հարաբերությունների ընդլայնման պատրաստակամությանը⁴ և ներու-

նակ էին առանձին երկրների հետ կառուցել երկկողմանի հարաբերություններ՝ խուսափելով համահարթեցումից:

Սույն հոդվածում քննարկվում է ԵՄ-ի հետ ԱլԳ երեք երկրների՝ Հայաստանի, Վրաստանի ու Մոլդովայի հարաբերությունների ներկա փուլը, որի մեկնարկը կարելի է համարել 2013 թ., երբ ամփոփվեցին ԱՀ-ների շուրջ բանակցությունները և փոքրիշատե հստակեցվեց ԵՄ-ի հետ շփման հետագա օրակարգը: Հոդվածը կենտրոնանում է նշված երեք երկրների վրա՝ հաշվի առնելով դրանց ֆիզիկական ու ժողովրդագրական նմանությունները, առկա էթնոքաղաքական հակամարտությունները՝ գուցորդված անվտանգության հիմնահարցի հետ, ինչպես նաև ԵՄ-ի հետ հարաբերությունների խորությունն առնվազն մինչև ԱՀ-ների ստորագրումը: Ուկրաինան, լինելով էներգետիկ ռեսուրսների տարանցման երկիր⁵, ԵՄ-ի համար նկատելիորեն ավելի մեծ նշանակություն ունի: Ադրբեջանի համար էլ ԵՄ-ն էներգիայի արտահանման առաջնային ուղղությունն է⁶, ուստի երկկողմ հարաբերությունները գերազանցապես կառուցված են այս ասպեկտի վրա: Բացի այդ, ԵՄ-Ադրբեջան ԱՀ-ն չէր կարող ներառել ԽՀԱԱՀ-ն, քանզի այն պահանջում է տվյալ պետության անդամակցություն Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությանը (ԱՀԿ), մինչդեռ Ադրբեջանն ունի միայն դիտորդի կարգավիճակ: Հետևաբար, այս երկու երկրները նվազ համեմատելի են Հայաստանի, Վրաստանի և Մոլդովայի հետ՝ պայմանավորված ԵՄ-ի հետ հարաբերությունների բնույթով ու ուղղվածությամբ: Ուսումնասիրվող երեք երկրներին կարելի է նաև

(Partnership and Cooperation Agreements (PCAs): Russia, Eastern Europe, the Southern Caucasus and Central Asia, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:r17002>, մատչելի էր 05.03.2018):

³ Բելառուսի հետ համապատասխան բանակցություններ չեն սկսվել վերջինիս մոտ ԵՄ-ի հետ համագործակցության նկատմամբ գրեթե զրոյական հետաքրքրվածության և երկրում մարդու իրավունքների վիճակի պատճառով:

⁴ Վրաստանում և Ուկրաինայում ԵՄ-ին անդամակցություն արտաքին քաղաքական գերակայություն է թե՛ քաղաքական իշխանությունների, թե՛ հասարակության համար: Մոլդովան թեև սահմանադրորեն չեզոք պետություն է, սակայն եվրաինտեգրումն այստեղ ևս արտաքին քաղաքական օրակարգի առաջնային խնդիրներից է՝ չնայած անկայուն քաղաքական համակարգին ու երկրում անվտանգային ու սոցիալ-մշակութային խնդիրներին՝ կապված Մերձդնեստրի ու Գագաուզիայի հակամարտություններին: Հայաստանի արտաքին քաղաքական դիսկուրսում թեև ԵՄ անդամակցությունը չի եղել առաջնային պլանում, սակայն ԵՄ-ի հետ սերտ հարաբերություններն առանձնակի կարևորություն ունեն երկրի համար՝ ամրագրված Ազգային անվտանգության ռազ-

մավարությունում: Ադրբեջանն արտաքին հարաբերություններում թեև միտված չէ տարածաշրջանային որևէ ուժի, սակայն ԵՄ-ի հետ փոխգործակցությունն այստեղ ևս կարևորվում է առնվազն էներգետիկ ոլորտում:

⁵ ԵՄ-ին մատակարարվող բնական գազի շուրջ 20 տոկոսն անցնում է Ուկրաինայով (տե՛ս Commission Communication “On security of energy supply and international cooperation – The EU Energy Policy: Engaging with Partners beyond Our Borders,” COM(2011) 539, 07.09.2011, p. 6, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52011DC0539&from=EN>, մատչելի էր 05.03.2018):

⁶ Joint Staff Working Paper “Implementation of the European Neighbourhood Policy in 2010 Country report: Azerbaijan,” SEC(2011) 640, 25.05.2011, p. 12, http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/dsca/dv/dsca_20110608_07/dsca_20110608_07en.pdf, մատչելի էր 05.03.2018:

ընդհանրացնել որպես «փոքր պետություններ», որոնք չունեն ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն վարելու բավարար ռեսուրսներ, ուստի ստիպված են մասնակցել որևէ ինտեգրացիոն ծրագրի:

2013 թ. հուլիսին ավարտին էին հասցվել ԵՄ-Հայաստան ԱՀ-ի (ներառյալ ԽՀԱԱՀ-ն) շուրջ բանակցությունները, և նախատեսվում էր նույն թվականի նոյեմբերի 28-29-ին Վիլնյուսում կայանալիք ԱլԳ երրորդ գագաթնաժողովին ստորագրել այն, սակայն մի քանի ամիս առաջ՝ սեպտեմբերի 3-ին, ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը Մոսկվայում հայտարարեց, որ Հայաստանը պատրաստվում է միանալ Ռուսաստանի, Բելառուսի և Ղազախստանի միջև գործող Մաքսային միությանը (2015 թ-ից՝ Եվրասիական տնտեսական միություն (ԵԱՏՄ)), ինչն անհամատեղելի էր ԵՄ-ի կողմից առաջարկվող ԽՀԱԱՀ-ի հետ: ՀՀ արտաքին քաղաքականությունում այս փոփոխությունը, զուգորդվելով ԵՄ-ի կողմից ԱՀ-ի ամբողջականության պահպանման պահանջի⁷ և անվտանգության երաշխիքներ ապահովելու անկարողության հետ, անհնար դարձրեց համաձայնագրի ստորագրումը: ԵՄ-ի կողմից դեպի Հայաստան սեփական նորմերի «արտահանման» այս մասնակի ձախողումը կարելի է բացատրել երկու հիմնական գործոնով: Նախ, ԵՄ-ի կողմից արդյունավետ արտաքին կառավարում իրականացնելու համար ոչ միայն անհրաժեշտ է, որ երրորդ երկիրը (այս դեպքում՝ Հայաստանը) նշանակալիորեն կախված լինի ԵՄ-ից, այլև որ ԵՄ-ից լինի ավելի կախյալ, քան կառավարման որևէ այլ աղբյուրից⁸: Այս տեսանկյունից Ռուսաստանի հետ անվտանգային և սոցիալ-տնտեսական կապվածությունն էական կարևորություն ունի: Երկրորդ, ի տարբերություն Վրաստանի և Մոլդովայի՝ ԵՄ անդամակցությունը Հայաս-

տանի արտաքին քաղաքական գերակայություն չէ, ինչը որոշակիորեն նվազեցնում է ԵՄ-ի գրավչությունը: Այնուամենայնիվ, Հայաստանը հայտնել է իր պատրաստակամությունը «ԵՄ-ի հետ ձևավորել այնպիսի գործուն կառուցակարգեր, որոնք մի կողմից արտացոլում են մեր սոցիալ-քաղաքական և տնտեսական հարաբերությունների խորքային բնույթը, մյուս կողմից՝ համատեղելի են համագործակցության այլ ձևաչափերի հետ»⁹:

Ի տարբերություն Հայաստանի՝ Վրաստանը և Մոլդովան (ինչպես նաև Ուկրաինան) 2014 թ. ստորագրեցին ԱՀ-ներ, ինչն ԱլԳ վեց երկրների բաժանեցին երկու խմբի՝ ԱՀ-ն ստորագրած երկրներ (Վրաստան, Մոլդովա, Ուկրաինա) և այն չստորագրած երկրներ (Հայաստան, Ադրբեյջան, Բելառուս): Այնուամենայնիվ, այսպես կոչված, «ռազմավարական դադարից» հետո քայլեր ձեռնարկվեցին երկրորդ խմբի երկրների միջև տարբերակում մտցնելու համար: Հաշվի առնելով ԵՄ-ի հետ հարաբերությունների խորացման պատրաստակամությունն ու նախկին առաջընթացը՝ 2015 թ. դեկտեմբերի 7-ին Եվրոպական հանձնաժողովը Հայաստանի հետ բանակցություններ սկսեց մեկ այլ շրջանակային փաստաթղթի՝ Համապարփակ և ընդլայնված գործընկերության համաձայնագրի (ՀԸԳՀ) շուրջ՝ հաշվի առնելով ԵԱՏՄ-ին միանալուց հետո Հայաստանի ստանձնած պարտավորություններին դրա համապատասխանությունը: ԵՄ ինտեգրացիոն քաղաքականությունում նման փոփոխությունն ամբողջապես համապատասխանում էր վերանայված ԵՀԲ-ի¹⁰ անկումաքարային սկզբունքին՝ գործընկեր երկրների հետ առավել տարբերակված ու ճկուն հարաբերությունների հաստատմանը: Փաստաթղթի շուրջ բանակցությունները տևեցին 15

⁷ Արտաքին քաղաքականությունում փոխլրացման սկզբունքի պահպանման նպատակով ՀՀ իշխանությունների կողմից առաջարկվեց ստորագրել ԱՀ-ի միայն քաղաքական բաղադրիչը, սակայն ԵՄ ղեկավարությունն ակնկալում էր Հայաստանի առավել սերտ կապվածություն ԵՄ-ի հետ՝ արտահայտված խորը տնտեսական համագործակցությամբ:

⁸ Delcour L., Wolczuk K., *The EU's Unexpected 'Ideal Neighbour'? The Perplexing Case of Armenia's Europeanisation*, Journal of European Integration, 2015, Vol. 37, No. 4, p. 495, <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/07036337.2015.1004631?needAccess=true>, մատչելի էր 05.03.2018.

⁹ «Նախագահ Սերժ Սարգսյանի ելույթը Արևելյան գործընկերության երրորդ գագաթնաժողովում», 29.11.2013, ՀՀ նախագահի պաշտոնական վեբ-կայք, <http://www.president.am/hy/statements-and-messages/item/2013/11/29/President-Serzh-Sargsyan-at-the-third-Eastern-Partnership-summit-speech/>, մատչելի էր 05.03.2018:

¹⁰ St. u Joint Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions "Review of the European Neighbourhood Policy," JOIN(2015) 50 final, 18.11.2015, http://eeas.europa.eu/archives/docs/enp/documents/2015/151118_joint-communication_review-of-the-enp_en.pdf, մատչելի էր 05.03.2018:

ամիս և ամփոփվեցին 2017 թ. փետրվարին: ՀՀԳՀ-ն ստորագրվեց 2017 թ. նոյեմբերի 24-ին Բրյուսելում՝ ԱլԳ 5-րդ գագաթնաժողովի ժամանակ, սակայն ուժի մեջ կմտնի բոլոր կողմերի հաստատումից հետո: Այս փաստաթուղթը փոխարինում է ԵՄ-Հայաստան 1999 թ-ից գործող ԳՀՀ-ին՝ Հայաստանը դարձնելով ԵԱՏՄ անդամ առաջին երկիրը, որը շրջանակային համաձայնագիր ստորագրեց ԵՄ-ի հետ: Միևնույն ժամանակ, այն դարձավ առաջին հաջողված օրինակը, երբ ԱլԳ շրջանակներում ԵՄ-ի հետ համագործակցությունն իրապես համապատասխանեցվեց տվյալ երկրի առանձնահատկություններին:

ՀՀԳՀ-ում առանձնացվում են համագործակցության չորս հիմնական ուղղություններ՝ ա) քաղաքական երկխոսություն, բ) արդարադատության ազատություն և անվտանգություն, գ) ոլորտային համագործակցություն և դ) առևտուր¹¹: Հակիրճ անդրադարձ կատարելով համաձայնագրի բովանդակությունը՝ հարկ է առանձնացնել մի քանի կետ: ՀՀԳՀ-ն, ի տարբերություն Վրաստանի և Մոլդովայի հետ կնքված ԱՀ-ների, չի ներառում որևէ նշում Հայաստանի «եվրոպական ձգտումների» (ԵՄ-ին հնարավոր անդամակցության) վերաբերյալ, ինչն ԱլԳ երկրների միջև տարբերակման մեկ այլ օրինակ է: ՀՀԳՀ-ի արդյունավետ իրագործման նպատակով նախատեսվում է 2017-2020 թթ. ԵՄ-ի կողմից Հայաստանին տրամադրել մինչև 160 մլն եվրո տնտեսական ու ինստիտուցիոնալ զարգացման, քաղաքացիական հասարակության հզորացման, բնապահպանական և այլ նպատակներով¹²: ՀՀԳՀ-ի միջոցով Հայաստանը շարունակում է օգտվել «Արտոնությունների ընդհանրացված համակարգից» (GSP+), ինչը հնարավորություն է տալիս 6400 անուն ապրանք արտահանել ԵՄ զրոյական կամ նվազեցված մաք-

սատուրքերով¹³: Ընդ որում, թեև ԵԱՏՄ անդամակցությունը պահանջում է արտաքին առևտրի առանցքային տարրերի փոխանցում կառույցին և բարձր արտաքին մաքսատուրքերի սահմանում, Հայաստանը կարողացել է մինչև 2022 թ. տարանցման ազատություն ստանալ 800 անուն ապրանքների համար¹⁴:

Այսպիսով, կարելի է ընդհանրացնել, որ թեև ՀՀԳՀ-ն զիջում է ԱՀ-ին հատկապես ԽՀԱԱՀ-ի բացակայության առումով, սակայն այն Հայաստանի համար կարևոր նշանակություն ունի ԵՄ-ի հետ հարաբերությունների զարգացման տեսանկյունից և թույլ է տալիս համատեղել ԵԱՏՄ անդամակցությունը ԵՄ-ի հետ շրջանակային համագործակցության հետ: Այնուամենայնիվ, կարելի է համաձայնել այն պնդմանը, որ ՀՀԳՀ-ն անհրաժեշտ է ընկալել որպես կարճաժամկետ կամ միջնաժամկետ «անցումային գործարք», որն առաջիկա հինգ տարիներին ենթակա է վերանայման¹⁵՝ կախված դրա իրականացման առաջընթացից:

2014 թ. Վրաստանի և Մոլդովայի հետ ԱՀ-ների ստորագրումը դարձավ ԵՀԲ ԳԾ-ներում նշված «ընդլայնված գործընկերության» փաստացի դրսևորումը¹⁶: Ինչպես Հայաստանի

¹¹ ՀՀԳՀ-ի ամբողջական տեքստը տե՛ս *Comprehensive and Enhanced Partnership Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the one part, and the Republic of Armenia, of the other part*, JOIN(2017) 37 final, 25.09.2017, https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/eu-armenia_comprehensive_and_enhanced_partnership_agreement_cepa.pdf, մատչելի էր 05.03.2018:

¹² Տե՛ս Հայաստանում ԵՄ պատվիրակության պաշտոնական կայք, https://eeas.europa.eu/delegations/armenia_en/896/Armenia%20and%20the%20EU, մատչելի էր 05.03.2018:

¹³ Regulation (EU) No 978/2012 of the European Parliament and the Council of 25 October 2012 applying a scheme of generalised tariff preferences and repealing Council Regulation (EC) No 732/2008, Official Journal of the European Union, 2012, http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2012/october/tradoc_150025.pdf, մատչելի էր 05.03.2018.

¹⁴ Տե՛ս *Պայմանագիր Հայաստանի Հանրապետության՝ «Եվրասիական տնտեսական միության մասին» 2014 թվականի մայիսի 29-ի պայմանագրին միանալու մասին*, <http://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=95214>, մատչելի էր 05.03.2018:

¹⁵ Kostanyan H., Giragosian R., *EU-Armenian Relations: Charting a fresh course*, CEPS Research Report, No. 2017/14, November 2017, p. 3, https://www.ceps.eu/system/files/HKandRG_EU_Armenia.pdf, մատչելի էր 05.03.2018.

¹⁶ ԵՄ-Վրաստան ԱՀ-ն տե՛ս *Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the one part, and Georgia, of the other part*, Official Journal of the European Union, L 261, Vol. 57, 30.08.2014, https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/association_agreement.pdf, մատչելի էր 05.03.2018: ԵՄ-Մոլդովա ԱՀ-ն տե՛ս *Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the one part, and the Republic of Moldova, of the other part*, Official Journal of the European Union, L 260, Vol. 57, 30.08.2014, http://eeas.europa.eu/archives/docs/moldova/pdf/eu-md_aadcfita_en.pdf, մատչելի էր 05.03.2018:

համար ՀՀԳՀ-ն, այնպես էլ Վրաստանի և Մոլդովայի համար ԱՀ-ները փոխարինեցին 1999 թ-ից գործող ԳՀՀ-ներին՝ էապես խորացնելով ԵՄ-ի հետ հարաբերությունները: ԱՀ-ներն ուժի մեջ մտան համաձայնագրի բոլոր կողմերի հաստատումից հետո՝ 2016 թ. հուլիսի 1-ին: Երկու երկրների հետ կնքված ԱՀ-ները գրեթե չեն տարբերվում բովանդակությամբ՝ առաջարկելով ԵՄ-ի հետ համագործակցության միանման շրջանակ: Երկու ԱՀ-ներում էլ հղում է արվում Վրաստանի ու Մոլդովայի «եվրոպական ձգտումները», սակայն որևէ կերպ անդրադարձ չի կատարվում կարճաժամկետ կամ միջնաժամկետ հեռանկարում ԵՄ-ին նրանց անդամակցությանը: 2015 թ. ԵՀՔ վերանայման նախնական փաստաթղթում մակերեսորեն նշվում է, որ գործընկեր երկրների կողմից առկա է համագործակցությունը ԱՀ-ից անդին տեղափոխելու ձգտում¹⁷, սակայն որևէ կերպ չի ընդգծվում ԵՄ-ի դիրքորոշումը ԱլԳ երկրների անդամակցության հնարավորությունը: Որոշ հեղինակներ նույնիսկ գտնում են, որ ԵՄ-ն ԱՀ ստորագրած երկրների նկատմամբ առաջադրում է նույն պահանջները, ինչ ԵՄ անդամակցության թեկնածու երկրների նկատմամբ, սակայն փոխարենը չի առաջարկում անդամակցության հնարավորություն՝ ԵՀՔ-ն դարձնելով «կիսաբաց դռան» քաղաքականություն¹⁸:

Ինչպես արդեն քննարկվել է, ԱՀ-ների առանցքային բաղադրիչը, թերևս, ԽՀԱԱՀ-ներն են, որոնք Վրաստանին և Մոլդովային հնարավորություն են տալիս աստիճանաբար ինտեգրվել ԵՄ ներքին շուկայում: ԽՀԱԱՀ-ները կենտրոնանում են համագործակցության երեք ասպեկտների վրա՝ 1) փոխադարձ շուկայական մուտք և ապրանքների առևտրի, ծառայությունների մատուցման ու ներդրումների հոսքի նկատմամբ գրեթե բոլոր մաքսատուրքերի վերացում¹⁹, 2) կանոնակարգային

համապատասխանեցումների արդյունքում ոչ մաքսային խոչընդոտների վերացում և 3) վեճերի լուծման մեխանիզմների ներդրում (օրինակ՝ մտավոր սեփականության հետ կապված վեճեր)²⁰: Թեև մինչև ԽՀԱԱՀ-ների ստորագրումը գործող GSP+ ռեժիմը ևս Վրաստանին ու Մոլդովային ընձեռում էր միակողմանի արտոնյալ մուտք դեպի ԵՄ շուկա, սակայն այն չէր վերացնում ոչ մաքսային խոչընդոտները՝ պայմանավորված իրավական կարգավորումների անհամապատասխանությամբ²¹:

Այնուամենայնիվ, նման ինտեգրումը գործընթաց է, որը կարող է ենթարկվել փոփոխությունների (ընդհուպ մինչև չեղարկում)՝ կախված ԱՀ-ով նախատեսված գործողությունների իրականացումից: Դրանք հիմնականում ներառում են Վրաստանի և Մոլդովայի օրենսդրական մոտարկում ԵՄ չափանիշներին և դրանց իրականացմամբ ու վերահսկմամբ զբաղվող ինստիտուտների ստեղծում: Ընդ որում, այստեղ առկա է ԵՄ կողմից պայմանականության սկզբունքի կիրառման համեմատաբար լայն դաշտ, քանզի ի տարբերություն, օրինակ, Ուկրաինայի և Ադրբեյջանի՝ Վրաստանը և Մոլդովան նվազ տնտեսական կարևորություն ունեն ԵՄ-ի համար: Ուստի վերջիններիս հետ ազատ առևտրի գոտու հաստատումն առավելապես պայմանավորված է ոչ թե ԵՄ-ի համար տնտեսական շահավետությամբ, այլ քաղաքական գործոններով²²: Վրաստանի և Մոլդովայի հետ կնքված ԱՀ-ներն առևտրային գործընկերությունից բացի ներառում են նաև քաղաքական երկխոսություն, համագործակցություն ԵՄ ընդհանուր արտաքին և անվտանգային քաղաքականության (ԸԱԱՔ), ազատության, անվտանգության և արդարադատության և այլ ոլորտներում:

Չնայած ԵՄ-ի հետ հարաբերություններում ունեցած բազմաթիվ ընդհանրություններին՝ Վրաստանի ու Մոլդովայի թե՛ ներքաղաքական, թե՛ արտաքին քաղաքական միջավայրերում առկա են որոշ էական տարբերություն-

¹⁷ See Joint Consultation Paper “Towards a new European Neighbourhood Policy,” JOIN(2015) 6 final, 04.03.2015, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/neighbourhood/consultation/consultation.pdf>, մատչելի էր 05.03.2018:

¹⁸ Bolkvadze K., Lebadidze B., *Building a Security Community in the EU's Neighbourhood? Experiences from Georgia*, in: Rieker P. (ed.), *External Governance as Security Community Building: The Limits and Potential of the European Neighbourhood Policy*, 2016, p. 82.

¹⁹ Մարդկանց ազատ տեղաշարժը կարգավորվում է Վիզաների ազատականացման գործողությունների

ծրագրերով (ՎԱԳԾ). տե՛ս հոդվածի առաջիկա հատվածները:

²⁰ Bolkvadze K., Lebadidze B., նշվ. աշխ., էջ 83:

²¹ Նույն տեղում:

²² Wolczuk K., *Ukraine and the EU: turning the Association Agreement into a success story*, European Policy Centre policy brief, 23 April 2014, http://www.epc.eu/documents/uploads/pub_4360_ukraine_and_the_eu.pdf, մատչելի էր 05.03.2018.

ներ: Դրանցից, ամենանկատելին, թերևս, տարածաշրջանային մյուս ուժի՝ Ռուսաստանի Դաշնության հետ հարաբերությունների բնույթն է: Վրաստանը 2003 թ. Վարդերի հեղափոխությունից և հատկապես 2008 թ. հնգօրյա պատերազմից հետո ամբողջությամբ միտվել է դեպի ԵՄ. թե՛ վրացական իշխանությունները, թե՛ ընդդիմությունը սատարում են եվրաինտեգրման քաղաքականությունը: Մինչդեռ Մոլդովայում ո՛չ հասարակական, ո՛չ էլ պետական մակարդակներում առկա չէ կայուն արտաքին քաղաքական կողմնորոշում: Նույնիսկ ԱՀ-ի ստորագրումից հետո՝ 2015 թ. Ազգային ժողովրդավարական ինստիտուտի կողմից անցկացված հասարակական հարցումների արդյունքներով՝ Մոլդովայի բնակչության միայն 40%-ն է կողմ եվրաինտեգրմանը, 44%-ը սատարում է եվրասիական ինտեգրումը, իսկ 16%-ն այս հարցում նախընտրություն չունի²³: Երկրում առկա ներքաղաքական տեղաշարժերը, Մերձդնեստրում ու Գագաուզիայում առկա հակամարտությունները և ՌԴ-ի հետ վերջինների սերտ կապերն էապես թուլացնում են ԵՄ-Մոլդովա հարաբերությունների կայունությունը: Նշված խնդիրներն անմիջականորեն առնչվում են անվտանգության ու պետականությանը: ԵՄ-ն նվազագույն չափով է ներգրավված Աբխազիայի, Հարավային Օսիայի, Մերձդնեստրի և Գագաուզիայի հակամարտությունների կարգավորման գործընթացներում և չունի դրանց միջամտելու նշանակալի ռեսուրսներ, ինչը, զուգորդվելով սոցիալ-տնտեսական ու էներգետիկ անվտանգության գործոնների հետ, Մոլդովային ստիպում է որոշակի հավասարակշռություն պահպանել Ռուսաստանի հետ հարաբերություններում: Մինչդեռ 2008 թ. ՌԴ-ի հետ հարաբերությունների խզմամբ Վրաստանը բացառեց ցանկացած այլընտրանքային ինտեգրացիոն ուղղություն: Այլ կերպ ասած, Վրաստանի «բացարձակ» եվրաինտեգրումը հանգեցրեց փաստացի տարածքային կորուստների, իսկ Մոլդովայի «անհաստատ» եվրաինտեգրումը թույլ է տալիս պահպանել երկրի հարաբերական տարածքային ամբողջականությունը:

²³ *Moldovans' Public Perceptions of Politics and Government: Results of NDI's November 2015 Public Opinion Research*, <https://www.ndi.org/moldova-November-2015-survey-results>, մատչելի էր 05.03.2018.

Կարծում ենք՝ առանձին քննարկման է արժանի ԵՄ-ի հետ Հայաստանի, Վրաստանի ու Մոլդովայի հարաբերություններում ԱլԳ չորս թեմատիկ պլատֆորմներից մեկի՝ միջմարդկային շփումների (people-to-people contacts) իրականացումը: Վերջինս եղել է ԵՄ-ի կողմից պայմանականության ու տարբերական սկզբունքների կիրառման լծակներից մեկը: ԵՄ-ն դեպի սեփական տարածք ԱլԳ երկրների քաղաքացիների մուտքի դյուրացումը կիրառել է որպես այդ երկրներում քաղաքական ու իրավական փոփոխությունների խթանման գործիք: Ըստ այդմ, հիմք ընդունելով ԵՀԲ ԳԾ-ների իրականացման առաջընթացը²⁴, ԵՄ-ն «Շարժունակության շուրջ գործընկերություն» (Mobility Partnerships) համատեղ հոչակագիր Մոլդովայի հետ ստորագրել է 2008 թ., Վրաստանի հետ՝ 2009 թ., իսկ Հայաստանի հետ՝ 2011 թ.²⁵: Այս հոչակագրերով նախատեսվում էր ԵՄ-ի հետ փոխգործակցության ու մասնագիտական վերապատրաստումների միջոցով երեք երկրներում ներդնել անօրինական միգրացիայի ու թրաֆիքինգի կառավարման մեխանիզմներ, երկրների քաղաքացիների համար հնարավորություն ստեղծել ուսման, աշխատանքի և այլ նպատակներով օրինական բնակվել ԵՄ տարածքում և այլն: Այս ոլորտում համագործակցության հաջորդ քայլը եղավ Վիզաների դյուրացման և հետընդունման համաձայնագրերի (Visa Facilitation and Readmission Agreements) կնքումը, որոնցով պարզեցվում էր դեպի Շենգեն գոտու երկրներ մուտքի արտոնագրի տրամադրման գործընթացը թիրախային երկրների քաղաքացիների որոշ խմբերի համար, իսկ փոխադարձ տարածքներում անօրինական բնակվող անձինք հնարավորություն էին ստանում վերադառնալ անօրինական բնակության երկրները: Այս համաձայ-

²⁴ ԵՀԲ ԳԾ-ների իրականացման առաջընթացի տարեկան զեկույցները հասանելի են Եվրոպական արտաքին գործողությունների ծառայության պաշտոնական վեբկայքում, https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/8409/enp-progress-reports_en, մատչելի էր 26.01.2018:

²⁵ Տե՛ս “Mobility partnerships, visa facilitation and readmission agreements,” Եվրոպական հանձնաժողովի պաշտոնական վեբ-կայք, https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/international-affairs/eastern-partnership/mobility-partnerships-visa-facilitation-and-readmission-agreements_en, մատչելի էր 05.03.2018:

նագրերը Մոլդովայի հետ կնքվեցին 2007 թ.²⁶, Վրաստանի հետ՝ 2011 թ.: Հայաստանի հետ երկու համաձայնագրերը համապատասխանաբար ստորագրվեցին 2012 և 2013 թթ., սակայն ուժի մեջ մտան 2014 թ. հունվարին²⁷: Այնուամենայնիվ, դժվար է պնդել, որ այս համաձայնագրերի միջոցով ԵՄ-ն կարողացել է էական փոփոխություններ առաջ բերել գործընկեր երկրներում, քանզի դրանք ստորագրվել են ոչ միայն Հայաստանի, Վրաստանի ու Մոլդովայի հետ, այլև Ադրբեյջանի, իսկ «Շարժունակության շուրջ գործընկերություն» հռչակագիրը՝ նաև Բելառուսի հետ, որոնք ակնհայտորեն միտված չեն սեփական երկրներում բարեփոխումների իրականացմանը: Այլ կերպ ասած, ԵՄ-ն «պարզևստրել» է նույնիսկ իր պահանջներին մասամբ համապատասխանող կամ ընդհանրապես չհամապատասխանող երկրներին: Սա, թերևս, կարելի է բացատրել նրանով, որ ԵՄ-ի կողմից առաջարկվող պայմանները ոչ թե քաղաքական, այլ տեխնիկական բնույթի են: Այսինքն՝ դեպի ԵՄ երկրներ մուտքի դուրսացումը տրամադրվում է ոչ թե ի պատասխան գործընկեր երկրներում քաղաքական բարեփոխումների, այլ միգրացիայի կառավարման արդյունավետ մեխանիզմների առկայության պարագայում²⁸: Բացի այդ, այդ համաձայնագրերն առավելապես նպատակ ունեն վերադարձնել ԵՄ տարածքում բնակվող անօրինական ներգաղթյալներին, այլ ոչ թե խթանել գործընկեր երկրների քաղաքացիների օրինական միգրացիան²⁹: Հետևաբար, ժողովրդավարության կամ մարդու իրավունքների նկատմամբ հարգանքը նվազ նշանակություն ունեն ԱլԳ միջմարդկային շփումների բաղադրիչ իրագործման հարցում:

ԵՄ քաղաքական պայմանականությունն առավել նկատելի դարձան Վիզաների ազատականացման գործողությունների ծրագրերը (ՎԱԳԾ), որոնց իրականացման պարագայում ԱլԳ երկրների՝ կենսաչափական անձնագիր ունեցող քաղաքացիները կկարողանային

առանց մուտքի արտոնագրի կարճաժամկետ ուղևորություններ կատարել դեպի Շենգեն գոտի: Ի պատասխան տեղական բարեփոխումների՝ Եվրոպական հանձնաժողովը ՎԱԳԾ ներկայացրեց Մոլդովային 2011 թ. և Վրաստանին 2013 թ., որոնք ուժի մեջ մտան համապատասխանաբար 2014 և 2017 թթ.³⁰: 2016 թ. սեպտեմբերին ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Էդվարդ Նալբանդյանը պաշտոնապես ԵՄ-ից հայցեց վիզաների ազատականացման երկխոսության բացում, սակայն ԵՄ-ի կողմից դրական արձագանք չստացվեց³¹:

Ամփոփելով՝ կարող ենք նշել, որ վերջին տարիներին ԵՄ-ն որոշակիորեն փոխել է ԱլԳ երկրների հետ հարաբերությունների զարգացման տրամաբանությունը՝ արտահայտված 2015 թ. վերանայված ԵՀՔ-ով և տարբերական սկզբունքի ներդրմամբ: ԱլԳ-ին հաղորդված ձկունությունը թույլ տվեց ԵԱՏՄ-ին Հայաստանի անդամակցությունից հետո գտնել վերջինիս հետ համագործակցության շրջանակ և 2017 թ. ստորագրել Համապարփակ և ընդլայնված գործընկերության համաձայնագիր: Վերջինի բարեհաջող իրականացման պարագայում ԵՄ-Հայաստան հարաբերությունների տրամաբանական շարունակությունը պետք է լինի Վիզաների ազատականացման գործողությունների ծրագրի բացումը: Վրաստանի և Մոլդովայի հետ հարաբերությունները, կառուցված լինելով արդեն գործող Ասոցացման համաձայնագրերի և Խորը և համապարփակ ազատ առևտրի համաձայնագրերի վրա, լուրջ հիմք են ապահովում երկկողմ համագործակցության զարգացման ու խորացման համար: Երկարաժամկետ բարեփոխումների իրականացման պարագայում երկու երկրները կարող են հավակնել նաև ԵՄ անդամակցության, որը չպետք է բացառվի օրակարգից:

Գրականություն

1. Հայաստանում ԵՄ պատվիրակության պաշտոնական կայք [Hayastanum EM patvirakutyan

²⁶ Վիզաների դուրսացման համաձայնագրի լրամշակված տարբերակն ուժի մեջ է մտել 2013 թ.:

²⁷ Տե՛ս “Mobility partnerships, visa facilitation and readmission agreements.”

²⁸ Poli S., *The European Neighbourhood Policy: Differentiation without Political Conditionality?*, Yearbook of Polish European Studies, 2015, Vol. 18, p. 147.

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ Տե՛ս “Visa liberalisation with Moldova, Ukraine and Georgia,” Եվրոպական հանձնաժողովի պաշտոնական վեբ-կայք, https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/international-affairs/eastern-partnership/visa-liberalisation-moldova-ukraine-and-georgia_en, մատչելի էր 05.03.2018:

³¹ Տե՛ս Kostanyan H., Giragosian R., նշվ. աշխ., էջ 11:

- pashtonakan kayq – in Armenian], https://eeas.europa.eu/delegations/armenia_en/896/Armenia%20and%20the%20EU.
2. «Նախագահ Սերժ Սարգսյանի էլույթը Արևելյան գործընկերության երրորդ գագաթնաժողովում», 29.11.2013, ՀՀ նախագահի պաշտոնական վեբ-կայք [“Nakhagah Serzh Sargsyani yeluyte Arevelyan gortsenkerutyanyan yerrord gagatnazhoghovum - in Armenian], <http://www.president.am/hy/statements-and-messages/item/2013/11/29/President-Serzh-Sargsyan-at-the-third-Eastern-Partnership-summit-speech/>.
 3. Պայմանագիր Հայաստանի Հանրապետության՝ «Եվրասիական տնտեսական միության մասին» 2014 թվականի մայիսի 29-ի պայմանագրին միանալու մասին [Paymanagir Hayastani Hanrapetutyanyan “Yevrasiakan intesakan miutyanyan masin” 2014 tvakani mayisi 29-i paymanagrin mianalu masin - in Armenian], <http://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=95214>.
 4. Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the one part, and Georgia, of the other part, Official Journal of the European Union, L 261, Vol. 57, 30.08.2014, https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/association_agreement.pdf.
 5. Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the one part, and the Republic of Moldova, of the other part, Official Journal of the European Union, L 260, Vol. 57, 30.08.2014, http://eeas.europa.eu/archives/docs/moldova/pdf/eu-md_aa-dcfta_en.pdf.
 6. Bolkvadze K., Lebadidze B., *Building a Security Community in the EU's Neighbourhood? Experiences from Georgia*, in: Rieker P. (ed.), *External Governance as Security Community Building: The Limits and Potential of the European Neighbourhood Policy*, 2016.
 7. Commission Communication “On security of energy supply and international cooperation – The EU Energy Policy: Engaging with Partners beyond Our Borders,” COM(2011) 539, 07.09.2011, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52011DC0539&from=EN>.
 8. Comprehensive and Enhanced Partnership Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the one part, and the Republic of Armenia, of the other part, JOIN(2017) 37 final, 25.09.2017, https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/eu-armenia_comprehensive_and_enhanced_partnership_agreement_cepa.pdf.
 9. Delcour L., Wolczuk K., *The EU's Unexpected 'Ideal Neighbour'? The Perplexing Case of Armenia's Europeanisation*, Journal of European Integration, 2015, Vol. 37, No. 4, <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/07036337.2015.1004631?needAccess=true>.
 10. Joint Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions “Review of the European Neighbourhood Policy,” JOIN(2015) 50 final, 18.11.2015, http://eeas.europa.eu/archives/docs/enp/documents/2015/151118_joint-communication_review-of-the-enp_en.pdf.
 11. Joint Consultation Paper “Towards a new European Neighbourhood Policy,” JOIN(2015) 6 final, 04.03.2015, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/neighbourhood_consultation/consultation.pdf.
 12. Joint Staff Working Paper “Implementation of the European Neighbourhood Policy in 2010 Country report: Azerbaijan,” SEC(2011) 640, 25.05.2011, http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/dsca/dv/dsca_20110608_07/dsca_20110608_07en.pdf.
 13. Kostanyan H., Giragosian R., *EU-Armenian Relations: Charting a fresh course*, CEPS Research Report, No. 2017/14, November 2017, p. 3, https://www.ceps.eu/system/files/HKandRG_EU_Armenia.pdf.
 14. Mobility partnerships, visa facilitation and readmission agreements, https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/international-affairs/eastern-partnership/mobility-partnerships-visa-facilitation-and-readmission-agreements_en
 15. *Moldovans' Public Perceptions of Politics and Government: Results of NDI's November 2015 Public Opinion Research*, <https://www.ndi.org/moldova-November-2015-survey-results>.
 16. Poli S., *The European Neighbourhood Policy: Differentiation without Political Conditionality?*, Yearbook of Polish European Studies, 2015, Vol. 18.
 17. Regulation (EU) No 978/2012 of the European Parliament and the Council of 25 October 2012 applying a scheme of generalised tariff preferences and repealing Council Regulation (EC) No 732/2008, Official Journal of the European Union, 2012, http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2012/october/tradoc_150025.pdf.
 18. *Visa liberalisation with Moldova, Ukraine and Georgia*, https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/international-affairs/eastern-partnership/visa-liberalisation-moldova-ukraine-and-georgia_en.
 19. Wolczuk K., *Ukraine and the EU: turning the Association Agreement into a success story*, European Policy Centre policy brief, 23 April 2014, http://www.epc.eu/documents/uploads/pub_4360_ukraine_and_the_eu.pdf.

ИСТОРИЯ

Памятники армянской архитектуры и топонимики в Китае

Погосян (Хахбакян) Г. Г.

Общественный институт политических и социальных исследований
Черноморско-Каспийского региона (Армения, Ереван)
gagikp@mail.ru

Ключевые слова: Индия, армяне, насильственное переселение, Великий сургу́н, диаспора, архитектура, монастырь, церковь, часовня, школа, памятник, кладбище, надгробие, топонимика, улица.

Չինաստանի հայկական ճարտարապետական և տեղանվանական հուշարձանները

Պողոսյան /Խաղբակյան/ Գ. Հ.

Մեկծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական եվ սոցիալական
հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ /Հայաստան, Երևան/
gagikp@mail.ru

Ամփոփում. Հոդվածում ներկայացված է «Ճարտարապետական և տեղանվանական հայկական հուշարձանները աշխարհում» բազմահատորյա ատլաս-դիվանից մի գլուխ, որն նվիրված է Չինաստանին: Հոդվածում համառոտ ներկայացվում է գաղթօջախի ստեղծման և զարգացման պատմությունը, տարածման աշխարհագրությունը, եկեղեցու, կրթության և պարբերական մամուլի իրավիճակը: Հոդվածի հիմնական մասն է կազմում Չինաստանի հայկական ճարտարապետական ու տեղանվանական հուշարձանների ցուցակ-աղյուսակը, որի վերջում գետեղված է գրականության ցանկ:

Չինաստանը հայերին ծանոթ էր հնագույն ժամանակներից, սակայն որևէ նշանավոր գաղթօջախների ձևավորում չէր արձանագրվում: Առաջին փոքր համայնքները սկսեցին առաջանալ Զ դարում: Առաջին գաղթօջախները ձևավորվեցին ԺԳ դարի առաջին կեսում, մոնղոլների առաջին արշավանքից հետո Հայաստան, երբ գերեվարածներին բնակեցրեցին Չինաստանի հյուսիսային շրջաններում: ԺԳ դարի երկրորդ կեսում, գաղթօջախներ կային Պեկինում, Կանտոնում և Ջյան-չոույում: Հայ վաճառականների ու բրիտանական կայսրության միջև ԺԸ դարվա վերջից սկսվեց չհայտարարված պատերազմ, որի ընթացքում 1783 թ. Կանտոնում բրիտանացիները զանգվածային թալանի ենթարկեցին հայերին: Չնայած նրան, որ Չինաստանի իշխանությունը հայերին վերցրեց իր պաշտպանության տակ, մեծամասնությունը լքեց Կանտոնը և Շանհայը, մասամբ տեղափոխվելով Մակաո, Հանկոնգ ու Հնդկաստան: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, ճապոնական զավթումից առավել տուժեցին հայերը:

Հանգուցաբառեր՝ Չինաստան, հայեր, բռնագաղթ, գաղթօջախ, ճարտարապետություն, եկեղեցի, մատուռ, դպրոց, հուշարձան, գերեզմանատուն, տապանաքար, տեղանուններ, փողոց:

The Monuments of Armenian Architectures and Toponymy in China

Poghosyan (Khaghbakyan) G. H.

Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region (Armenia, Yerevan)
gagikp@mail.ru

Abstract: The article presents the head of a multi-volume atlas of the catalog «The monuments of Armenian architecture and place names abroad». It presents an overview of the history and development of the community, the geography of its settlement, the state of the church, education and Armenian media. The main part of the article is a table-list of Armenian monuments of architecture and toponymy in China, after which a list of literature is given.

China has been famous for Armenians since ancient times, but no prominent community colonies were formed. The first small communities began to emerge in the 5th century. The first colonies were formed in the first half of the 13th century after the Mongol invasion of Armenia when the captives were inhabited in northern China. In the second half of the 13th century, there were colonies in Beijing, Canton and Snow Maiden. Between the Armenian merchants and the British Empire, an undeclared war began at the end of the eighteenth century, during which 1783 The British were massacred by Armenians in Canton. Despite the fact that the Chinese authorities took Armenians under their protection, the majority left Canton and Shanghai partially moving to Macau, Hankong and India. During the Second World War, Armenians were the most affected by the Japanese invasion.

Keywords: China, Armenians, Migration, Diaspora, Architecture, Church, Chapel, School, Monument, Cemetery, Tombstone, Toponyms, Street.

История. География.

Первые армяне на территории Китая¹ появились в IV в. до н.э. Первые маленькие общины стали появляться в VI в. Первые же колонии образовались в начале XIII в., после первого похода монголов в Армению, когда часть пленников-армян была поселена в северных областях Китая. Во второй половине XIII в. уже имелись армянские колонии в Пекине², Кантоне и Цзяньчжоу. Однако участь их неизвестна.

Следующее упоминание об армянах в Китае относится к середине XVII в..

В конце XVIII в. в Китае началась негласная война между английской короной и армянскими купцами. Так в 1783 г. произошли массовые ограбления армян Кантона англичанами. Несмотря на то, что китайские власти взяли армян под защиту, значительная их часть покинула Кантон и Шанхай, перебравшись в Макао, Гонконг и Индокитай.

¹ **Китай** (кит. trad. 中國, упрощ. 中国; пиньинь Zhōngguó, буквально: «срединное государство»), официальное название **Китайская Народная Республика** (кит. trad. 中華人民共和國, упрощ. 中华人民共和国; пиньинь Zhōnghuá Rénmín Gònghéguó; палл. Чжунхуа Жэньминь Гунхэго), сокращенно **КНР**.

² **Пекин** (кит. 北京, палл. Бэйцзин, пиньинь Běijīng, буквально «Северная столица») – столица и один из городов центрального подчинения КНР.

В XIX в. наблюдался новый приток армян. Возникают общины в Шанхае и Харбине.

В XX в. наиболее крупная община была в Харбине, а вторая по величине в Шанхае. В каждой из которых проживало по несколько сотен армян.

В годы Второй мировой войны, во время японской оккупации, общины существенно пострадали. В 1950-х годах, после революции, подавляющее большинство эмигрировало в США, Австралию и Филиппины.

Ныне в Китае насчитывается ок. 200 армян.

Организации.

Армяне Харбина создали собственную “Конституцию” регулирующую жизнь внутри общины. Здесь же действовали несколько союзов: патриотический “Арцив” (арм. Արծիվ) (1930), “армянских женщин”, “армянский благотворительный”, “театралов”. В Шанхае был основан “Союз армянской молодежи” (1931). Армянская община Китая зарегистрировала веб-портал³ (2006).

Церковь.

Ранних упоминаний о существовании армянских церквей в Китае нет, однако известно,

³ The Armenian Community of China - www.chinahay.com, contact@chinahay.com.

что среди армян в Китае было множество адептов несторианства. На рубеже XIII-XIV вв. многие армяне как минимум поддерживали католических миссионеров, а иногда и переходили в католичество. Первая упоминаемая на территории Китая церковь была построена в Кантоне, в дальнейшем она перешла в распоря-

жение местных католиков-францисканцев, превративших ее в кафедральный монастырь.

Церкви на территории Китая входили в состав епархии ААЦ “Исфахана и Индии”.

Образование. СМИ.

Образовательных учреждений и периодических изданий не было.

Таблица-перечень памятников архитектуры и топонимики

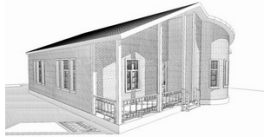
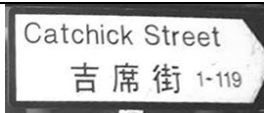
№	Объект	Наименование	Адрес и контакты	Год	Вид
1.	церковь	?	廣州 Guǎngzhōu ¹	Уп. 1307 ²	Впоследствии, церковь перешла в распоряжение местных католиков, которые превратили ее в престольный монастырь
2.	здание	пасторат	Находилось рядом с церковью, 廣州 Guǎngzhōu	Уп. 1307	
3.	здание	гостиница прицерковная	Находилось рядом с церковью, Там же	Уп. 1307	
4.	здание	армянский дом	上海 Shànghǎi ³	XIX в.	
5.	кладбище	армянское	армянское кладбище находилось недалеко от Старого городского парка в центре Шанхая, 上海 Shànghǎi	XIX-XX вв.	Не сохранилось
6.	надгробия (более 10)	эпитафии на преимущественно на английском, французском и две на армянском языках,	Перенесены с армянского кладбища и выложены как обрамление озера ⁴ , в Yangpu Public Park (杨浦公园) в 1958 г., 399 Shuangyang Rd, 上海杨浦公园, 上海 Shànghǎi 200093	XIX-XX вв.	
7.	2 надгробия	Оник П. Шахбаглян армянин (две пяти-строчные эпитафии на английском и армянском языках) (25.10.1920-9.01.1925)	Там же	9.01.1925	

¹ **Гуанчжоу** (старое европейское название **Кантон**) (кит. трад. 廣州, упрощ. 广州, пиньинь **Guǎngzhōu**) – город субпровинциального значения КНР, столица провинции Гуандун.

² Итальянский епископ Андреа Перуджинский, который в 1307 году поехал в Китай, упоминает о большой и красивой церкви в Кантоне, построенной очень богатой армянкой по имени Тангар. Кроме церкви она построила отдельный дом для церковного священника, дом для гостей, а также позаботилась о зарплате священнослужителей.

³ **Шанхай** (кит. 上海, пиньинь **Shànghǎi**) – крупнейший город Китая и один из самых крупных городов мира. Один из четырех городов центрального подчинения КНР.

⁴ Кроме армянских надгробий имеются надгробия с эпитафиями на китайском, английском, французском и т.д.

8.	магазин	Винно-бакалейная торговля, булочная, кондитерская Касьянца ⁵	海拉尔区 Hailar ⁶	Нач. XX в.	
9.	здание	Армянский молитвенный дом	The Armenian House, Находился в районе Новый Город, ул. Садовая, № 18, 哈爾濱 Hā'ěrbīn ⁷	до 1918 г. Снесена в 1923 г. для постройки церкви	 реконструкция
10.	церковь	Св. Григория Просветителя ⁸	На месте здания армянской молельни, ул. Садовая, № 18, 哈爾濱 Hā'ěrbīn	1923 С 1959 ⁹ собств. Правит-ва Разр. 1966	 Не сохранилась
11.	надгробия	армянские ¹⁰	На Успенском кладбище, 哈爾濱 Hā'ěrbīn		Не сохранились
12.	улица	Чатер	Chater Rd., 中西 Central and Western, 香港 Hong Kong ¹¹		
13.	здание	Чатер	Chater House, 11 Chater Rd. and 8 Connaught Rd., 中西 Central and Western, 香港 Hong Kong		
14.	улица	Чатер	Chater St., Kennedy Town, 中西 Central and Western, 香港 Hong Kong	до 1908	в 1908 переименована в – Catchick St.
15.	улица	Хачик	Catchick St., Там же	1908	
16.	здание	Чатер или мраморный	Chater Hall или Marble Hall, 1 Conduit Rd, 灣仔 Wan Chai, 香港 Hong Kong	1904 Разр. в 1953	

⁵ Григор Касьянец основал лавку во время строительства Восточно-Китайской железной дороги (ВКЖД), предпринятой Российской империей в 1898 г., через Маньчжурию в Харбин.

⁶ **Район Хайлар** (кит. упр. 海拉尔区, пиньинь: Hǎilā'ěr Qū) – район городского подчинения, место расположения правительства городского округа Хулун-Буир автономного района Внутренняя Монголия (КНР).

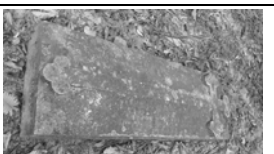
⁷ **Харбин** (трансл.: Хаэрбинь, кит. трад. 哈爾濱, упрощ. 哈尔滨, пиньинь Hā'ěrbīn) – город субпровинциального значения КНР, административный центр провинции Хэйлунцзян (кит. трад. 黑龍江, упрощ. 黑龙江, пиньинь Hēilóngjiāng).

⁸ Ктитор Карапет Аспетян.

⁹ После смерти первого настоятеля Егише Ростомянца (?-1932), приехавшего из Владивостока, церковь на 5 лет была сдана в аренду Лютеранской конгрегации, пока оно не построили свою. В 1937 из Иерусалима прибыл священник Асогик Казарян, который пробыл настоятелем до 1950 г. В связи с уменьшением армянской колонии Харбина на порядок (с 400 до 40 чел.), церковь перешла в другие руки, а затем стала собственностью правительства Китая, которое, в свою очередь использовали ее для текстильной фабрики. В августе 1966 г., во время Культурной революции, все церкви в Харбине были снесены, а все имущество армянской церкви было уничтожено.

¹⁰ После «культурной революции» 1966 г. кладбище превращено в парк.

¹¹ **Особый Административный район Гонконг** (иер. полн. 香港特別行政區, упр. 香港特别行政区, англ. Hong Kong Special Administrative Region, кант. Хёнкон тапкит ханчинкхёй, пут. Сянган тэбе синчжэнцзюй), сокращённо **Гонконг** (иер. 香港, англ. Hong Kong, кант. Хёнкон, пут. Сянган) – особый административный район КНР. Бывшая английская колония.

					
17.	парк	Чатер	Chater Garden, 灣仔 Wan Chai, 香港 Hong Kong		
18.	церковь	Св. Андрея ¹²	St. Andrew's Church, Nathan Road, 九龍 Kowloon, 香港 Hong Kong	1904	
19.	улица	Чатер	Peking Road, 九龍 Kowloon, 香港 Hong Kong	до 1908	До 1908 называлась в честь сэра Пола Чатера – Chater Road.
20.	надгробия	Ок. 30 надгробных памятников представителей армянских родов	На протестантском кладбище “Happy Valley Cemetery”, (香港墳場) 香港 Hong Kong	XIX-XX вв.	
21.	надгробие	Аветис Газар Агабекян Эпитафия билингва четырнадцатистрочная на английском ¹³ и двенадцатистрочная на армянском ¹⁴ языках	Avietick Lazar Agabeg, Sec 8, Memorial ID – 14446377, На протестантском кладбище “Happy Valley Cemetery”, (香港墳場) 香港 Hong Kong	12.07.1876	
22.	надгробие	Сет Авет Сет Эпитафия семистрочная на английском ¹⁵ языке	Seth Aviet Seth, Sec 8, Memorial ID – 14446379, Там же	11.02.1875	
23.	надгробие	Абгар Габриэл Абгар Эпитафия билингва по четыре строки на армянском и английском языках	Apcar Gabriel Apcar, Sec 23 Row 12 Plot 1, Memorial ID – 94632538, Там же	18.09.1880	

¹² Церковь построена на средства сэра Пола Чатера.

¹³ Sacred / to the memory of / AVIETICK LAZAR AGABEG ESQUIRE / Born at Calcutta, / 5th January 1827, / Died at Hongkong, / 12th June 1876. / Aged fifty years / Was a resident of / Canton and Hongkong, / of twenty seven years / as merchant and agent. / Kind and charitable. / There is rest in heaven

¹⁴ ՆՈՒՒՐԵԱՆ / Ի ՅԻՇԱՏԱԿ / ԱԻԵՏԻՍ ՂԱՂԱՐ ԱՂԱԲԷԳԵԱՆ / ԱՍՊԵՏԻ / ԾՆԱԻ Ի ԿԱԼԿԱԹԱ 5 ՅՈՒՆՎԱՐ 1827 / ՀԱՆԳԵՅԱԻ Ի ՀԱՆԳԱՆԳ 12 ՅՈՒՆԻՍ 1876 / Ի ՀԱՍՏԱԿ 50 ԱՄԱՅ / ԷՐ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆ Ի ԿԱՆԹՈՆ Ե ՀԱՆԿԱՆԳ / ԱՄՍ 27 / ԵԹՈՂ ՍԱ ՄԻԱՅՆ ՅԻՇԱՏԱԿ ԲԱՐԻ / ԱԶԳԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԲԱՐԵՍՐՏԻ / ԵՐԱՆԻ ՈՐՈՅ Ի ՏԷՐ ՆՆՋԵՅԻՆ:

¹⁵ Sacred to the memory of / SETH AVIET SETH / who was one of the earliest merchants of Singapore. He came to China in 1845. / Born in Madras and died at Hong Kong on 11th February 1875 aged 65 years. / Be ye also ready: for in such as hour as ye think not the son of man cometh / St. Matthew XXIV. 44.

24.	надгробие	Овсеп Теофил Чатер Эпитафия четырёхстрочная на английском языке	Joseph Theophilus Chater, Sec 11B, Memorial ID – 23288842, Там же	21.10.1886	
25.	надгробие	Петер Авет Сет и его сын Авет Петер Сет. Эпитафия двенадцатистрочная на английском языке Катерина Сет. Эпитафия естистрочная на английском языке	<i>Peter Aviet Seth and of his son Aviet Peter Seth.</i> Katherine Seth, Sec 5, Memorial ID – 62725000, Memorial ID – 62725885, Memorial ID – 62726013, Там же	06.09.1886 13.10.1889 11.05.1922	
26.	надгробие	Рипсима дочь Поля и Елены Джордан Эпитафия шестистрочная на английском языке	Ripsima Infant daughter of Paul and Helen Jordan, Sec 23, Memorial ID – 93847888, Там же	10.10.1895	
27.	надгробие	Поль Джордан, племянник Пола Чатера Эпитафия семистрочная на английском языке	Paul Jordan, Sec 7, Memorial ID – 24874846, Там же	9.02.1901	
28.	надгробие	Арутюн Абгар Эпитафия девятнадцатистрочная на английском языке	Arratoon “Toony” Apar, Sec 23, Memorial ID – 93847866, Там же	27.05.1903	
29.	надгробие	Григорис Георг Хачикян из Джуги Эпитафия билингва по три строки на английском и армянском ¹⁶ языках	Gregorius George Catchick, Sec 16A, Memorial ID – 160795376, Там же	25.01.1911	

¹⁶ ՅԻՇԱՏԱԿ / ՋՈՒՂԱՅԵՅԻ ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԳԷՈՐԳ ԽԱՉԻԿԵԱՆՆ՝ ՈՐ Ի / ՀԱՆԳԱՆԳ ԿԱՆԵԱՅ ԶԿԵԱՆՍ ԻՐԻ Ի 25 ՅՈՒՆՎԱՐ 1911 Ի 28 ԱՄԱՅ ՀԱՍԱԿԻ

30.	надгробие	Софи Манукян Эпитафия билингва 5 строк на английском ¹⁷ и 4 строки на армянском ¹⁸ языках	Sophie Manuk, Sec 7, Memorial ID – 47144160, Там же	30.01.1919	
31.	надгробие	Хачик Пол Чатер и его супруга Эпитафия четырёхстрочная на английском ¹⁹ языке	Sir Catchick Paul Chater, and also of his beloved wife Maria Christine Pearson Chater, Sec 11B, Memorial ID – 23397427, Там же	17.05.1926	
32.	надгробие	Рипсима Хоми Григорян Эпитафия билингва 10 строк на английском ²⁰ и 3 строки на армянском ²¹ языках	Ripsime Homy Gregory, Sec 7, Memorial ID – 93424876, Там же	14.11.1930	
33.	надгробие	Гаролд Сет Эпитафия пятистрочная на английском языке	Harold Seth, Sec 8, Memorial ID – 76327531, Там же	21.01.1939	
34.	надгробие	Мариам Маникян Эпитафия билингва 6 строк на английском ²² и 2 строки на армянском ²³ языках	Mary Manuk, Sec 7, Memorial ID – 93424986, Там же	27.10.1942	

¹⁷ Sacred to the memory / of / SOPHIE MANUK / born 4th October 1859 / died 30th January 1919 / Rest in Peace

¹⁸ ՅԻՇԱՏԱԿ / ՍՕՖԻ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ / ԾԱԱԻ Ի ԲԱՂՏԱՏ / ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՀՈՆՔՈՆԳ

¹⁹ In loving memory of / Sir CATCHICK PAUL CHATER. Kt. C.M.G. LL.D. / born 8th september 1846 / died 17th may 1926 / and also of his beloved wife / Lady MARIA CHRISTINE CHATER / born 6th may 1879 / died 11th march 1935 / “In God’s Keeping”

²⁰ In loving memory / of / my beloved wife / RIPSIME HOMY GREGORY / born 9th December 1891 / died 14th November 1930 / Her life was one of kindly deeds, / her loving smile brought cheer, / she gave a helping hand to all, / we hold her memory dear

²¹ ՅԻՇԱՏԱԿ ՍԻՐՈՅ ԱՆՍՈՒԱՆԱԼԻ ՀՈՒ / ՏԻԳՐԱՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ ԾՆԵԱԼ 9 ԴԵԿՏ 1891 / ՀԱՆԳԵԱԻ 14 ՆՈՎԵՄԲԵՐ 1930

²² In loving memory / of / MARY MANUK / Born 7th November 1888 / Died 27th October 1942 / Rest in peace

²³ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՕՐԻՈՐԴ / ՄԱՐԻԱՄ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

35.	надгробие	Джон Теофил Баграм, племянник Пола Чатера Эпитафия восьмистрочная на английском языке	John Theophilus Bagram, Sec 11B, Memorial ID – 14438174, Там же	24.04.1947	
36.	надгробие	Тигран Матевос Григорян. Эпитафия билингва 7 строк на английском ²⁴ и 2 строки на армянском ²⁵ языках	Tigran Matthews Gregory, Sec 7, Memorial ID – 76327583, Там же	16. 03.1962	
37.	надгробие	Дшхой Сет, дочь Арутюна А. Марутюн , супруга Сет Авет Сета. Эпитафия билингва 9 строк на армянском ²⁶ и 10 строк на английском яз.	Old Protestant Cemetery, Dishkoone Seth, Memorial ID – 13761936, 澳門 Macau ²⁷	15.07.1857	

Библиография:

1. **Աբրահամյան Ա. Գ.**, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության: Հ. Բ: *Հայերն Չինաստանում*, էջեր 326-333; *Հայերը Հեռավոր Արեւելքում*, էջեր 313-320: - Եր.: Հայաստան հրատարակչություն: 1967: - 424 էջ:
2. **Աճառյան Հրաչյա**, Հայ գաղթօջախների պատմություն: *Հնդկաստան*, էջեր 322-325: - Եր.: Զանգակ-97: 2002: - 768 էջ:
3. **Հայ եկեղեցի. նվիրապետական աթոռներ, թեմեր**: - Եր.: Հայկ. հանրագիտարանի գլխ. խմբ.: 2001: - 220 էջ:
4. **Հայ Սփյուռք** հանրագիտարան: *Չինաստան*, էջեր 438-439: - Եր.: Հայկ. հանրագիտարան. հրատ. 2003: - 732 էջ:
5. **Մալխասյան Մ.**, Հայերն աշխարհում: - Եր.: Հեղինակային հրատարակություն: 2007: - 144 էջ:
6. **Քրիստոնյա Հայաստան** հանրագիտարան: *Հնդկաստանի եւ Օսլրագույն Արեւելքի հայրապետական պատվիրակություն*, էջեր 590-591: - Եր.: Հայկ. հանրագիտարան. հրատ. - 2002: - 1076 էջ:
7. Francescano **Andrea da Perugia** // PACIFICO SELLA, *Il Vangelo in Oriente. Giovanni da Montecorvino, frate minore e primo vescovo in terra di Cina (1307-1328)*, Edizioni Porziuncola, Assisi 2008.
8. **Shyama Peebles**, Old Protestant Cemetery in Macau. // <http://gwulo.com/macau-protestant-cemeteries>
9. Hong Kong Cemetery - <http://gwulo.com/hong-kong-cemetery>
10. Find A Grave Cemetery. Hong Kong Cemetery in Happy Valley, Hong Kong Island <https://www.findagrave.com/cemetery/2177241>

²⁴ In loving memory / of / TIGRAN MATTHEWS GREGORY / beloved husband of PHILLIS IREN GREGORY / born 9th november 1879 / died 16th march 1962 / ever in my thoughts

²⁵ ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ԲԱՐԵՐԱՐ ԵՒ ԱԶԳԱՍԷՐ / ՏԻԳՐԱՆ ՄԱՏԹՈՆՍ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

²⁶ Դառնագին արտառուք անմխիթար / ամուսնոյն և որդւոց, եղաւ աստ զմահ/ացու մարմինն. ՏԻԿՐՆ ԴՇԽՈՅ ՍԵԹԻՆ / դստեր հանգուցեալ Յարութիւն Յ. Մա/րութիւն. Պակասեալ 'ի կենացս 'ի հասակի / 43 Ամաց և Յամաց, 'ի ՄԱՔԱԻ ՃԵՆԱՍՏԱՆ: / 'ի 15 Յուլիսի ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1857: / “Աւուրք իմ որ կեն հավանի անցին և ես որպէս / խոտ ցամաքեցայ:” Սաղմ, ՃԱ 10:

²⁷ **Специальный Административный район Макао** (порт. Масау) или **Аомынь** (кит. трад. 澳門, упрощ. 澳门, пиньинь Àomén, палл. Аомынь, Аомэнь; кант. Оумунь) – автономная территория в составе КНР. Бывшая португальская колония.

Հայերի դերը Թիֆլիսի տնտեսությունում XIX դարի II կեսին և XX դարի սկզբին

Եսայան Վ. Բ.

ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ /Հայաստան, Երևան/
vardanesayan@yahoo.com

Վճռորոշ բառեր՝ Թիֆլիսահայություն, XIX-XX դարեր, արդյունաբերություն, առևտուր, բանկային ոլորտ, տնտեսություն

Роль армян в экономике Тифлиса во второй половине XIX и начале XX веков

Есаян В.Б.

Институт истории НАН РА (Армения, Ереван)
vardanesayan@yahoo.com

Резюме: В образованной в 1846 г. Тифлисской губернии и ее центре Тифлисе проживало большое количество армян, которое, в частности, в экономике Тифлиса, имело весьма весомое значение. Вплоть до 1917 года армянам принадлежали почти все высоты торговой, промышленной и банковской отраслей.

Многие масштабные торговые, промышленные предприятия и банковские организации в регионе впервые были созданы именно армянами. Они были первыми также в деле ведения хозяйства по новейшим европейским стандартам, по проведению электричества, радио и канатной дороги. Богатейшие армяне Тифлиса были также в ряду первых добытчиков и экспортеров бакинской нефти. Во многих странах большое признание получили произведенные армянами табак, кожаные изделия и т.д.

Ключевые слова: тифлисские армяне, XIX-XX века, промышленность, торговля, банковская сфера, экономика

The role of Armenians in the economy of Tiflis in the second half of the XIX and early XX centuries

Esayan V.B.

Institute of History of NAS of RA (Armenia, Yerevan)
vardanesayan@yahoo.com

Abstract: In the Tiflis province formed in 1846 and its center, Tiflis, a large number of Armenians resided, which, in particular, in the economy of Tiflis, had a very significant significance. Until 1917, Armenians owned almost all the heights of the commercial, industrial and banking sectors.

Many large-scale commercial, industrial enterprises and banking organizations in the region were first created by Armenians. They were also the first in the management of the economy according to the latest European standards, for electricity, radio and cable cars. The richest Armenians of Tiflis were also among the earliest earners and exporters of Baku oil. In many countries, produced by Armenians tobacco, leather and other products, received great recognition.

Keywords: Tiflis Armenians, XIX-XX century, industry, trade, banking, economy

Հայտնի է, որ Այսրկովկասի ոչ պաշտոնական մայրաքաղաքը համարվող Թիֆլիսը երկար ժամանակ եղել է արևելահայ կյանքի կենտրոնը: Այստեղ են գործել ինչպես հասարակական-քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական ու մշակութային հայկական շատ կազմակերպություններ ու կառույցներ: Տարածաշրջանում XIX դարի երկրորդ կեսից օրեցօր թափ հավաքող կապիտալիստական տնտեսածները նպաստեցին նաև արևելահայ կապիտալի աննախադեպ զարգացմանն ու հզորացմանը, որի կարևորագույն կենտրոններից մեկն, անկասկած, Թիֆլիսի նահանգն էր և Թիֆլիս քաղաքը:

Տնտեսության զարգացմանը զուգընթաց XIX դարի ընթացքում կտրուկ աճում էր նաև քաղաքի բնակչությունը: Դարասկզբին օրինակ Թիֆլիս քաղաքի բնակչության մեծամասնությունը հայեր էին: Սակայն այնուհետև տարբերակիվ և օրյեկտիվ տարբեր պատճառներով այդ և այդ բուռն աճի արդյունքում էթնիկ խմբերի քանակական հարաբերությունները թե՛ նահանգում և թե՛ քաղաքում աստիճանաբար փոփոխություններ կրեցին: Արագ թափով աճեց ռուսների ու վրացիների թիվը: Այսպես՝ եթե 1803 թվականին Թիֆլիսի բնակչության 92.6%-ը հայեր էին, իսկ 1846 թվականին նրանց թիվը նվազել էր մինչև 75.4%, ապա

արդեն 1864 թվականին հայերը կազմում էին քաղաքի բնակչության ընդամենը 47.4%-ը: Իսկ բնակչության թվաքանակը ուներ հետևյալ պատկերը՝ Թիֆլիսի բնակիչների ընդհանուր թվաքանակը 1846 թ. 11906 մարդ էր, որից հայերի թիվը 8982 էր, վրացիներինը՝ 2621, թաթարներինը՝ 235, հույներինը՝ 3, ապա 1864 թ. այդ թվաքանակը համապատասխանաբար հետևյալ տեսքն ուներ՝ 60085, 28488, 14878, 1119, ?, 12302, 1865 թ.՝ 71051, 31000, 14787, ?, 12142, 1876 թ.՝ 104024, 37610, 22233, 2502, 417, 30823, 1897 թ.՝ 159590, 47133, 42200, 5577, 1238, 44823 և այլն¹: Այսինքն՝ ակներև է, որ հայերի քանակը գերազանցում էր առանձին վերցված մյուս բոլոր ազգությունների քանակին: Ավելին, ինչպես վկայում են ժամանակակից ուսումնասիրողներ Դ. Բաքրաձեն և Ի. Բերձենովը, Թիֆլիսին շատ բաներով է պարտական հայերին, այդ թվում եվրոպական ոճի տների մեծ քանակությամբ²: Ի հավելումն դրա Դմ. Շալիկաշվիլին էլ վկայում է, որ «Տների, առևտրային և այլ կազմակերպությունների մեծ տոկոսը գտնվում էր հայերի ձեռքում ...»³:

Ժամանակի ընթացքում տարբեր պատճառներով հայերի թվաքանակը թեև նվազել է, բայց քանի որ առևտուրն ու արհեստները քաղաքակերտ (ուրբանիստական) երևույթներ են, այդ պատճառով հայերը, որպես տնտեսական այդ ոլորտների բազմադարյա ավանդույթների կրողներ, երկար ժամանակ եղել են Թիֆլիսի բնակչության հիմնական տարրը: Մասնավորապես XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի առաջին տասնամյակներում նրանք դարձյալ մեծ թիվ էին կազմում, հետևապես նաև նշանակալի դերակատարություն ունեին Թիֆլիսի նահանգի և քաղաքի տնտեսության տարբեր ճյուղերում, մասնավորապես առևտրաարդյունաբերական և բանկային ոլորտներում:

Հայերն են եղել Թիֆլիսի նահանգի և քաղաքի տնտեսության կարևորագույն ճյուղերի (առևտուր, ֆինանսավարկային ու բանկային գործ, արտադրական ու արդյունաբերական

ձեռնարկություններ և այլն) ստեղծման առաջնեկներն ու աներկբա առաջատարները: Հայ ազգաբնակչության կենտրոններից և միաժամանակ արևելահայ հարուստ դասակարգի բնակատեղի Թիֆլիսի նահանգն ու քաղաքն ունեին իրենց ներքին ինքնուրույն կազմակերպվածությունը: Քանի որ արհեստներն ու առևտուրը կարող էին զարգացնել քաղաքները, հետևապես հայ-վրացական փոխադարձ համաձայնությամբ քաղաքների բնակչության գերակշռող մասը կազմում էին մոքալաք հայերը⁴:

Հետագայում, երբ Վրաստանը նվաճվեց Ռուսաստանի կողմից, Դավիթ Անանունի դիպուկ բնորոշմամբ. «Անդրկովկասը դարձավ բաց շուկա, «տոնավաճառ», որի գլխավոր կրպակը Թիֆլիսն էր...իսկ դերակատարը՝ հայերը»⁵: Աստիճանաբար երկրամասի բնատնտեսությունը սկսեց տեղի տալ և սկիզբ առավ ապրանք արտադրող, ապրանքներով և փողով փոխհարաբերվող հասարակարգ: Անդրկովկասը դարձավ մի մեծ շուկա, որը սպառում էր դրսից բերած ապրանքները դրա դիմաց տալով փող կամ երկրամասի հում և վերամշակման ենթակա նյութերը: Եվ այդ հարաբերություններում գլխավոր դերակատարը հայերն էին, որոնց էր վերապահված տնտեսական բարեփոխման առաջնությունը: Քանի որ եթե վրացիները ծով ունեին, թաթարները՝ նավթ, ապա **հայությունն ուներ մարդկային քաղաքակրթական ռեսուրս**, որից զուրկ էին մյուսները: Այդ պատճառով էլ հայտնվելով Ռուսական կայսրության միասնական ու համահավասար պետական, իրավական տարածքում, ընդհանուր պետության կազմում և «օգտագործելով տնտեսական գործունեությամբ զբաղվելու ազգեական հակումը, բազմադարյա գենը սկսեց «նվաճել» Անդրկովկասը և դարձավ Թիֆլիսի «տոնավաճառի գլխավոր կրպակիտերն ու տիրակալը»⁶:

Աստիճանաբար ձևավորվեց առևտրական, կապալառուական, վաճառուական կապի-

¹ Տե՛ս Հայերը Թիֆլիսում, https://hy.wikipedia.org/wiki/գլխավոր_էջ:

² Տե՛ս Բաքրաձե Դ. և Բերձենով Ի., "Թիֆլիսն էրնիկ և պատմական հարաբերակցությամբ", Գ. Բերենշտամի հրատարակություն, Մանկտ Պետերբուրգ, 1870 թ.), էջ 131-133:

³ Տե՛ս "Ազատ Վրաստան", 29.01.1994:

⁴ <<Մոքալաք>> վրացերեն նշանակում է քաղաքացի, իսկ հետագայում վերածվեց պատվանունի:

⁵ Տե՛ս Անանուն Դ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800-1870), հտ. Ա, Թիֆլիս, 1916, էջ 228:

⁶ Տե՛ս Դադայան Խ., Հայոց առևտրատնտեսական ներկայությունը Թիֆլիսում (ուշ միջնադար - 1918թ.), <21-րդ ԴԱԸ>, թիվ 1 (19), 2008թ., էջ 128:

տալ, որի տերերը հայերն էին: Այդ կապիտալն էր, որ փնտրելով գործադրման նոր ոլորտներ ստեղծեց Անդրկովկասի արդյունաբերությունը և բանկային համակարգը: Հարստացած հայ կապիտալիստների մի մասը հիմք դրեց Բաքվի նավթարդյունաբերության զարգացմանը, մյուս մասը **տնտեսական բուռն գործունեություն ծավալեց Թիֆլիսում**: 1847թ. սեպտեմբերի 1-ին Թիֆլիսի քաղաքացիներ **Մկրտիչ Շահ-Մուրադյանցը և Մակար Ղուլյանցը** առաջիններից էին, որ **հիմնեցին «Շահ-Մուրադյանց և Ղուլյանց» առևտրական տունը**, որը մատչելի գներով զանազան միջնորդական գործարքներ էր անում, դրամական փոխանցումներ կատարում: Վաճառական Թամաշյանին պատկանող Թատերական շենքի չորրորդ հարկի թիվ 17 կրպակում գտնվող այս առևտրական տունն առհասարակ Անդրկովկասի առաջին ֆիրման էր⁷:

1853 թ. Թիֆլիսում հաշվվում էր 3330 վաճառական, որոնցից հայ էին 2283-ը⁸: Առևտրով զբաղվում էին 466 պատվավոր քաղաքացիներն և 3217 պաշտոնապես գրանցված վաճառականներ, որոնք բացառապես հայեր էին⁹: 1876 թ. մարտի 25-ին Թիֆլիսում անցկացված մարդահամարի արդյունքում քաղաքն ուներ 104.024 բնակիչ, որից 12.356-ը ռուսական զորքն էր. 1864 թ. համեմատությամբ բնակչության աճը վիթխարի էր 55,5%: 37.610-ը (36,16%) հայեր էին, իսկ վրացիները՝ 22.156 (21,30%)¹⁰: Առևտրի ասպարեզում ևս առաջատարը հայերն էին (**6203 վաճառականներից հայ էին 4237-ը**): Վերամշակող արդյունաբերությամբ զբաղվող 11 հազար անձանց գրեթե կեսը ևս հայերն էին¹¹:

Թե՛ առևտրի և թե՛ արդյունաբերության ասպարեզներում վաճառական դերակատարություն ունեցող հայերից էր **Գրիգոր Գրիգորի Աղելխանյանը**: Նա առաջինը տարածաշրջանում հիմնեց «Կովկասում Գ.Գ. Աղելխանովի կաշվի և թաղիքի արտադրության բաժնետի-

րական ընկերությունը»¹², որը Բաքվի նավթարդյունաբերական ձեռնարկություններից հետո ամենախոշոր ֆիրման էր Անդրկովկասում:

1869 թ. Գ.Աղելխանյանը Ռուսական պետական բանկի Թիֆլիսի բաժանմունքի վերահսկիչի կրտսեր օգնական էր: Երկու տարի անց դառնում է վերահսկիչ, իսկ ևս երկու տարի հետո նշանակվում 1871թ. թիֆլիսահայերի ստեղծած «Թիֆլիսի փոխադարձ վարկի ընկերության» կառավարիչ: 1916 թ. Գ. Աղելխանյանը դեռևս վարում էր այդ պաշտոնը, այսինքն՝ Անդրկովկասի այդ հնագույն ֆինանսավարկային հաստատության կառավարիչ է եղել առնվազն 33 տարի: Սակայն հայ բիզնեսի պատմության մեջ Գ.Աղելխանյանը մնաց ոչ միայն այդ պաշտոնի շնորհիվ:

1875 թ. Վորոնցովսկայա փողոցում գտնվող սեփական շենքում նա հիմնեց կաշվի մի փոքրիկ գործարան: Այստեղ ընդամենը 30 բանվորներ զբաղվում էին ոչխարի և այծի կաշվի վերամշակմամբ, իսկ տարեկան արտադրանքը կազմում էր 60 հազար ռուբլի: Սակայն հենց սկզբից արտադրանքն այնքան բարձրորակ էր, այնպիսի լայն պահանջարկ ունեցավ, որ Աղելխանյանը խանութ բացեց Թիֆլիսում, ապա նաև՝ Սանկտ Պետերբուրգում (Կարավաննայա փողոցի թիվ 28 հասցեում): 1877 թ. գործարանն սկսեց վերամշակել նաև խոշոր եղջերավոր անասունների կաշին և դարձավ Անդրկովկասում արտադրության այդ ճյուղի անվիճարկելի առաջատարը: 1879 թ. Կովկասի փոխարքա և Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար Մեծն իշխան Միխայիլ Նիկոլանիչը պայմանագիր կնքեց Գ.Աղելխանյանի հետ, համաձայն որի նրա գործարանը բանակին 5 տարի ոտնամաններ պիտի մատակարարեր, տարեկան 360 հազար ռուբլու գումարի չափով: Հարկ է նշել, որ այդ պայմանագիրը շարունակաբար երկարաձգվեց, և Աղելխանյանը մշտապես մնաց բանակի մատակարար ընդհուպ մինչև 1917-1918թթ., երբ Կովկասյան ռազմաճակատը վերջնականապես կազմալուծվեց և ռու-

⁷ Ст'ю Кавказский календарь на 1852 год, Тиф., 1851, էջ 190:

⁸ Ст'ю Դադայան Խ., նշվ. Աշխ., էջ 130:

⁹ Ст'ю <<Արթը>-ի պատկերազարդ օրացոյց 1895, Բաքու, 1894, էջ 58-59:

¹⁰ Ст'ю Сборник сведений о Кавказе, т. VI, Тиф., 1880, էջ 127:

¹¹ Ст'ю Кавказский календарь на 1908 год, Тиф., 1907, էջ 42:

¹² Ст'ю Акционерное общество кожевенного и войлочного производств на Кавказе Г.Г. Адельханова. Краткий очерк истории возникновения, развития и современного положения фабрично-заводской деятельности общества 1875-1901гг., Тиф., 1901г.

սական գորքերը լքեցին Անդրկովկասը: Գ. Ադելխանյանն **առաջինն էր ամբողջ Կովկասում, որ կաշվի արտադրությունն իրականացրեց եվրոպական չափանիշներով:** Նրա արտադրանքը Մոսկվայի, Թիֆլիսի, Նիժնի Նովգորոդի ցուցահանդեսներում շահել է ոսկյա և արծաթյա մրցանակներ:

Սովորաբար լուրջ բիզնեսը մշտապես կարիք ունի ֆինանսական նորանոր ներդրումների: Հենց դա էր պատճառը, որ **1896 թ. ապրիլի 12-ին Գ.Ադելխանյանը Հովհաննես Ալիխանյանի և Պետրոս Ալիբեկյանի հետ ստեղծեց «Կովկասում Գ.Գ. Ադելխանովի կաշվի և թաղիքի արտադրության բաժնետիրական ընկերությունը»** 1,5 մլն ռուբլու հիմնադիր կապիտալով¹³: Այս արդյունաբերական հսկան բաղկացած էր երեք ձեռնարկությունից՝ կաշվի գործարանից, թաղիքի շոգեֆաբրիկայից և կոշիկի ֆաբրիկայից: Գործարանն զբաղեցնում էր 1,5 հա ասֆալտապատ ու ցեմենտապատ տարածք, իսկ կաշին գնվում էր ամբողջ Կովկասում:

1889 թ. հիմնված թաղիքի եռահարկ շոգեֆաբրիկան զբաղեցնում էր 1700 քառակուսի մետր տարածք, իսկ ընդհանուր մակերեսը 3150 քառակուսի մետր էր: Ֆաբրիկայի լուսավորության ու շարժիչները հոսանքով սնուցելու համար կից գործում էր սեփական էլեկտրակայան: 1890 թ. սկսած շոգեֆաբրիկան արտադրել էր տասնյակ հազարավոր յափնջիներ, 1896 թ.-ից նաև բուշլատներ, իսկ բարակ թաղիքից կարված տղամարդկանց ու կանանց վերնահագուստը լայն սպառում ուներ եվրոպական Ռուսաստանում և հատկապես Սիբիրում ու Հեռավոր Արևելքում որպես զինվորականների, երկաթգծի ծառայողների և ծովայինների համազգեստ:

1886 թ. հիմնված կոշիկի ֆաբրիկայի եռահարկ շենքում բանակի համար արտադրվում էին զինվորական երկարաձիտ սապոգներ, եվրոպական և ասիական բոլոր տեսակի կոշիկներ, որոնց տակացուները ներմուծվում էին հեռավոր ԱՄՆ-ից: Եվրոպական Ռուսաստանում ու Սիբիրում հատկապես մեծ պահանջարկ ունեին այծենակաձևերը և թաղիքե ոտ-

նամանները, որոնց գործարանային արտադրության հիմնադիրը կայսրությունում Գ. Ադելխանյանն էր: 1900 թ. Գ. Ադելխանյանի բոլոր երեք ձեռնարկություններում աշխատում էին 1107 բանվոր, որոնց տարեկան աշխատավարձը կազմում էր 231.402 ռ., իսկ համախառն արտադրանքը 1.904.451 ռ.:

1870թ. **մետաքսարդյունաբերող և ձկնարդյունաբերող**, իսկ հետո նաև Բաքվի նավթարդյունաբերության ռահվիրա **Հովհաննես Մինասի Միրզոյանն ու նրա եղբայր Գաբրիելը հիմնեցին Թիֆլիսիի բամբակե գործվածքեղենի առաջին գործարանը**, որը 20 տարի անց վաճառեցին նշանավոր **բանկատեր Հովհաննես Զիթախյանին** քաղաքի անշարժ գույքի ամենախոշոր սեփականատիրոջը:

1871 թ. հիմնվեցին Թիֆլիսի Առևտրային բանկը և Փոխադարձ վարկի ընկերությունը, որոնք «դարձան հայկական կապիտալի կուտակման և տնտեսական քաղաքականություն վարելու կենտրոններ»¹⁴: **Առևտրային բանկի հիմնադիրներն էին Մ. Ալիխանյանը, Հովհ. Ամիրադյանը. Դ. Նադիրյանը, Մ. Թամամշյանը, Ա. Ղորղանյանը, Ալ. Թալիրյանը, Խ. Տեր-Մկրտչյանը, Ալ. Օնիկյանը, Է. Էջուբյանը, Հովհ. Անանյանը, Ալ. Բաբանասյանը, Ս. և Հ.Իզմիրյան եղբայրները, Ն. և Ս. Միրիմանյանները, Ն. Փրիդոնյանը, Հովհ. Ռոտինյանը, Գր. Թամամշյանը, Մ. և Հովհ. Ծուրինյան եղբայրները, Ե.Դավթյանը, Հովհ. Եվանգուլյանը, Հովհ. Մարգարյանը, Ե., Ի. և Ալ. Ծովիանյան եղբայրները, Ե. Ջաղեթյանը, Հ. Ալեյանը, բժիշկ Մ. Շահպարտյանը**, որոնք իշխանություններին սիրաշահելու համար ընդգրկեցին իշխաններ Ն. Բեկթաբեկովին և Պ. Նակաշիձեին, բարձրաստիճան պաշտոնյաներ Ի. Ջուրալովին ու Կ. Ռեյտերին և մի կարճ ժամանակով բանկի վարչության նախագահ ընտրեցին վերջինիս: Իր գործունեությունն սկսելով 500 հազար ռուբլի հիմնադիր կապիտալով այս բանկը 1914 թ. ուներ 6 մլն ռուբլի հիմնադիր ու 3,8 մլն ռուբլի պահուստային կապիտալ և **կովկասյան միակ ֆինանսական հաստատությունն էր, որի բաժնետոմսերը վաճառվում էին Պետերբուրգի սակարանում:**

¹³ St'u Акционерное общество коженного и войличного производств на Кавказе Г.Г. Адельханова. Краткий очерк истории возникновения, развития и современного положения фабрично-заводской деятельности общества 1875-1901 гг., Тиф., 1901 г.

¹⁴ St'u Устав Тифлисского коммерческого банка, Тиф., 1894. St'u նաև Устав Тифлисского общества взаимного кредита, Тиф., 1872.

Փոխադարձ վարկի ընկերությունը ևս ստեղծվեց նույն սկզբունքով: Վարչության խորհրդի նախագահ ընտրվեց Վ. Կայդանովը, անդամներ Ալ. Մանթաշյանը, Հովհ. Զիթախյանը, Ալ. Մատինյանը, Ս. Ճաղելին, իսկ սկզբից մինչև վերջ կառավարիչն էր Գ. Ադելխանյանը: 1915 թ. վարկային այս հաստատության անդամներ էին 3102 հոգի:

1912 թ. նոյեմբերի 30-ին հայերը 5 մլն ռուբլի հիմնադիր կապիտալով **ստեղծեցին նաև Թիֆլիսի Վաճառականական բանկը**¹⁵: Հիմնադիրներն էին Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ալ. Խատիսյանը, Ա. Միլյանցը, Ա. Բադդասարյանը, Մ. Բոգարջյանը, Հ. Սելանյանը, Մ. Դոլոխանյանը, Ա. Էնֆիաջյանը, Ս. Գյուլբենկյանը, Ե. Թյունիբեկյանը, Գր. Համբարդանյանը, Հ. Կամոյանը, Ս. Տեր-Հովհաննիսյանը, Մ. Քալանթարյանը, Մ. Մարաիրոսյանը: Համեմատության համար նշենք, որ այս նույն թվականին վրաց վերնախավը ստեղծեց իր առաջին՝ Թիֆլիսի Ազնվականական հողային բանկը, որի հիմնադիր կապիտալն ընդամենը 147.300 ռուբլի էր:

1880-ական թվականները թիֆլիսահայ կապիտալի համար նոր վերելքի շրջան հանդիսացան: Թիֆլիսի Առևտրական պատգամավորության (Торговая депутация) նախագահ, 1-ին գիլդիայի վաճառական **Գևորգ (Եգոր) Մովսեսի Ղազումյանը հիմնեց «Եգոր Կասումով և ընկ.» առևտրական տունը**: Նախնական կապիտալն ընդամենը 14 հազ. ռուբլի էր: 1881թ. այդ ընկերությունն արդեն ուներ 620 ավանդատու, իսկ հիմնադիր կապիտալը 88 հազար ռուբլի էր¹⁶:

1881թ. նոր շուկաներ ուսումնասիրելու «հետախուզական» նպատակով Աեդրկովկաս այցելելած ռուս կապիտալիստ Ս. Մորոզովի առևտրային գործակալ Ա. Մակարովը արձանագրում էր. «Թիֆլիսում ռուսական առևտրաարդյունաբերական շահերը հանձնված են հայերին»¹⁷: Նույն թվականին «Կավկասկի կալենդար» պարբերականը գրում էր. «Թիֆլիսի նահանգի բոլոր քաղաքներում հայերն իշխող տարր են. Թիֆլիսում բնակչության գրեթե կեսը (45%) հայեր են: 1889 թ. Թիֆլի-

սում պաշտոնապես գրանցված էին 1-ին և 2-րդ գիլդիայի 47 վաճառականներ, որոնցից 29-ը հայեր էին»¹⁸:

Դեռևս 1855 թ. **Համբարձում Էնֆիաջյանը Թիֆլիսում ուներ գլանակի երկու կրպակ**, (մեկը Երևանյան հրապարակում, Թամամշյանի տան առաջին հարկում էր, մյուսը՝ Վելյամինովսկայա փողոցում, Խոջամինասյանի տանը): Սրանք քաղաքում ծխախոտի առաջին քաղաքակիրթ վաճառատեղիներն էին: Հ. Էնֆիաջյանն առաջինն էր, որ զբաղվեց ծխախոտի արդյունաբերական արտադրությամբ: Նա ուներ ընդարձակ պլանտացիաներ, որտեղ աշխատում էին բազմաթիվ փորձառու համշենահայ ծխախոտագործներ: 1895 թ. Հ. Էնֆիաջյանը հիմնում է «Միր» ֆաբրիկան, որը 1901-ին վաճառում է ազգակիցներին, իսկ ինքը հիմնում նորը: Նա մեծ հեղինակություն ու հարգանք էր վայելում Թիֆլիսում. 2-րդ գիլդիայի վաճառականը քաղաքային Հասարակական կառավարչության անդամ էր և դումայի պատգամավոր (1864թ.), 1895-ից Փոխադարձ վարկի ընկերության անդամ¹⁹:

Հոր բիզնեսը հաջողությամբ շարունակեց ու որակական նոր աստիճանի հասցրեց **որդիներից Արտաշեսը**²⁰: 1912 թ. «Ա. Հ. Էնֆիաջյան» ֆաբրիկայում աշխատում էր 280 բանվոր (քանակով ամենամեծաթիվը), և արտադրվում էր տարեկան 1 մլն ռուբլու ծխախոտ: Ֆաբրիկան թողարկում էր «Սոլիդնիյե», «Ինտելիգենտնիյե», «Էքստրա» անվանումներով ընտիր գլանակներ, որոնք արտահանվել են Եվրոպա և ԱՄՆ:

Ա. Էնֆիաջյանը խորապես ազգասեր մարդ էր: Լինելով քաղաքային դումայի պատգամավոր, նա միաժամանակ Փոխադարձ վարկի ընկերության անդամ էր, Վաճառականական ատյանի ավագի տեղակալ, Մակարանային կոմիտի անդամ: Համբարձում Էնֆիաջյանցի «Միր» ֆաբրիկայի հիման վրա 1901թ. Թիֆլիսում ստեղծվեց նույնանուն բաժնետիրական ընկերությունը, որի վարչության նախագահն էր Բ. Եղիազարյանը, անդամներ էին

¹⁵ Տ է 'u Устав Тифлисского купеческого банка, Тиф., 1913.

¹⁶ Տէ'u Кавказский календарь на 1883 год, Тиф., 1882, с. 212:

¹⁷ Տէ'u Макаров А, Закавказье в торговом отношении, М., 1884, с. 155

¹⁸ Դադայան Խ., նշվ. Աշխ., էջ 138:

¹⁹ (Նորավանք, «21-րդ ԴԱԸ», թիվ 1 (19) 135,136, 139,140 էջ, 2008թ.):

²⁰ Նախատեսում ենք մոտ ապագայում Արտաշես Էնֆիաջյանի մասին առանձին ուսումնասիրություն հրապարակել, ուստի նրա մասին կխոսենք շատ համառոտ:

Գ. Տեր-Ասատրյանը և Մ. Անտոնյանը (մեկ տարի անց վարչության անդամներ դարձան Գ. Բայանդուրյանը, Ռ. Գոքինյանը): 500 հազար ռուբլի հիմնադիր կապիտալով այդ ֆիրման արտադրում էր «Ատլաս» մականիշի ծխախոտ ու գլանակներ, որոնք վաճառվում էին Թիֆլիսի ու Բաքվի սեփական խանութներում: Ընդամենը 79 բանվոր ունեցող այս ֆաբրիկան տարեկան թողարկում էր 750 հազար ռուբլու ծխախոտ:

1918-1920 թթ. քաղաքական հեղափոխական փոփոխությունների և անկայուն վիճակի պատճառով Հ. Էնֆիաջանցը ստիպված արտագաղթեց և հիմնվեց Բելգիայում: Բրյուսելում նա հիմնեց «Էնֆի» անունով ծխախոտի ֆաբրիկա, որտեղ հիմնականում աշխատում էին բազմաթիվ գաղթական կովկասահայեր²¹:

Թիֆլիսի ծխախոտի հնագույն ֆաբրիկաներից մեկն էլ դեռևս 1873 թ. հիմնել է **Միքայել Սաֆարյանը**: Այս ֆաբրիկայի արտադրանքի բարձրորակ և ճանաչված լինելու մասին են վկայում եվրոպական ցուցահանդեսներում շահած 14, ինչպես նաև այլ տեղերի մրցույթներում 17 մեդալների ու պատվոգրերի և այլ տարբեր հեղինակավոր պարգևների արժանանալու փաստը: 1898 թ. երբ **Միքայել Սաֆարյանի մահվանից հետո** բիզնեսը շարունակեց դուստրը՝ Նատալյան: Բայց կնոջ համար դժվար էր ծխախոտարդյունաբերությամբ զբաղվել: Այդ իսկ պատճառով նա ֆաբրիկան վաճառեց, սակայն պայմանավորվածության համաձայն նոր սեփականատերերը պահպանեցին ֆիրմայի անվանումը (դա բիզնեսի հաջողության լավագույն երաշխիքներից մեկն էր): Միայն 1914 թ. «Մ.Պ. Սաֆարյանի ժառանգներ» ֆիրման արտադրեց 200 հազար ռուբլու ծխախոտ:

1910 թ-ից Թիֆլիսում սկսեց գործել և շատ արագ հաջողություններ արձանագրեց մեկ այլ ծխախոտարդյունաբերական «Մեյլանյան եղբայրներ» առևտրական տան ֆաբրիկան: Վերջինիս տարեկան արտադրանքը կազմում էր 500 հազար ռուբլի: Ձեռնարկությունը թողարկում էր «Պրիմա», «Զեֆիր», «Դելիկատնիյե»

²¹ Նշենք, որ 1925թ., «Էնֆիից» բացի Բելգիայի մայրաքաղաքում հայերին էին պատկանում ևս չորս ծխախոտարդյունաբերական ձեռնարկություններ Ա. և Հ. Գոյունճյան եղբայրների «Էլմաս», Դ. Մարյանի «Տավրոս», Տ. Մուրադյանի «Կարս», Ա. Մաթոսյանի «Մարուֆ» ֆաբրիկաները:

անվանումներով գլանակներ և «Իմպերատորսկի», «Տուրեցկոյե սերդցե», «Պրիդվորեի», «Դյուբել տուրեցկի», «Մակեդոնսկի» անվանումներով ծխախոտ:

Պակաս հեղինակություն չէր վայելում նաև «Կոմետա» ֆաբրիկան, որը տարեկան թողարկում էր 300 հազար ռուբլու ծխախոտ: Ֆաբրիկայի արտադրանքը Հոմի ցուցահանդեսում արժանացավ «Գրան պրի» մրցանակի և ոսկե մեդալի:

Սակայն Թիֆլիսի և առհասարակ Կովկասի ծխախոտարդյունաբերության անառարկելի առաջատարը **Նիկողոս Հովհաննեսի Բոգարջանցն** էր, որի ֆաբրիկան հիմնադրվել էր դեռևս 1858 թ.: Թիֆլիսի Վերա թաղամասում գտնվող սեփական տանը գործող այդ ձեռնարկությունն աստիճանաբար թափ էր հավաքում և առաջադիմում: Սակայն թուրքահպատակ Ն. Բոգարջանցը սեփական պլանտացիաներ ունենալու իրավունք չուներ: Այդ իսկ պատճառով նա օգտագործելով ազգակցական, հայրենակցական կապերը Թուրքիայից էր ներկրում բարձրորակ հումքը: Բարեխիղճ աշխատանքի և բարձր որակի շնորհիվ շուտով ֆաբրիկայի արտադրանքը մեծ հաջողություններ ունեցավ: Ընտիր մանրացված ծխախոտի և գլանակների համար 1889 թ. Գյուլատնտեսական և արդյունաբերական իրերի կովկասյան ցուցահանդեսում նա պարգևատրվեց ոսկե մեդալով²²:

Նիկողոս Բոգարջանցի բիզնեսը հաջողությամբ շարունակեցին որդիները Հովհաննեսը և Արշակը: Նրանք հիմնեցին «Ն.Հ. Բոգարջանց և որդիներ» ֆիրման, որը բոլոր տնտեսական ցուցանիշներով ոլորտում դարձավ բացահայտ առաջատար: Միայն 1914 թ. ֆաբրիկան թողարկեց 1 մլն 300 հազ. ռուբլու արտադրանք: Դրանք ընտիր տեսակների ծխախոտ ու գլանակներ էին, որոնցից հատկապես թանկարժեք ու հարգի էին «Սագանգեբայ» և «Պոխոդ» գլանակները: Ձեռնարկության համբավի մասին էր խոսում նաև այն փաստը, որ ֆիրման Մեծն իշխան Նիկոլայ Միխայլովիչի պաշտոնական մատակարարն էր:

Նշենք, որ 1912 թ. տվյալներով Թիֆլիսում կար 35 բաժնետիրական ընկերություն, որից 16-ը հայկական էին, որոնց ընդհանուր հիմնադիր կապիտալը կազմում էր 23.501.918

²² Տե՛ս Դադայան Խ., նշվ. աշխ., էջ 140:

ռուրի: 72 արդյունաբերական ձեռնարկություններից հայապատկան էին 38-ը:

Հայերն անվիճելի տեսեսական գերազանցություն ունեին **առևտրի ասպարեզում**: 1912 թ. վիճակագրական աղբյուրների տվյալներով հայերին էին պատկանում ասիական ապրանքների 17 խանութից 10-ը, 40 դեղատնից 19-ը, 110 պարենային խանութից 60-ը, գինու 19 խանութից 17-ը, գինու 206 նկուղից 109-ը, սպիտակեղենի 9 խանութից 6-ը, կանանց շրջագգեստի՝ 9-ից 3-ը, երկաթեղենի 38-ից 30-ը, ոսկու և արծաթի 28-ից 15-ը, խաղալիքների 11-ից 7-ը, 21 գրախանութից 13-ը, գորգի, մետաքսի ու բրդի 25-ից 12-ը, կաշվի 78-ից 53-ը, անտառափայտի 11-ից 8-ը, մանուֆակտուրայի 142-ից 90-ը, կահույքի 20-ից 18-ը, կոշիկի 40-ից 34-ը, 28 իջևանատներից 11-ը, 12 ռեստորաններից՝ 6-ը: 1912 թ. Թիֆլիսի 1-ին գիլդիայի 15 վաճառականներից հայ էին 7-ը, 2-րդ գիլդիայի 68 վաճառականներից 42-ը²³: Իսկ արդեն 1916 թ. Թիֆլիսում հայերին էր պատկանում 42 դեղատնից 21-ը, 146 բակալեային խանութից 84-ը, 7 թղթավաճառ խանութից 4-ը, 119 զինեվաճառ խանութից 63-ը, կաշվե իրերի 132 խանութից 116-ը, պարենային ու երջիկեղենի 29 խանութից 24-ը, 37 փայտ վաճառող խանութից 21-ը, երկաթեղենի 36 խանութից 33-ը, նավթի և նավթամթերքների 18 խանութից 17-ը, հրուշակեղենի 80 խանութից 45-ը, 22 գրավաճառներից հայ էին 15-ը, 20 գորգավաճառներից 9-ը, 67 կաշեվաճառներից 61-ը, 9 սրճարաններից հայերին էր պատկանում 6-ը, 117 ալրավաճառ խանութներից 98-ը, մանուֆակտուրայի ու մահուղի 133 խանութից 101-ը, կահույքի 22 խանութից 19-ը, հանքային ջրերի 11 խանութից 6-ը, պատրաստի հագուստի 32 խանութից 28-ը, ծխախոտի 11 խանութից 9-ը, ժամացույցների, ոսկե և արծաթե իրերի 45 խանութից 19-ը, ոգելից խմիչքների 6 գործարանից 5-ը, աղյուսի 3 գործարանից 2-ը, ն կոնֆետի 6 ֆաբրիկաներից 3-ը, 3 ձիթհան գործարաններից 2-ը, 17 էլեկտրակայաններից 8-ը, 2 սրճավաճառ խանութները, կոշիկի բոլոր 34 խանութները, օճառի 2 գործարանները, ծխախոտի 6 ֆաբրիկաները, կաշվի ու թաղիքի

2 գործարանները, մակարոնի միակ ֆաբրիկան²⁴:

Հայերը հիմնել և մշտապես իրենց ձեռքում էին պահել Թիֆլիսի գրեթե ամբողջ **բանկային քիզնեսը**, քաղաքային գրավատունը, Առևտրական պատգամավորությունը, Վաճառականական ասոյանը, Սակարանային կոմիտեն: Ինչպես իրավամբ նշում է ժողովրդագիր Բ. Իշխանյանը. «Կովկասի այլ ազգությունների համեմատ հայությունը, քաղաքային բնույթի զբաղմունքներում գորեղ մասնակցության շնորհիվ, առաջին տեղն էր գրավում արդյունաբերությունում և առևտրում»²⁵: Իսկ հարգարժան հետազոտող Խ. Դադայանը իրավացիորեն ավելացնում է, որ «լիակատար հիմնավորվածությամբ կարող ենք արձանագրել, որ Թիֆլիսում ինչպես թվային գերակշռություն էր պատկանում հայերին, այնպես էլ նրանց ձեռքում էր քաղաքի կառավարումն ու տնտեսության մեծագույն մասը: Այսինքն Թիֆլիսը «հայկական քաղաք» էր²⁶:

Առհասարակ հայոց կապիտալի և մասնավորապես Թիֆլիսի նահանգի ու նույնանուն քաղաքի առևտրաարդյունաբերական և բանկային գործի պատմությունը հարուստ է մեծ թվով նշանավոր անձանցով: Դրանցից են Ալեքսանդր Մանթաշյանցը, Ալեքսանդր **Մանթաշյանցը (Մանթաշև, Մանթաշով)**, Միքայել Արամյանցը, Համբարձում և Արտաշես Էնֆիաջյանները, Բոգարջյանների ընտանիքը, Միքայել Սաֆարյանը, Ադելխանյանների ընտանիքը և շատ ուրիշներ, որոնց կանդիդատնանք հետագայում:

Ամփոփելով նշենք, որ XIX դարում և XX դարի առաջին երկու տասնամյակներում տարբեր պատճառներով Թիֆլիսի նահանգի և նույնանուն քաղաքի հայերի թվաքանակը աստիճանաբար նվազում էր, սակայն առևտրաարդյունաբերական և բանկային ոլորտներում մինչև 1917 թ. նրանք պահպանում էին իրենց գերակա դիրքերը:

²⁴ Ст'у Кавказский календарь на 1917 год, Тиф., 1916г., էջ 1-47:

²⁵ Ст'у Ишханян Б., Народности Кавказа. Состав населения, профессиональная группировка и общественное расселение кавказских народностей, Тгр., 1917, էջ 67:

²⁶ Դադայան Խ., նշվ. աշխ., էջ 144:

²³ Ст'у Справочная книга по гор. Тифлису, Тиф., 1912 г.

Համաշխարհային էներգետիկայի ժամանակակից միտումները և զարգացումները

Մանուկյան Ս.Ֆ.

Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարան (Հայաստան, Երևան),
sarkis.ar@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ էներգետիկ պահանջարկ, միջուկային էներգետիկա, նավթ, բնական գազ, ածուխ, էլեկտրաէներգիա, վերականգնվող էներգետիկա

Современные тенденции и развитие мировой энергетики

Манукян С. Ф.

Национальный политехнический университет Армении (Армения, Ереван)
sarkis.ar@gmail.com

Резюме: Процессы происходящие в мировой энергетике имеют сильное влияние на экономику Армении. Армения является частью глобальной энергетической системы: оценка и прогноз этих тенденций способствуют более правильному управлению и, в стратегическом плане, организации энергетической, а также экономической политики Армении. В Армении в прошлом году была проведена значительная работа для формирования благоприятной основы в сфере возобновляемой энергетики. Хотя значение возобновляемой и альтернативной энергетики очень давно была отмечена, но на самом деле очень мало было сделано в развитии этой отрасли в постсоветской Армении.

В настоящее время во всем мире возобновляемая энергетика считается наиболее быстро развивающимся и перспективной сферой. В нашей стране приоритетом развития энергетики в перспективе должна быть возобновляемая и альтернативная энергетика, несмотря на существующие технологические, финансовые и бюрократические препятствия.

В статье рассмотрены тенденции в мировой экономике и их влияние на глобальную энергетику, и тенденции последних двух лет основных компонентов глобальной энергетики: нефти, природного газа, угля, ядерной энергии, возобновляемой энергетики и перспективы их развития.

Ключевые слова: энергетическая потребность, ядерная энергетика, нефть, природный газ, уголь, электроэнергия, возобновляемая энергетика

Current trends and development of the world energy

Manukyan S.F.

National Polytechnic University of Armenia (Armenia, Yerevan)
sarkis.ar@gmail.com

Abstract: Processes taking place in the world energy have a quite strong influence on Armenia's economy. Armenia is a part of the global energy system: the assessment and forecast of these tendencies promote more correct management and, in the strategic plan, the organization of energy- and also economic policy of Armenia. In Armenia in the past year, substantial work was done to create a favorable framework in the field of renewable energy. Although the importance of renewable and alternative energy for a very long time was marked, but actually very little has been done in the development of this industry in the post-Soviet Armenia.

Currently, the renewable energy is considered the most quickly developing and the perspective sphere. In our country the priority for energy development in the long term should be renewable and alternative energy, in spite of the technological, financial and bureaucratic obstacles.

In article the trends in the global economy and their influence on the global energy and tendencies of the main components of the energy sector are considered: oil, natural gas, coal, nuclear energy, renewable power and prospect of their development.

Keywords: energy demand, nuclear power, oil, natural gas, coal, electricity, renewable energy

Հայաստանի տնտեսության վրա համաշխարհային էներգետիկայում տեղի ունեցող գործընթացների ազդեցությունը բավականին

ուժգին է: Հայաստանը հանդիսանում է գլոբալ էներգետիկ համակարգի մի մասը և այդ միտումների ճիշտ ընկալումը և գնահատումը

նպաստում է ավելի ճիշտ կառավարել և ռազմավարական առումով կազմակերպել Հայաստանի էներգետիկ, ինչպես նաև տնտեսական քաղաքականությունը: Նախորդ տարի զգալի աշխատանք կատարվեց Հայաստանում վերականգնվող էներգետիկայի զարգացման համար բարենպաստ հիմքեր ձևավորելու համար: Թեև վերականգնվող էներգետիկայի նշանակությունը շատ վաղուց է կարևորվել Հայաստանում, սակայն ըստ էության շատ քիչ բան է արվել հետխորհրդային Հայաստանում այդ ոլորտի զարգացման համար: Ամբողջ աշխարհում վերականգնվող էներգետիկան ներկայումս համարվում է ամենաարագ զարգացող և ամենաառևտրային ոլորտը: Հայաստանի համար որքան էլ դրանց զարգացման խոչընդոտները պայմանավորված են եղել տեխնոլոգիական, ֆինանսական, բյուրոկրատական և այլ պատճառներով, մեր երկրում էներգետիկայի զարգացման հեռանկարում առաջնային պետք է լինի նաև վերականգնվող և այլընտրանքային էներգետիկայի զարգացումը: Սույն տեղեկատվական-վերլուծական բնույթի հոդվածում դիտարկվել են համաշխարհային տնտեսության միտումները և դրանց ազդեցությունը գլոբալ էներգետիկայի վրա, էներգետիկայի հիմնական բաղադրիչների՝ նավթի, բնական գազի, ածխի, միջուկային էներգետիկայի և վերականգնվող էներգետիկայի զարգացումները վերջին երկու տարիների ընթացքում և դրանց հեռանկարները:

Համաշխարհային տնտեսությունը 2017 թ.-ին

Բնականաբար համաշխարհային էներգետիկայում տեղի ունեցող գործընթացները՝ մասնավորապես էներգիայի արտադրության և սպառման աճի տեմպերը, ինչպես նաև գնային տատանումները, մեծապես պայմանավորված են համաշխարհային տնտեսության մեջ տեղի ունեցող գործընթացներով: Գլոբալ տնտեսությունը ներկայումս վերելքի մեջ է: Այն 2017 թ.-ին տարբերվեց նախորդ տարվանից իր առավել մեծ տնտեսական ակտիվությամբ, որտեղ տնտեսական աճը նախնական տվյալներով կազմեց մոտ 3,7% [1]: ԱՄՆ-ն և Եվրագոտո երկրները, ինչպես նաև Հնդկաստանը և Չինաստանը գրանցեցին ոչ վատ արդյունքներ, նախնական տվյալներով ԱՄՆ-ում ՀՆԱ-ի աճը կազմեց 2,3%, Եվրագոտում՝

2,4%, Չինաստանում՝ 6,8%, Հնդկաստանում՝ 6,7%:

Կարևորագույն իրադարձություն էր OPEC-ի և նրա կազմի մեջ չմտնող երկրների համաձայնությունը նավթի արդյունահանման ծավալների կրճատման վերաբերյալ, որը շարունակվելու է մինչև 2018թ.-ի վերջը: Դա նպաստեց 2017 թ.-ից նավթի գների աճին, իսկ դա իր հերթին նավթ արտահանող երկրների ազգային արժույթների ուժեղացմանը: Հիշեցնենք, որ 2016 թ.-ի վերջին OPEC-ը և կարտելից դուրս նավթ արդյունահանող 11 երկրներ պայմանավորվեցին 1,8 մլն. բարելավ կրճատել նավթի արդյունահանման օրական ծավալները՝ համաշխարհային շուկայում նավթի առաջարկի և պահանջարկի ծավալների հավասարակշռություն ապահովելու համար:

2017 թ.-ը կարևորվեց հատկապես ԱՄՆ Դաշնային պահուստային համակարգի (ԴՊՀ) դրամավարկային քաղաքականության խըստացմամբ, կրիպտոարժույթների փոխարժեքի զգալի բարձրացմամբ, ֆոնդային բորսաների ինդեքսների բարձր աճով, գրանցվեց հումքային ապրանքների գների աճ և զարգացող երկրների տնտեսական աճի արագացում: Արտարժույթի շուկան նույնպես հանգիստ չէր: Եվրոյի փոխարժեքը, ինչպես նաև չինական յուանի փոխարժեքը բարձացավ ամերիկյան դոլարի նկատմամբ: Դոլարը, կորցրեց իր դիրքերը նաև այլ արտարժույթների նկատմամբ, այդ թվում նաև բրիտանական ֆունտի, շվեյցարական ֆրանկի, ռուսական ռուբլու: ԱՄՆ-ի ԴՊՀ-ն 3 անգամ անդրադարձավ բազային տոկոսադրույքին, բարձրացնելով՝ այն 0,5-0,75% -ից մինչև 1,25-1,5%: Չնայած դրան, դոլարի փոխարժեքը թուլանում էր: Այս տարին նույնպես սպասվում է բազային տոկոսադրույքի բարձրացում ԴՊՀ-ի կողմից: Երկար ժամանակ ԴՊՀ-ն և տարբեր երկրների կենտրոնական (ազգային) բանկերը իրենց տոկոսադրույքները պահում էին ցածր մակարդակի վրա, դա էլ իր հերթին ազդում էր գլոբալ ֆինանսական և տնտեսական միտումների վրա: Դրա արդյունքում համաշխարհային տնտեսության մեջ հայտնվեցին ավելի շատ փողեր, որոնց փոխարժեքը թեև նվազում էր, սակայն այս քաղաքականությունը օգնեց այդ պետություններին որոշակիորեն ակտիվացնել իրենց տնտեսությունները: Հիմա ազգային արժույթների բազային տոկոսադրույքների բարձրաց-

ման միտումները բազմաթիվ երկրների ԿԲ-երի կողմից նշանակում է էժան փողերի դարաշրջանի ավարտը, որը ոչ միայն մեծ ազդեցություն կունենա ԱՄՆ-ի և այդ երկրների, այլև նաև համաշխարհային տնտեսության վրա:

Ինչպես միշտ միջազգային շուկաները սուր էին արձագանքում քաղաքական հակամարտություններին, որոնք նախորդ տարի քիչ չէին: Չնայած դրան, համաշխարհային ֆոնդային բորսաները գրանցեցին բարձր աճ: Հատկապես ամերիկյան տնտեսությունը իրեն դրսևորեց բորսաների աճի միտումներով՝ S&P 500, Dow Jones և Nasdaq Composite-ի ինդեքսները հասան իրենց առավելագույն սահմաններին երկնիշ աճով: Nikkei 225, DAX 30, FTSE 100, Hang Seng-ը նույնպես ոչ պակաս տեմպերով աճ գրանցեցին: Աճեցին նաև անշարժ գույքի գները: 2017թ.-ին բարձր աճ գրանցեցին բորսայական արդյունաբերական մետաղների գները, ինչպես նաև սև մետաղների գները, իսկ ոսկու գները փոքր աճ գրանցեցին, սակայն մնացին ցածր մակարդակի վրա [2]:

Շարունակում էր մեծանալ Չինաստանի աշխարհաքաղաքական և տնտեսական նշանակությունը: Եթե տարվա սկզբում տնտեսական աճի տեմպերը ցածր էին, ապա աստիճանաբար տարին Չինաստանը փակեց բարձր աճով: Չինաստանը, աստիճանաբար դառնում է համաշխարհային տնտեսության հիմնական արտադրողը, իսկ մոտակա մի քանի տարիների ընթացքում այն կարող է դառնալ աշխարհի ամենամեծ ներկրողը, առաջ անցնելով ԱՄՆ-ից: Դա դրական կերպով կազդի համաշխարհային տնտեսության վրա, քանի որ լուրջ խնդիր է մնում դեռևս գլոբալ տնտեսության ցածր պահանջարկը: Շարունակվում է տնտեսության անցումը արտահանման տնտեսությունից դեպի ներքին պահանջարկի և ծառայությունների խթանմանը: Չինաստանի ղեկավարությունը որոշել է թուլացնել տնտեսության վրա հսկողությունը: Չինաստանը հանել է օտարերկրյա ներդրումների սահմանափակումները իր տարածքում, որն աննախադեպ քայլ էր, քանի որ ներդրումների գրավչությունը նվազել էր ներքին շուկայի ուժեղ կանոնակարգման պատճառով:

Միջազգային ֆինանսական շուկաների համար առավել դինամիկ և հետաքրքրական եղավ կրիպտարժույթների սեկտորը, հատկա-

պես կապված բիտքոյնի հետ: Կրիպտոարժույթների կարգավորման բացակայությունը և փոպրժեքների աննախադեպ աճը իր վրա ձգեց սպեկուլյանտների ուշադրությունը, որն էլ իր հերթին հրապուրեց սովորական ինվեստորներին, որոնք էլ ներդրումներ արեցին կրիպտոարժույթների վրա: 2017 թվ.-ի ընթացքում այդ թվային արժույթը թանկացավ տասնյակ անգամ, դեկտեմբերին հասնելով առավելագույն 19,6 հազար դոլարի: Ապա, կտրուկ անկում գրանցեց՝ 24%-ով, որից հետո նորից մի փոքր արժեվորվեց: Այս տարվա հունվարին նորից բիտքոյնը հասցրեց կտրուկ արժեզրկվել՝ հասնելով 10 հազար դոլարի սահմանագծին:

2018 թ.-ին վերլուծաբանները կանխատեսում են համաշխարհային տնտեսության դրական դինամիկա: Լարվածությունը Մերձավոր Արևելքում և Հյուսիսային Կորեայի շուրջ կպահպանվի: Կենտրոնական բանկերի քաղաքականությունը կմնա համաշխարհային տնտեսության վրա ազդեցության կարևոր գործոն: Ռիսկերից են պահանջարկի անկումը և պետական պարտքերի աճը: Պրոտեկցիոնիզմի աճի վտանգ կա նույնպես, որը վնասում է միջազգային առևտրին, ինչն էլ ռիսկեր է ստեղծում արտադրության աճի համար [3]: Բնականաբար, վերը նշված իրադարձությունները իրենց ուղղակի և անուղղակի ազդեցությունն են ունենում էներգետիկ զարգացումների վրա, որոնց մի քանիսին ստորև կանդրադառնանք:

Համաշխարհային էներգետիկայի միտումները և զարգացումները

Համաձայն World Energy Outlook 2017 - ի ածխի «բումը» ավարտվել է, Չինաստանը դառնում է «կանաչ էներգիայի» կենտրոն, ԱՄՆ-ն աստիճանաբար դառնում նավթ և գազ արդյունահանող առաջատար երկիր, ոչ հեռու ապագայում վերականգնվող էներգետիկան դառնալու է էներգիայի ամենաէժան արտադրությունը, ածխաթթու գազի արտանետման ծավալները շարունակվելու են աճել և օդի աղտոտումը դառնալու է հիմնական վտանգը:

Նախորդ տարվա ընթացքում էներգետիկայի ոլորտում կարող ենք առանձնացնել հետևյալ մի քանի միտումները: Կարևորագույն միտումներից էր այն, որ նոր տեխնոլոգիաները ավելի արագ են փոփոխում գլոբալ էներ-

գետիկան, օրինակ համաշխարհային ավտոմոբիլային գիզանոսների կողմից խաղաղորույքը արդեն դրվում է էլեկտրամոբիլների արտադրության ընդլայնման վրա, էլեկտրամոբիլներ, որոնք կունենան աղտոտման գրոյական արտահոսք:

Հեռանկարային են համարվում էլեկտրաէներգիայի կուտակման հզորությունների զարգացումը, ինչպես օրինակ հողմնային էլեկտրաէներգիայի արտադրություն + կուտակում, արևային էլեկտրաէներգիա + կուտակում և թափոն-էներգիա սխեմայով էներգետիկ բաղադրիչների զարգացումը:

Էներգիայի (նկատի ունենք՝ էլեկտրաէներգիա, ջերմային էներգիա և տրասնպորտային միջոցների շահագործման համար վառելիքից ստացվող էներգիա) նկատմամբ պահանջարկը մոտակա հեռանկարում աճելու է, իսկ էներգետիկայի առաջընթացը պայմանավորված է լինելու էներգասպառման ծավալների աճով: Իմիջիայոց, նախորդ տարի առաջնային էներգիայի սպառման ծավալների աճը այնքան էլ բարձր չէր՝ մոտ 1%, որին էլ հիմնականում նպաստել են Հնդկաստանը՝ 5,4% և Չինաստանը՝ 1% համապատասխան աճով:

Հիմնական միտումներից էր այն, որ նավթը ամրապնդում է իր դիրքերը, բնական գազի արդյունահանումը և սպառումը փոքր չափով են աճում, ածխի նշանակությունը աստիճանաբար փոքրանում է, վերականգնվող էներգետիկան ավելի է ընդլայնվում, ատոմային էներգետիկայի զարգացումը ընթանում է դանդաղ աճով և հեռանկարը մշուշոտ է, իսկ էլեկտրաէներգիայի սպառումը թեև ոչ մեծ չափերով, բայց հաստատուն կերպով աճում է: 2017 թ.-ը ցույց տվեց, որ «մաքուր» էներգետիկան կարող է հավասար մրցակցել միջուկային և ավանդական ջերմային էլեկտրակայանների հետ:

Գլոբալ տաքացումը, օդի աղտոտումը և էներգիայի պակասորդը (դեֆիցիտը) զարգացող երկրներում՝ հատկապես Սահարա անապատից հարավ գտնվող աֆրիկյան երկրներում, համաշխարհային էներգետիկայի հիմնական մարտահրավերներն են: Որքան զարգացող երկրները ավելի են ձգտում մեծացնել էլեկտրաէներգիայի սպառումը, այնքան ավելի դժվար է դառնում շրջակա միջավայրի պահպանումը:

Փորձագետների կանխատեսմամբ էլեկտրաէներգիայի սպառումը ավելի է կարևորվելու և ավելանալու: Էլեկտրաէներգիայի արտադրության և սպառման ծավալները անշեղորեն աճել են՝ 2005-2015թ.-երին այն կազմել է միջինը՝ 2,8 % տարեկան: Սակայն 2016 թ.-ին աճի տեմպը նվազել է և կազմել է ընդամենը 2,2%: Սպասվում է, որ այսուհետև էլեկտրաէներգիայի աճի միջին տեմպը ավելի ցածր կլինի (հավանաբար 2%-ի մոտակայքում) և գալիք 25 տարիներին համաշխարհային էլեկտրաէներգիայի արտադրության ծավալները կավելանան 50%-ով: Ներկայումս աշխարհում էլեկտրաէներգիայի արտադրության 2/3-ը ապահովում են Չինաստանը և Հնդկաստանը (Global Energy Statistical Yearbook 2017, <https://yearbook.enerdata.net>):

Մի քանի արմատական փոփոխություններ են ընթանում համաշխարհային էներգետիկայում՝ ավանդական վառելիքային օգտակար հանածոների տեսակարար կշիռը նվազում է, իսկ վերականգնվող և այլընտրանքային էներգիայի տեսակարար կշիռը արագորեն աճում է: Այսինքն էներգառեսուրսների զարգացման ոլորտում տեղի է ունենում տրանսֆորմացիա դեպի «կանաչ, մաքուր էներգիայի»: Մի շարք նավթ արդյունահանող երկրներ ամեն դեպքում դիվերսիֆիկացնում են իրենց տնտեսությունները՝ խոշոր ներդրումներ անելով տնտեսության այլ ճյուղերում: Օրինակ Նորվեգիան իր 35 մլրդ. «նավթադուլարային» ակտիվների մեծ մասը ուղղորդում է «մաքուր» էներգետիկ նախագծերի զարգացմանը: Նման քաղաքականություն է որդեգրել նաև Սաուդյան Արաբիան:

Նավթի և գազի արդյունահանման ուժեղ «կենտրոն» է ձևավորվում Արևմուտքում, հատկապես ԱՄՆ-ում, իսկ Արևելքը իր հերթին հակվում է էներգակիրների սպառման ավելի նոր ուժեղ «կենտրոն» դառնալու: Իսկ ածխաջրածնային էներգակիրների միջազգային առևտրի ծանրության կենտրոնները ամերիկյան և եվրոպական տարածաշրջաններից տեղափոխվում է ասիական-խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջան [4]: Այսինքն, Արևմուտքի և Արևելքի միջև տեղի է ունենում էներգակիրների սպառման և արդյունահանման ծավալների տեղաբաշխման և հավասարակշռման գործընթացներ:

Նավթի շուկա: Նախորդ տարի նավթը ամրապնդեց իր դիրքերը՝ տարին դրական էր և շուկայում լավատեսություն էր տիրում: 2017թ.-ին նախորդ տարվա համեմատ աճել է նավթի նկատմամբ առաջարկը և պահանջարկը՝ նավթի և այլ հեղուկ վառելիքների օրական արտադրությունը կազմել է՝ 97,21 մլն. բարել, 2016թ.-ի 96,95 մլն. բարելի համեմատ, իսկ սպառումը կազմել է 98,39 մլն. բարել, 2016թ.-ի 96,95 մլն. բարելի համեմատ [5]: 2017 թվ.-ին Brent նավթի միջին գինը կազմել է՝ 54,15 դոլար մեկ բարելի համար: Նավթի գների շուկայի վրա ավելի շատ ազդել են աշխարհաքաղաքական գործոնները, քան տնտեսական:

Կրկին հիշեցնենք, որ OPEC+11-ի համաձայնության արդյունքում տարվա ընթացքում նավթի գինը մնաց բարձր, իսկ տարվա վերջում գները բարձրացան 2015թ.-ի գարնան գների մակարդակին: Կատարի դիվանագիտական ճգնաժամը, Սաուդյան Արաբիայում ներքաղաքական խնդիրները, Իրաքյան Քուրդիստանի անկախության հանրաքվեն, հուզումները Իրանում, փոթորիկները Եվրոպայում և ԱՄՆ-ում նավթի գնի բարձր մնալուն նպաստող գործոններ հանդիսացան: Դրան նպաստեց նաև երկրորդ կիսամյակում Մեքսիկական ծոցում փոթորիկները ու Միացյալ Նահանգների և մի շարք երկրների պահուստային նավթի և հեղուկ վառելիքների պաշարների նվազման տեղեկատվությունը: Դրան նպաստեց նաև Չինաստանում նավթի նկատմամբ պահանջարկի աճը: Արդյունքում դեկտեմբերի կեսերին Brent նավթի գինը հասավ 66-68 դոլար մեկ բարելի համար, ամերիկյան WTI-ի գինը՝ 59 դոլար, իսկ ամբողջ տարվա կտրվածքով նավթը գրանցեց 22% աճ:

Նավթի շուկայում ինտրիգը կայանում էր OPEC-ի և ամերիկյան դժվար կորզելի նավթային ճյուղերի միջև խիստ մրցակցությամբ: Տարվա ընթացքում, եթե Մերձավոր Արևելքում արդյունահանման ծավալները աճեցին հիմնականում Իրանի հաշվին, ապա ԱՄՆ-ում նավթի ավանդական եղանակով արդյունահանումը նվազում էր, թեև աճում էր թերթաքարային նավթի արդյունահանման տեմպերը, քանի որ գնի փոփոխությանը թերթաքարային նավթի ճյուղն ավելի արագ է արձագանքում, քան ավանդական նավթը: Ինտրիգներից էր այն, որ ԱՄՆ-ը մտնում է եվրոպական էներգետիկ շուկա և 2017թ.-ին ամերիկյան էներգե-

տիկները ավելի շատ նավթ են արտահանել քան երբևէ, նաև նավթային թերթաքարերի շահագործման հաշվին:

Կշարունակվի արդյո՞ք նավթի գների բարձրացման միտումը: Հայտնի է, որ չափազանց շատ են նավթի առաջարկի և պահանջարկի վրա ազդող անկայուն գործոնները: Իհարկե գների աճին հիմնական նպաստող գործոնը կմնա OPEC+11-ը, քանի որ այսպիսով շուկա քիչ նավթ կմտնի: Բացի այդ մի շարք խոշոր նավթ արդյունահանող երկրներում անկայունությունը կպահպանվի: Դոլարի փոխարժեքը նույնպես կարևոր գործոն է: Գաղտնիք չէ, որ նավթի գինը բարձրանում է թույլ դոլարի դեպքում: 2017 թ.-ին, ինչպես նաև 2018թ.-ին դոլարը արդեն անկում է գրանցում մի շարք արժույթների նկատմամբ և եթե շարունակվի այս միտումը, ապա նավթի գները կաճեն:

Մեծ ներդրումներ և ռիսկեր են պարունակում բրազիլական խորջրային հանքավայրերի մշակումը, ամերիկյան փորձի կիրառումը դժվար կորզվող նավթի արդյունահանման համար ԱՄՆ սահմաններից դուրս, կանադական բիտումային, նավթային ավազների հետագա կորզման անորոշությունը, սանկցիաները Ռուսաստանի նկատմամբ, տեխնոլոգիաների և կապիտալի նկատմամբ դժվար հասանելիությունը և քաղաքական անկայունությունը Մերձավոր Արևելքում և Իրանում: Բացի այդ նավթի շուկայում որոշակի անորոշություն համաձայնագրի երկարացման հետ է կապված: Սրանք նույնպես գների աճին նպաստող գործոններ են:

Իսկ նավթի գնի աճը զսպող գործոններից է այն, որ 1 բարելը 50 ամերիկյան դոլարից ավելի գնի դեպքում, թերթաքարային նավթի արդյունահանումը նորից ձեռնադադար կլինի: Իսկ դժվար կորզելի նավթի տեխնոլոգիաները ավելի էժան են դառնում և արդյունքում շուկա կմղվի ավելի մեծ ծավալով նավթ: ԱՄՆ-ի ամենախոշոր նավթ արդյունահանող երկիր դառնալը գլոբալ շուկայի համար շոկ կլինի:

Բացի այդ, OPEC+11 համաձայնության որոշ երկրներ նավթի արդյունահանման քանակի քվոտաների պարտականությունները կատարում են, իսկ որոշները խախտում: Բարձր գները այդ երկրներին խթանում են ավելացնել իրենց արդյունահանումը, ավելի բարձր շահույթ ստանալու համար: Իսկ այդ

համաձայնությանը չմիացած մնացած նավթ արդյունահանող երկրները նույնպես ավելացնում են արդյունահանումը՝ օգտվելով նավթի աճող գների ընձեռնած հնարավորությունից: Այդ պատճառով նավթի շուկան կարող է նորից առաջարկի աճ ունենալ, որն էլ կնպաստի գների անկման:

Բնական գազի շուկա: Բնական գազի արդյունահանման և սպառման ծավալները փոքր չափով են ավելացել՝ 0,3% և 1,5% համապատասխանաբար (BP, Statistical Review of World Energy 2017): Հիշեցնենք, որ արդյունահանման և սպառման աճի միջին ցուցանիշները 2005-2015 թվականների ընթացքում կազմել են՝ 2,3-2,4%: Իսկ բնական գազի գները 2014 թ.-ից անկում են գրանցում: ԱՄՆ-ի Hunry Hub-ում գազի միջին գինը կազմել է 107 դոլար/հազար մ³-ի համար, որն ամենաէժանն էր, Եվրոպայում TTF-ում (Հոլանդիա) այն ավելի թանկ էր՝ 197 դոլար/հազար մ³, իսկ Ճապոնիայում հեղուկ բնական գազը արժեք 294 դոլար: Ասիական հեղուկ բնական գազի բարձր գինը պայմանավորված էր Չինաստանի կողմից աճող պահանջարկով:

Բնական գազի շուկայում ներկայումս առավելապես հետաքրքրություն են ներկայացնում թերթաքարային գազի արդյունահանումը և հեղուկ բնական գազի (LNG) արտադրությունը: Հեղուկ բնական գազը (LNG) դառնում է գլոբալ էներգետիկայի հիմնական և դինամիկ գործոն: Նոր նախագծեր (բնական գազը հեղուկացնող և ապահեղուկացնող գործարաններ) են ակտիվորեն իրականացվում ամբողջ աշխարհում: Բացի հին խաղացողներից (Կատարին) պայքարին են միացել նորերը, հատկապես կարևորվում են Միացյալ Նահանգները և Ավստրալիան: Թեև այդպիսի նախագծեր ամբողջ աշխարհում են իրականացվում, սակայն ամենամեծ հզորությունները կառուցվում են ԱՄՆ-ում և Ավստրալիայում: Ավստրալիան ցանկանում է առաջատար երկիր լինել հեղուկ բնական գազի արտադրության և արտահանման ոլորտում: Ավելի շատ երկրներ են իրենց ցանկությունը հայտնում նոր գործարաններ և տերմինալներ կառուցելու համար, ինչն էլ սրում է մրցակցությունը: Հեղուկ բնական գազի հիմնական ներմուծողը հանդիսանում է Չինաստանը: Նախորդ տարի դեպի Չինաստան հեղուկ բնական գազի ներմուծումը աճեց 50%-ով: Դեպի ԵՄ նույնպես

աճում է հեղուկ բնական գազի ներմուծումը, սակայն ԵՄ-ում դեռևս օրակարգային է խողովակաշարերով ռուսական գազի սպառումը, որը կազմում է սպառման մոտ 40%-ը: Անցած տարի դեպի Եվրոպա Ռուսաստանից գազի արտահանումը ռեկորդ գրանցեց՝ հասնելով 193,9 մլրդ. մետր. խոր [6]:

Նախորդ տարի գազի շուկայում տեղի ունեցան մի քանի իրադարձություններ՝ Ռուսաստանում կառուցվեց երկրորդ խոշոր LNG կայանը [7]: Չինաստանը 2017թ.-ին ներմուծել է 90 մլրդ. մ³ բնական գազ, որից 50 մլրդ. մ³ հեղուկ բնական գազ: Ավելացել է նաև դեպի Հնդկաստան, Բանգլադեշ, Թայլանդ բնական գազի մատակարարումը: Միաժամանակ Չինաստանը փորձում է զարգացնել թերթաքարային գազի արդյունահանումը, քանի որ այստեղ ակտիվորեն տեղի է ունենում ածխից անցում բնական գազի սպառմանը: Սակայն ռուսները թերհավատությամբ են գնահատում ամերիկյան հեղուկ բնական գազի էքսպանսիային դեպի ԵՄ, ինչպես նաև չինական թերթաքարային գազի արդյունահանման հաջողություններին Չինաստանում:

Այնուամենայնիվ, չնայած բնական գազի աճի ոչ բարձր տեմպերին, այս էներգակիրի կարևորությունը պահպանվելու է և սպառումը ավելանալու է: Տարեկան բնական գազի միջին պահանջարկը կաճի 2%-ով, իսկ ըստ փորձագետների հեղուկ բնական գազի շուկան կկրկնապատկվի մինչև 2025 թվականը: Ներկայումս աշխարհում կա հեղուկ բնական գազի 55 գործող գործարան՝ ընդհանուր 350 մլն.տ հզորությամբ, կառուցվում են նոր 15 գործարաններ: Հեղուկ բնական գազի առաջարկը աշխարհում աճում է, իսկ պահանջարկի աճը տեղի է ունենում հիմնականում Չինաստանի հաշվին: Գազի ցածր գները ավելի գրավիչ են դարձնում հեղուկ բնական գազը սպառողների համար: Այսպիսի նախագծերի զարգացումը խթանում է նաև ծովային տրանսպորտով բեռնափոխադրումների զարգացմանը:

2016 թ.-ին բնական գազի արդյունահանումը կազմել է 3,55 տրիլիոն մ³, իսկ 2025 թ.-ին բնական գազի արդյունահանումը կհասնի ամբողջ աշխարհում 4 տրիլիոն մ³-ի: Մոտակա տարիներին գազի արդյունահանման ոլորտում հիմնական դրավները հանդիսանալու է թերթաքարային գազը՝ շերտերի հիդրավիկա-

կան ճեղքման (ֆրեկինգի) տեխնոլոգիայի բարելավման արդյունքում: Այս տեխնոլոգիան ԱՄՆ-ում ավելի է կատարելագործվում և լայն տարածում գտնում:

Աձուխ: 2012-2016 թվ.-ին ածխի արդյունահանման և սպառման ծավալները անկում էին գրանցում: Ըստ Coal Information: Overview 2017-ի (International Energy Agency) 2016 թ.-ին բոլոր տեսակի ածուխների գումարային արդյունահանումը կազմել է 7,268 միլիարդ տոննա, որտեղ անկումը կազմել է -6% նախորդ տարվա համեմատ, իսկ սպառումը նվազել է -1,9%-ով: Նման միտումներ նկատվել է բոլոր տեսակի ածուխների՝ էներգետիկ ածուխների, կոքսացվող ածուխների և լիգնիտների համար: 2017 թ.-ին անկման տեմպերը դանդաղեցին, սակայն ընդհանուր առմամբ ածխի թե՛ արդյունահանման, թե՛ սպառման տեսակարար կշիռը համաշխարհային առաջնային էներգիայի արտադրության և սպառման ծավալում փոքրանում է: Ցածր մակարդակի վրա են գտնվում նաև ածխի գները: Էներգետիկ ածուխը ներկայումս արժե 93 դոլար/տոննա:

2016 թ.-ին հիմնականում ածխի արդյունահանումը նվազել է ԱՄՆ-ի (-19%) և Չինաստանի (-8%) հաշվին: Հետաքրքիր է, որ Ռուսաստանում այն նույնպես նվազել է: Ածխի սպառումը նվազել է ԱՄՆ-ի (-8,8%), Չինաստանի (-1,6%), Մեծ Բրիտանիայի (-52,5%) հաշվին: Սակայն մի շարք զարգացող երկրներում, ինչպես օրինակ Հնդկաստանում աճում է ածխի սպառումը: Աճում է նաև Ճապոնիայում, Ինդոնեզիայում [8]:

Ածխի արդյունահանման կրճատման հիմնական պատճառներից է արտանետումների կրճատման քաղաքականությունը, որը սահմանափակում է էլեկտրակայանների գործունեությունը: Չինաստանը նախատեսում է մոտակա տարիների ընթացքում կրճատել ածխի արդյունահանումը ավելի քան 500 մլն. տոննայով և անցում կատարել վերականգնվող էներգետիկայի, միջուկային էներգետիկայի և բնական գազի սպառմանը: 2017թ.-ին այդ կրճատումները պատճառ դարձան ածխի գների մի փոքր բարձրացմանը, որին ավելացավ նաև նախորդ տարի ավստրալիական ածխի ծավալների տեղափոխման կրճատումը ջրհեղեղների պատճառով: Ածխի շուկայում նոր շուկաներ չեն լինի և աճի դեպքում տեմպերը կլինեն դանդաղ:

2017 թ.-ին, ըստ նախնական տվյալների, ածխարդյունաբերության ծավալները ԱՄՆ-ում մի փոքր աճեցին Դոնալդ Տրամփի քաղաքականության արդյունքում, որն աջակցում է ամերիկյան մետալուրգիական և ածխի սեկտորներին: Մինչ այդ այն նվազում էր ներքին շուկայում պահանջարկի նվազման պատճառով, որն էլ իր հերթին պայմանավորված էր արտադրողների ֆինանսական խնդիրներով: Յուրաքանչյուր 4 ածխի արդյունաբերողներից 3-ը իրենց սննկացած հայտարարեցին ԱՄՆ-ում[9]: Այժմ ԱՄՆ-ում ածխի արդյունահանման ոլորտում ներքին հարկերը նվազեցվել են: Ենթադրվում է, որ ընթացիկ կամ գալիք տարում էներգետիկ ածխի գինը կհասնի 110-120 դոլար/տ: Այս տարի ԱՄՆ-ի և Ավստրալիայի կողմից շուկայում ածխի առաջարկը կավելանա և ավելցուկ կլինի:

Մոտ ապագայում ածխի էլեկտրակայանները առաջինը հարվածի տակ կընկնեն, քանի որ հետաքրքրությունը վերականգնվող էներգետիկայի նկատմամբ աճում է: Ֆինլանդիայում արգելվելու է ածխի օգտագործումը էլեկտրաէներգիայի համար: Նույնիսկ Եվրոպայում ածխի էլեկտրակայանների կեսից ավելին վնասով են աշխատում: Հնդկաստանում Coal India ածխարդյունահանող խոշորագույն ընկերությունը նախատեսում է 37 ածխահանք փակել, քանի որ դրանք վնասով են աշխատում: Խնայված 124 միլիոն դոլարը նախատեսվում է 1 ԳՎտ հզորության արևային կայան կառուցելու համար:

Միջուկային էներգետիկայի պիկը ըստ փորձագետների անցել է արդեն: Միջուկային էներգետիկայի կշիռը համաշխարհային էլեկտրաէներգիայի արտադրության կառուցվածքում նվազում էր տաս տարի շարունակ[10]: Սպառումը նույնպես անկում էր գրանցում 2005-15 թթ.-երին միջինը կազմելով -0,7%, սակայն սպառումը վերջին 2-3 տարիներին կայունացել է, նույնիսկ 2016թ.-ին 1,3% աճ է գրանցել (BP, Statistical Review of World Energy 2017): Միացյալ Նահանգները, Ֆրանսիան, Չինաստանը, Ռուսաստանը և Հարավային Կորեան միասին արտադրում են ընդհանուր միջուկային էլեկտրաէներգիայի 70%-ը, որից ԱՄՆ-ն և Ֆրանսիան միասին 48%-ը: Թեև ներկայումս կառուցվում և շահագործման են հանձնվում նոր ռեակտորներ, սակայն միջուկային էներգետիկայի կշիռը նվազում է ընդ-

հանուր էներգետիկ արտադրության ծավալում: 2016թ.-ին շահագործման է հանձնվել 10, իսկ 2017 թ.-ի առաջին կեսին ևս 2 ռեակտոր: Միաժամանակ բազմաթիվ ռեակտորներ դուրս են գալիս շահագործումից:

Ներկայումս 30 երկրներում շահագործվում է 447 միջուկային էներգիայի կայան և կառուցվում է ևս 60 ռեակտոր, որից 39-ը ասիական երկրներում: 2016թ.-ին բոլոր ատոմակայանները միասին ունեցել են 392 ԳՎտ էլեկտրական հզորություն և արտադրել են 2476 ՏՎտ.ժ էլեկտրաէներգիա, որը սակայն 91 ՏՎտ.ժ քիչ էր 2000-2010թթ.-ին արտադրության միջին ցուցանիշի համեմատ: Դա պայմանավորված է Ճապոնայում մի քանի ռեակտորների ժամանակավորապես և վերջնական կանգնեցման, ինչպես նաև Գերմանիայում և ԱՄՆ-ում 5 ռեակտորների կանգնեցմամբ: Այս անկմանը մասնակիորեն հակադրվեց Չինաստանում և այլ երկրներում միջուկային էներգիայի արտադրության աճը: Ներկայումս հողմնային էներգետիկայում ներդրումներ ավելի շատ են տեղի ունենում, քան միջուկային էներգետիկայում: Չինաստանում հողմնային էներգետիկան ավելի շատ էլեկտրաէներգիա է արտադրում, քան միջուկայինը: ԵՄ-ում նույնպես ատոմակայանների հզորությունները նվազում են: Մի շարք երկրներում, նույնիսկ արևային ու հողմնային էլեկտրաէներգիայի ինքնարժեքը ավելի էժան է, քան միջուկայինը, քանի որ ատոմակայանների արտադրած էլեկտրաէներգիայի ինքնարժեքում մեծ կշիռ ունի ներդրումային ծախսերի հետգնումը: Մոտակա տարիներին աշխարհում արևային ու հողմնային կայանների գումարային հզորությունները կգերազանցեն միջուկայինին:

Հետաքրքիր իրադարձություն էր 2017 թ.-ին արագ նեյտրոններով ռեակտորի կառուցումը Ռուսաստանում: BH-800 800 հզորությամբ միջուկային կայանը համարվում է տեխնոլոգիական առումով ամենաառաջադիմական ռեակտորը: Այն ի տարբերություն ավանդական ռեակտորների ավելի շատ էլեկտրաէներգիա է արտադրում և փակ ցիկլով է աշխատում: Լուծում է սահմանափակ ուրանի պաշարների և միջուկային թափոնների հարցը: Ըստ ռուսական աղբյուրների, այս միջոցառման կարևորությունը կայանում է նրանում, որ նույնիսկ Ճապոնիան հայտարարել

էր, որ չի կարողացել արագ նեյտրոնային ռեակտոր ստեղծել: Բացի այդ Ռուսաստանում կառուցվել է առաջին լողացող միջուկային ռեակտորը: Դա նախատեսվում է կիրառել Հյուսիսային օվկիանոսում ցամաքային ափերի մոտակայքում: Իսկ Հնդկաստանը նախատեսում էր 2017թ.-ին շահագործման հանձնել արագ սնուցող գործող տեխնոլոգիայով ռեակտորի նախատիպը:

Գաղտնիք չէ, որ ատոմային էլեկտրակայանները սովորաբար թանկ են, իսկ շինարարության տևողությունը երկար է: Թեև ատոմային էներգետիկայի որոշակի դժվարություններին, որոշ երկրների համար այն կմնա հրապուրիչ ճյուղ: Չինաստանը օրինակ ներկայումս հիմնականում խաղաղույթ է անում ատոմային էներգետիկայի և վերականգնվող էներգետիկայի վրա: Էներգակիրներ ներմուծող երկրների համար միջուկային էներգիան օգնում է նվազեցնել կախվածությունը էներգակիրներից և հավասարակշռել միջազգային շուկայում էներգակիրների գնային տատանումները: Այն հնարավորություն է տալիս նվազեցնել արտանետումների քանակը և հանդիսանալ տվյալ երկրի էներգահամակարգի հիմքը: Դժվարություն է ներկայացնում շահագործումից դուրս եկած ռեակտորների ապամոնտաժումը և ապակտիվացումը, ռեակտորների անվտանգության ապահովումը, բարձր ռադիոակտիվ թափոնների հողերի օգտահանումը, որոնց համար պահանջվում է հարյուր միլիոնավոր, նույնիսկ միլիարդավոր դոլարներ: Շուտով այսպիսի խնդրի առաջ ենք կանգնելու նաև Հայաստանում՝ ժամկետը լրացած Մեծամորի ատոմակայանի շահագործման ավարտից հետո դրա անվտանգության ապահովման և օգտահանման համար լուրջ ֆինանսական միջոցներ են անհրաժեշտ:

Ներկայումս հետաքրքրությունը մեծ է փոքր և միջին հզորության ռեակտորների կամ մոդուլային ռեակտորների նկատմամբ, որոնք էլեկտրաէներգիայի արտադրության և մատակարարման ապահովման համար շատ հարմար են, բացի այդ ունեն անվտանգության ավելի բարձր մակարդակ, ինչպես նաև տնտեսապես ավելի նպատակահարմար են:

Վերականգնվող էներգետիկա: Դեռևս 10 տարի առաջ վերականգնվող էներգետիկան համարվում էր ոչ շահութաբեր: 2017թ.-ը նոր նվաճումների և ռեկորդների տարի էր վերա-

կանգնվող էներգետիկայի համար: Վերջին երկու տարիների ընթացքում ամենաբարձր տեմպերով աճում է այս ճյուղի տեսակարար կշիռը համաշխարհային էներգետիկայի կառուցվածքում: Համաշխարհային ուշադրության կենտրոնում էր Կոստա Ռիկան, որը 300 օր իր էներգետիկ պահանջմունքները բավարարեց միայն ջրի, քամու, արևի և այլ վերականգնվող ռեսուրսների հաշվին: Զգալիորեն նվազել են նաև վերականգնվող էներգիայի գները:

Արևային էներգիայի գների ամենակտրուկ նվազումը սկսեց հենց 2017թ.-ին, երբ Սաուդյան Արաբիան այն սկսեց վաճառել 2,42 ցենտ/կՎտժ: Որոշ ժամանակ այն նվազեց նույնիսկ մինչև 1,79 ցենտ/կՎտժ-ի համար: Մեքսիկայում նույնպես աճուրդում 1,77 ցենտ/կՎտժ-ով առաջարկվեց արևային էլեկտրաէներգիա: 2019թ.-ին այն կնվազի մինչև 1 ցենտի [11]: Դա պայմանավորված է արևային տեխնոլոգիաների արդյունավետության բարձրացման հետ, մասնավորապես JinkoSolar ընկերությունը կարողացավ լաբորատոր պայմաններում հասնել կիսաբյուրեղային մարտկոցների 23,45% արդյունավետության բարձրացման: Չափանիշայինը 16,5% էր, իսկ դա նշանակում է արդյունավետության 42% բարելավում: Հենց այս հանգամանքն էլ ազդում է գների վրա: Հողմնային էներգետիկայի գինը մի շարք երկրներում նույնպես նվազում է և դարձել է ատոմային էներգիայից ավելի էժան: Ընդ որում հզորությունների կեսից ավելին վերականգնվող էներգետիկայում ապահովում է հողմնաէներգետիկան: Բացի այդ, հողմնային էներգետիկան ամենաբարձր աճի տեմպեր ունեցող ենթաճյուղն է:

Բուռն տեմպերով զարգանում են վերականգնվող էներգիայի արտադրության տեխնոլոգիաները: 2017թ.-ին Շոտլանդիայում 250 մետրանոց ամենաբարձր աշտարակներ են տեղադրվել հողմնային էներգետիկայի համար ամից 24 կմ հեռավորության վրա: Իռլանդական ծովում 2016 թ.-ին կառուցվել է ամենամեծ և հզոր հողմնային կայանը՝ 8 ՄՎտ հզորությամբ տուրբինով՝ 195 մետր աշտարակի բարձրությամբ և 164 մետր թևերի լայնությամբ, որոնք ավելի տնտեսապես ձեռնտու են 2-3 ՄՎտ հզորության հողմնային աշտարակների համեմատ: Սակայն դրանք կիրառելի են օվկիանոսային ավամերձ ջրերում:

Մերձավոր Արևելքում 700 ՄՎտ հզորության արևային կայաններ են կառուցվել, իսկ Ավստրալիայում կառուցվեց նույնիսկ 1,1 ԳՎտ հզորության արևային կայան: Կառուցվում են արևային մարտկոցներով կոտորներ բնակչության համար: Հնդկաստանում նախատեսվում են հսկայական միջոցառումներ արևային էներգետիկայի միջոցով բնակչության այն 25%-ին, որը զուրկ է էլեկտրաէներգիայից, էներգիայով ապահովելու համար: Դա ենթադրում է ոչ միայն արևային կայանների կառուցում, այլ նաև արևային պանելների տեղադրում բնակելի տների և շենքերի կոտորների վրա, այդ նպատակների համար հատկացնելով ավելի քան 1,8 մլրդ. եվրո: Գյուդական և քաղաքային ամեն բնակարանի համար կտեղադրվի 200-300 Վտ հզորության պանելներ իրենց կուտակիչներով և համալիր այլ սարքավորումներով: Դրանք հետագայում անվճար կվերանորոգվեն և կսպասարկվեն 5 տարի:

Մեկ այլ կարևոր միտում է Չինաստանի կողմից վերականգնվող էներգետիկայի խթանումը: Այսօր ամենախոշոր վերականգնվող էներգիա արտադրող երկիրն է դարձել Չինաստանը՝ շրջանցելով ԱՄՆ-ին: 2017թ.-ին վերականգնվող էներգիայի ընդհանուր հզորությունը կազմել է 100 ԳՎտ: Չինաստանը զբաղեցրել է առաջատար դիրքեր հատկապես արևային էներգալայանների կառուցման առումով, որի գումարային հզորությունը կազմել է 52 ԳՎտ: Նաև լողացող արևային կայաններ են նախագծվում Չինաստանում:

Նավթային գիգանտներից՝ Royal Dutch, Shell, Total և ExxonMobil գումարներ են ներդնում վերականգնվող էներգետիկայի ոլորտում: Խոշոր նավթային գիգանտները վախենում են, որ ՎԷ ոլորտի ոչ մեծ ընկերությունները ապագայում վտանգ կարող են ներկայացնել, դրա համար փորձում են առաջ անցնել ևս ներդրումներ կատարելով և մասնագիտանալով այս ոլորտում: Ֆինանսական և տեղեկատվական գերհսկաները նույնպես միջոցներ են ներդնում այդ ոլորտում: Ամերիկյան ֆինանսական հսկաները JPMorgan և Citigroup հայտարարել են, որ 2020 թվ.-ին ամբողջությամբ անցնելու են «մաքուր» էներգիայի օգտագործմանը:

Մի շարք երկրներում արևային էլեկտրալայանների կառուցման ներդրումային ծախ-

սերը հավասարվեցին ջերմային էլեկտրակայանների ծախսերին: Մոտավորապես 1 Մվտ-ի դեպքում 1 միլիոն դոլար ներդրումային արժեքով [12]: Համեմատումից արդեն պարզ է, թե որ ռեսուրսի օգտին է ընթանում ժամանակը:

Գլոբալ էներգետիկայի ապագա միտումները

Ներկայումս գործող գլոբալ էներգետիկ համակարգը չի կարող ապահովել անվտանգություն և կայունություն: Միայն Մերձավոր Արևելքը, որը նավթի հիմնական մատակարարն է, իր հակամարտությունների սրացմամբ կարող է այդ էներգետիկ համակարգի կայունությունը խախտել: Թեև էներգիայի պահանջարկը այսուհետև էլ կաճի ավելի ցածր տեմպերով, սակայն այն ավելի քիչ էներգատար կլինի, քան ներկայումս է: Էներգետիկ պահանջարկի կառուցվածքը կփոփոխվի, մի կողմից Եվրոպայի, Ճապոնիայի, Հյուսիսային Ամերիկայի կողմից էներգիայի պահանջարկի աճի տեմպերի դանդաղեցման, մյուս կողմից այն արագորեն կաճի ասիական և այլ մայրցամաքների պահանջարկի բուռն աճի արդյունքում, քանի որ Չինաստանը, Հնդկաստանը, հարավ-արևելյան Ասիայի երկրները, Բրազիլիան և Աֆրիկայի մի մասը կլինեն էներգետիկ պահանջարկի հիմնական լոկոմոտիվները [13]:

Էներգիայի պահանջարկի տեմպերը զգալիորեն կախված կլինեն համաշխարհային տնտեսության վիճակից: Թեև էներգիայի առաջարկի պակաս չի լինի մոտակա տարիներին, սակայն նավթ արդյունահանող երկրներից համաշխարհային տնտեսությունը դեռևս որոշակի ժամանակ կախված կլինի: Նավթի պահանջարկը բարձր կլինի հատկապես տրանսպորտի և նավթաքիմիայի ճյուղերի համար: Բնական գազի նկատմամբ պահանջարկը կաճի: Առավել ճկուն է առևտուրը հեղուկ բնական գազի ոլորտում, որն ապահովում է մյուս ռիսկերից: Հեղուկ բնական գազի պահանջարկի աճը ապահովում է Չինաստանը: Ներմուծման պահանջարկը կաճի Ասիայում, մի քանի անգամ կավելանան հեղուկ բնական գազի գործարանների թիվը և գազի հոսքերը կուղղվեն հիմնականում պակասորդ ունեցող շրջաններ¹⁵:

Ածխի պաշարները շատ են, սակայն դրանկապմամբ պահանջները խստանում են շրջակա միջավայրի աղտոտման և CO₂-ի ար-

տանետումների կրճատման համատեքստում: Ածխի արդյունահանումը և սպառումը նվազելու է Չինաստանում, ԱՄՆ և ԵՄ երկրներում: Հնդկաստանը, մի քանի տարի անց կլինի ածխի հիմնական ներմուծողը: Չինաստանը, Հնդկաստանը, Ինդոնեզիան և Ավստրալիան կլինեն ածխի համաշխարհային առաջատար արտադրողները, որոնց մասնաբաժինը միասին կկազմի մոտ 70%: Բարձր տեխնոլոգիաների ներդրումը ածխային էլեկտրակայաններում երկարաժամկետ հեռանկարում, CO₂-ի արտանետումների կառավարումը և պահպանումը կարող են հանդիսանալ արդյունավետ միջոցառումներ և թույլ չտալ փակել ածխի հանքերը նախքան ներդրումների հետգնումը:

Կարևոր ուղղություն է շարունակում մնալ էներգախնայողության և էներգաարդյունավետության բարձրացումը, որի հաջողության համար անհրաժեշտ են զարգացող տեխնոլոգիաներ և ճիշտ գնային քաղաքականություն: Հատկապես մեծացել է ուշադրությունը դրանց նկատմամբ ոչ միայն տրանսպորտի ոլորտում և էներգետիկայում, այլ ազգային տնտեսության գրեթե բոլոր ոլորտներում: Դեռևս ածխաջրածնային ավանդական ճյուղին հատկացվող սուբսիդիաները ավելի բարձր են, քան վերականգնվող էներգետիկայում և էներգախնայողության ոլորտում ներդրումները: Դա խոչընդոտում է այդ ճյուղերի ավելի արագ տեմպերով զարգացմանը: Եթե այդ ծավալի սուբսիդավորումը չլինի, ապա վերականգնվող էներգետիկան կարող էր ավելի ուժեղ մրցակցել ավանդական մյուս ճյուղերի հետ:

Էլեկտրաէներգիան հանդիսանում է ամենաբարձր աճ ունեցող շուկան էներգետիկ շուկայում: Սպասվող պահանջարկի աճը ենթադրում է նոր էներգետիկ հզորությունների աճ, ներառյալ հնամաշ էլեկտրակայանների փոխարինումը: Նոր կապիտալատար և թանկ տեխնոլոգիաների ուղղությամբ շարժը կբերի էներգաարտադրության և մատակարարման միջին ծախսերի ավելացմանը: Միաժամանակ էներգաարդյունավետությունը կօգնի կրճատել էլեկտրաէներգիայի ծախսերը: ՎԷ-ի ծախսերի նվազումը և պետական աջակցությունը կբերեն էներգիայի արտադրության կառուցվածքում վերականգնվող էներգետիկայի կշռի մեծացմանը:

Ամփոփում

Ինչպես նկատեցինք, ամբողջ աշխարհում էներգիայի պահանջարկը դանդաղ է աճում, մի փոքր արագ աճում է էլեկտրաէներգիայի սպառման տեմպերը: Ածխաթթու գազի արտանետման ծավալները շարունակում են աճել, բայց ավելի դանդաղ քան նախկինում: Նավթի նկատմամբ պահանջարկը նույնպես դանդաղ աճում է, թեև էներգիայի սպառման կառուցվածքում նավթի տեսակարար կշիռը նվազում է: Բնական գազի պահանջարկը աճում է, հատկապես հեղուկ բնական գազին, միաժամանակ ածխի նկատմամբ պահանջարկը նվազում է: Միջուկային էներգիայի նկատմամբ պահանջարկը շատ դանդաղ է աճում, իսկ հիդրոէներգետիկան ու վերականգնվող էներգետիկան աճում են արագ տեմպերով: Ահա այսպիսին էին համաշխարհային էներգետիկայի միտումները վերջին երկու տարիների ընթացքում:

Հայաստանի ներկայիս էներգետիկ արդյունաբերությունը հիմնված է երեք բաղադրիչների՝ միջուկային էներգիայի, ջերմային էներգիայի և հիդրոէներգետիկայի վրա: Առաջին երկուսի դեպքում հումքը ներկրվում է, որտեղ ուրանի և բնական գազի (և հեղուկ վառելիքի) գները ենթակա են փոփոխությունների, որոնք իրենց հերթին ստեղծում են մեր տնտեսության համար ռիսկային ճնշումներ և կախվածություն: Այսինքն Հայաստանի էներգետիկայի ավանդական ենթաճյուղերը՝ միջուկային էներգետիկան և ջերմաէներգետիկան խոցելի են և դրանց կայուն գործունեությունը պայմանավորված է բազմաթիվ գործոններով: Միջուկային էներգետիկայի, մասնավորապես նորատոմակայանի կառուցման հեռանկարը բավականին անորոշ է Հայաստանում: Հիդրոէներգետիկայի զարգացման համար ևս բազմաթիվ խոչընդոտող գործոններ են ի հայտ գալիս՝ հատկապես գյուղատնտեսական և բնապահպանական նշանակության, ինչպես

նաև անհրաժեշտ քանակի ջրային ռեսուրսներով ապահովվածության խնդիր կա:

Բնականաբար, կարևորելով վերը նշված առկա հզորությունները, հաշվի առնելով համաշխարհային էներգետիկ համակարգում տեղի ունեցող բարենպաստ միտումները, գնային կոնյուկտուրան և տեխնոլոգիաների բուռն զարգացումը, ակնհայտ է, որ մեր էներգետիկայի զարգացման հիմնական վեկտորը և ներուժը պետք է ուղղորդենք էներգաարդյունավետ-էներգախնա, ինչպես նաև վերականգնվող և այլընտրանքային էներգետիկայի ճյուղերի զարգացմանը:

Օգտագործված աղբյուրներ

1. World Economic Outlook Update, January 2018, Brighter Prospects, Optimistic Markets, Challenges Ahead, 2018, www.imf.org
2. <http://metallcheckiy-portal.ru/index-cen-lme>
3. Владимир Цегоев, Аксинья Маючая, Риски и ошибки: итоги 2017 года в мировой экономике, 2017
4. Ши Цзэ, Тенденции мирового энергетического рынка и сотрудничество России и Китая в области энергетики, 2017
5. <https://www.eia.gov/outlooks/steo/marketreview/crude.php>
6. Поставки в Европу выросли на 8%, крупнейшим рынком остается Германия, <https://www.vedomosti.ru/business/articles/2018/01/09/747176-gazprom-eksporta-gaza>
7. Russia Starts Up Second LNG Plant In Remote Arctic, https://www.rigzone.com/news/wire/russia_starts_up_second_lng_plant_in_remote_arctic-05-dec-2017-152675-article/
8. <https://www.enerdata.net>
9. <https://yearbook.enerdata.ru/coal-lignite/coal-production-data.html>
10. Международное состояние и перспективы ядерной энергетики – 2017, 17-08-2017
11. Чем удивила возобновляемая энергетика в 2017 году, <https://hightech.fm/2018/01/07/renewable-energy-2017>
12. Александр Березин, Наука, Год 2016-й, Десять главных событий мировой энергетики.
13. А.Захаров, М. Овакимян, Тенденции развития мировой энергетики, «Мировое и национальное хозяйство», №1(32), 2015

ՀՀ Հարկաբյուջետային քաղաքականության հիմնական ուղղությունները արտաքին շոկերի ազդեցությունները նվազեցնելու գործում

Պետրոսյան Գ.Ա.

ՀՀ պետական կառավարման ազդեցիկ /Հայաստան, Երևան/
garik.petrosyan@hotmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ հարկաբյուջետային քաղաքականություն, մակրոտնտեսական կայունություն, դինամիկ ընդհանուր հավասարակշռության մոդել, արտաքին տնտեսական շոկեր, Հայաստանի Հանրապետություն

Основные направления фискальной политики для снижения воздействий внешних шоков в Республике Армения

Петросян Г.А.

Академия государственного управления РА (Армения, Ереван),
garik.petrosyan@hotmail.com

Резюме: В статье рассматриваются внешние экономические шоки, которые оказывают значительное влияние на экономику Армении, их влияние на макроэкономические показатели и роль фискальной политики в смягчении негативных последствий внешних шоков. Для этой цели была использована глобальная интегрированная монетарная и фискальная модель, разработанная Международным валютным фондом. Поскольку налогово-бюджетная стимуляция увеличивает дефицит государственного бюджета и, следовательно, государственный долг в статье рассматриваются компенсирование потерь бюджета с помощью других инструментов фискальной политики.

Ключевые слова: фискальная политика, макроэкономическая стабильность, динамическая модель общего равновесия, внешнеэкономический шок, Республика Армения

The main directions of the fiscal policy as a tool for mitigating the negative impact of external shocks in the Republic of Armenia

Petrosyan G.A.

The Public Administration Academy of the RA (Armenia, Yerevan)
garik.petrosyan@hotmail.com

Abstract: The article examines external economic shocks that have a significant impact on Armenian economy, their impact on macroeconomic indicators and the role of fiscal policy in mitigating the negative impacts of external shocks. For the purposes of the assessment, the Global Integrated Monetary and Fiscal (GIMF) model was used, which is a dynamic stochastic general equilibrium model developed by International Monetary Fund. As the fiscal impulse policy increases the state budget deficit and, consequently, the public debt, the article reviews the ways to compensate budget losses through other fiscal tools.

Kewwords: fiscal policy, macroeconomic stability, dynamic general equilibrium model, external economic shock, Republic of Armenia

ՀՀ տնտեսական զարգացումների վրա մշտապես իրենց ազդեցությունն են ունենում արտաքին տնտեսական շոկերը, որոնք, անսպասելի առաջանալով, շեղում են ՀՀ մակրոտնտեսական ցուցանիշները իրենց կայուն վիճակից: Սակայն հարկաբյուջետային կայունացնող քաղաքականության մշակման և իրականացման ընթացքում արտաքին շոկերի ազդեցությունները հնարավորինս ճշգրիտ հաշվի

առնելու համար անհրաժեշտ է բացահայտել դրանց փոխանցման ուղիները և գնահատել դրանց ազդեցությունները ՀՀ մակրոտնտեսական հիմնական ցուցանիշների վրա: Այնուհետև մշակել հարկաբյուջետային քաղաքականության տարբեր սցենարներ, և գնահատել դրանցից յուրաքանչյուրի դրական ազդեցությունը մակրոտնտեսական կայունացման տեսանկյունից, ընտրել դրանցից մեկը:

Հարկաբյուջետային կայունացնող քաղաքականության ուսումնասիրության ընթացքում գնահատվել են ՀՀ տնտեսության վրա զգալի ազդեցություն ունեցող և հաճախակի կրկնվող հետևյալ արտաքին տնտեսական շոկերը՝

- առևտրային գործընկեր երկրներում պահանջարկի փոփոխությունը,
- մետաղների համաշխարհային գների փոփոխությունները,
- տրանսֆերտների ծավալների փոփոխությունները:

Վերոնշյալ արտաքին տնտեսական շոկերի՝ ՀՀ տնտեսության վրա ազդեցությունը գնահատելու համար օգտագործվել է գլոբալ ինտեգրված դրամավարկային և հարկաբյուջետային (GIMF) մոդելը¹, որն իրենից ներկայացնում է դինամիկ ստոխաստիկ ընդհանուր հավասարակշռության մոդել (DSGE):

GIMF մոդելը մշակվել և ակտիվորեն օգտագործվում է Արժույթի միջազգային հիմնադրամի կողմից քաղաքականության և ռիսկերի վերլուծության համար: Այն կառուցվել է նորքեյնսյան մակրոտնտեսագիտության սկզբունքների հիման վրա՝ ներառելով տնտեսավարող սուբյեկտների միկրոտնտեսական հիմքերից բխող վարքագծերի օպտիմալացման մեթոդաբանությունը և համալրված է դրամավարկային և հարկաբյուջետային քաղաքականությունների գործիքակազմով՝ հաշվի առնելով անվանական և իրական կոշտությունները: GIMF-ի հիմնական տարբերությունն այլ DSGE մոդելներից կայանում է նրանում, որ այստեղ տնային տնտեսություններն ունեն սահմանափակ կյանքի տևողություն, հետևաբար նաև սահմանափակ պլանավորման հորիզոն: Բացի դրանից, GIMF-ը հանդիսանում է գլոբալ մոդել՝ ներառելով երեք երկրներ՝ Հայաստան, ԱՄՆ և մնացած երկրները: Այսպիսի հատկություններով մոդելը հնարավորություն է տալիս ուսումնասիրել տարբեր շոկերի ազդեցության հետևանքով տնտեսության մի կայուն վիճակից մեկ այլ կայուն վիճակի տեղափոխվելու շարժընթացը, որտեղ կարևոր դեր են խաղում տնային տնտեսությունների խնայողությունները և հարկաբյուջետային քաղա-

քականությունը²:

Հարկաբյուջետային քաղաքականությունը՝ ինչպես ծախսային, այնպես էլ հարկային, կարճաժամկետում ազդեցություն է ունենում տնտեսական գործակալների վարքագծի վրա՝ խախտելով «Ռեկարդոյի համարժեքության» տեսության հիմնադրույթները: Արդյունքում GIMF-ը բավականին արդյունավետ գործիք է դառնում մշտական շոկերի ուսումնասիրության համար, որոնք նոր կայուն վիճակ են ստեղծում տնտեսությունում՝ արտացոլելով պետական պարտքի փոփոխության թողած մշտական ազդեցությունը³:

Մոդելի գործակիցները

Մոդելում տարբեր փոփոխականների կշիռները բնութագրող գործակիցները, մասնավորապես տարբեր հարկատեսակների, պետական ընթացիկ և կապիտալ ծախսերի, արտահանման, ՀՆԱ-ի ծախսային բաղադրիչների և արտաքին առևտրի տվյալները ներկայացված են որպես տոկոս ՀՆԱ-ում (առանց ԱԱՀ-ի) և հաշվարկվել են փաստացի վիճակագրական տվյալների հիման վրա: Բոլոր հարաբերական ցուցանիշների համար օգտագործվել է 2010-2016թթ. միջին արժեքները՝ օգտագործելով ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայության տվյալները: Երկարաժամկետ պետական պարտք/ՀՆԱ հարաբերակցությունը սահմանվել է 40%, որը համապատասխանում է 2017թ. վերջում ընդունված նոր հարկաբյուջետային կանոններին:

Դիսկոնտային գործակիցը (β) ընդունվել է 0.95, որը ընդունված է կիրառել տարեկան DSGE մոդելների համար⁴: Փոխարացնող սերունդներով տնային տնտեսությունների պլանավորման հորիզոնը (կյանքի սպասվող տևողությունը) 20 տարի է, հետևաբար հաջորդ ժամանակահատվածում յուրաքանչյուր տըն-

¹ Kumhof M., Laxton D., Muir D., Mursula S., The Global Integrated Monetary and Fiscal Model (GIMF) – Theoretical Structure, IMF Working Paper 10/34, February 2010, p. 5

² Anderson D., Hunt B., Kortelainen M., Kumhof M., Laxton D., Muir D., Mursula S., Snudden S., Getting to Know GIMF: The Simulation Properties of the Global Integrated Monetary and Fiscal Model, IMF Working Paper, WP/13/55, February 2013, p. 5

³ Coenen G., Erceg C., Freedman C., Furceri D., Kumhof M., Lalonde R., Laxton D., Lindé J., Mourougane A., Muir D., Mursula S., Roberts J., Roeger W., de Resende C., Snudden S., Trabandt M., Veld J., Effects of Fiscal Stimulus in Structural Models, IMF Working Paper Series, WP/10/73, March 2010, p. 12-22

⁴ Sims E., Graduate Macro Theory II: Notes on Quantitative Analysis in DSGE Models, University of Notre Dame, Spring 2011, p. 2

տեսական գործակալի կենդանի մնալու հավանականությունը (4) ընդունվել է 0.95:

Մոդելի վարքագծային գործակիցները՝ գնագոյացման գործընթացի կոշտությունները, լազային ազդեցությունները, սպառման միջժամանակային փոխարինման առաձգականությունը, սպառման իներցիան և սովորույթները բնութագրող գործակիցները, դրամավարկային քաղաքականության կանոնում առկա տոկոսադրույքի լազային ազդեցության և գնաճին արձագանքող գործակիցները հաշվարկվել են Ա. Մկրտչյանի կողմից կատարված վերլուծությունների հիման վրա⁵: Արտաքին աշխարհը բնութագրող փոփոխականների և գործակիցների համար հիմք են հանդիսացել Կոմոֆի և Լաքստոնի կողմից իրականացված վերլուծությունները⁶:

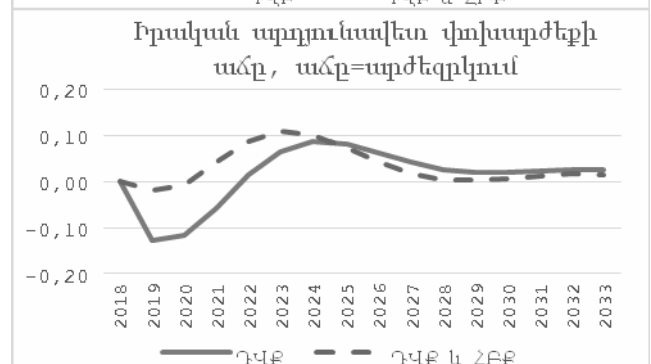
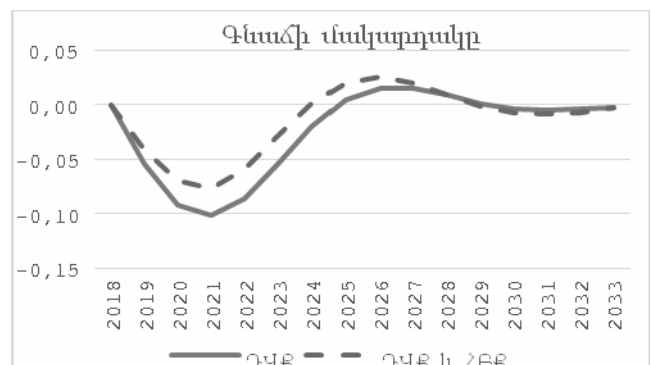
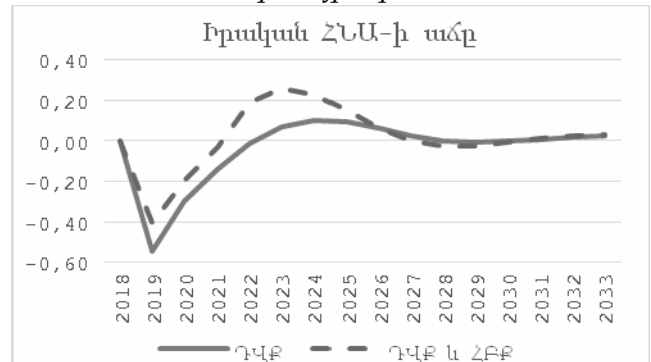
Գնահատման արդյունքները

Աշխատանքում GIMF մոդելի միջոցով իրականացվել է ՀՀ տնտեսության վրա զգալի ազդեցություն ունեցող արտաքին շոկերի ազդեցության գնահատում: Միմուլյացիաների ընթացքում ուսումնասիրվել են մակրոտնտեսական կայունությունը բնութագրող ցուցանիշների արձագանքը արտաքին տնտեսական շոկերին երկու սցենարով: Առաջին դեպքում ուսումնասիրվել է շոկերի ազդեցությունը առանց հարկաբյուջետային քաղաքականության միջամտության, այսինքն կայունացնող քաղաքականություն է վարել միայն կենտրոնական բանկը, իսկ երկրորդ դեպքում, ուսումնասիրվել են հարկաբյուջետային քաղաքականության գործիքակազմի կիրառման արդյունքում արտաքին տնտեսական շոկերի ազդեցությունների փոփոխությունները:

Արտաքին պահանջարկի բացասական շոկը: Գծապատկեր 1-ում ներկայացված են ՀՀ մակրոտնտեսական կայունությունը բնութագրող ցուցանիշների և տնտեսական աճի արձագանքը գործընկեր երկրներում ամբողջական սպառման 1 տոկոսով կրճատմանը, ինչ-

պես նաև նույն ցուցանիշների արձագանքը այն դեպքում, երբ իրականացվել է հարկաբյուջետային կայունացնող քաղաքականություն:

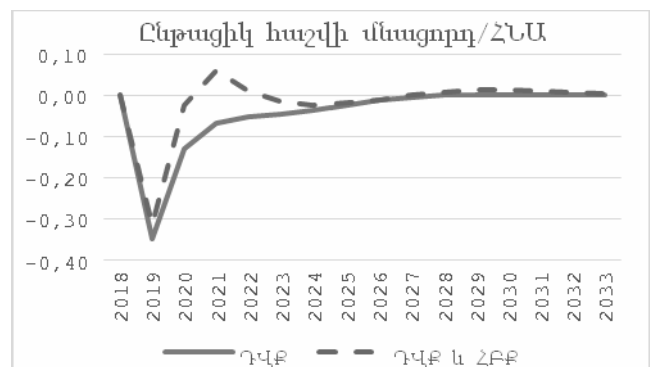
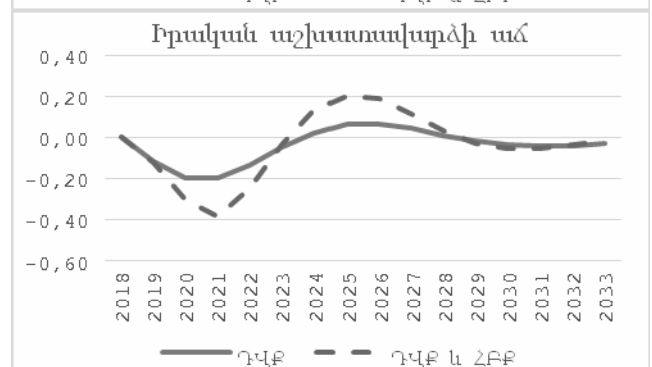
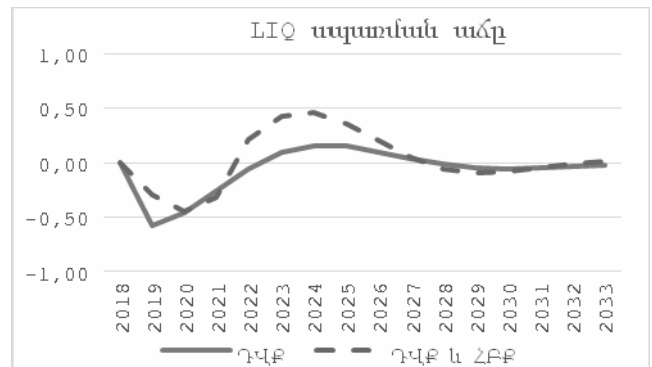
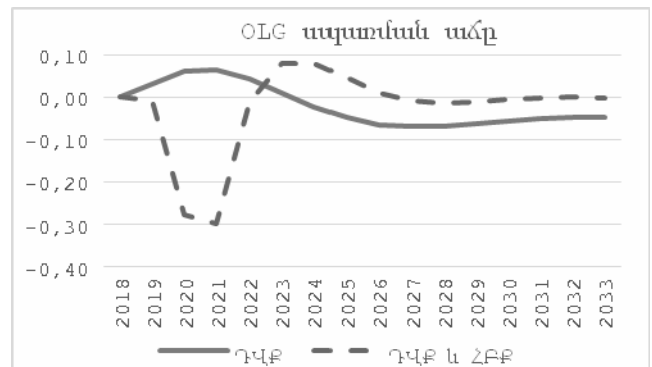
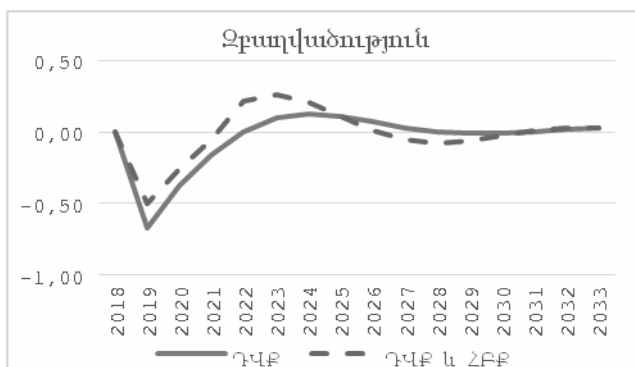
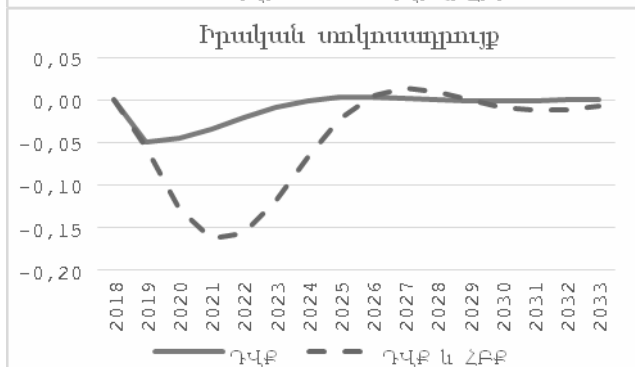
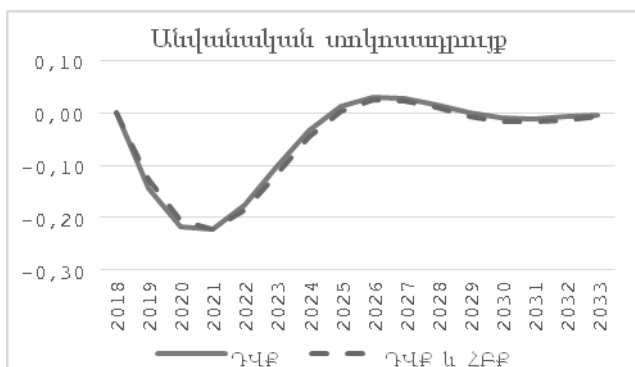
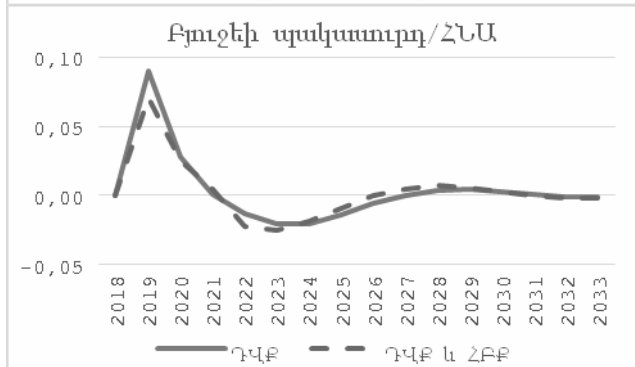
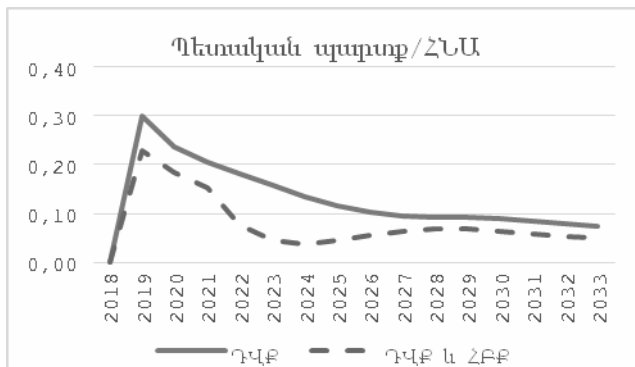
Գծապատկեր 1. ՀՀ մակրոտնտեսական ցուցանիշների արձագանքը արտաքին պահանջարկի բացասական շոկին տարբեր քաղաքականությունների իրականացման դեպքում⁷ շեղումը կայուն վիճակից, տոկոսային կետ

⁵ Մկրտչյան Ա. «Փոքր բաց տնտեսության մակրոմոդել Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության համար», ՀՀ Կենտրոնական բանկ, Վերլուծական նյութեր և հետազոտություններ, 2008թ., էջ. 62

⁶ Kumhof M., Laxton D., Muir D., Mursula S., The Global Integrated Monetary and Fiscal Model (GIMF) – Theoretical Structure, IMF Working Paper 10/34, February 2010, pp. 68-70

⁷ ԴՎՔ՝ արտաքին շոկերի ազդեցությունը համապատասխան ցուցանիշի վրա դրամավարկային քաղաքականության իրականացման դեպքում, ԴՎՔ և ՀԲՔ՝ դրամավարկային և հարկաբյուջետային քաղաքականությունների կոորդինացման դեպքում

Արտաքին պահանջարկի կրճատման բացասական հետևանքները ՀՀ տնտեսության վրա հիմնականում տարածվում են արտաքին առևտրի փոխանցման մեխանիզմով: Առաջնային ազդեցությամբ կրճատվում է արտահանումը, որը պատճառ է դառնում ընթացիկ հաշիվ/ՀՆԱ հարաբերակցության 0.35 տոկոսային կետով վատթարացմանը: Արտաքին պահանջարկի կրճատման պայմաններում տնտեսության արտահանելի հատվածում տեղի է ունե-

նում ամբողջական թողարկման կրճատում, որը հենց առաջին տարում հանգեցնում է իրական ՀՆԱ-ի աճի 0.54 տոկոսային կետով կրճատմանը, զբաղվածության 0.67 տոկոսային կետով նվազմանը և միևնույն ժամանակ իրական աշխատավարձի աճի 0.2 տոկոսային կետով անկմանը: Իրական աշխատավարձի և կազմակերպությունների տնօրինվող եկամտի կրճատման արդյունքում նվազում է ներքին պահանջարկը, որը տանում է սպառման կրճատման:

Հարկաբյուջետային քաղաքականությունն այս դեպքում պետք է լինի խթանող և արտաքին շուկի ազդեցությունը նվազեցնելու համար կրճատի տնտեսությունում միավոր արտադրանքի արժեքը, որպեսզի աճի արտահանողների գնային մրցունակությունը արտաքին շուկայում: Դա կարելի է անել եկամտային հարկի կամ շահութահարկի բեռը նվազեցնելու միջոցով: Սակայն, այսպիսի քաղաքականության իրականացումը կմեծացնի բյուջեի պակասուրդը և պետական պարտքը, որոնք հանդիսանում են մակրոտնտեսական կայունությունը բնութագրող ցուցանիշներ: Հետևաբար, բյուջեի պակասուրդի աճից խուսափելու համար մեր կողմից դիտարկվել է պետական եկամուտների կորստի փոխհատուցումը պետական ընթացիկ ծախսերի նվազեցմամբ:

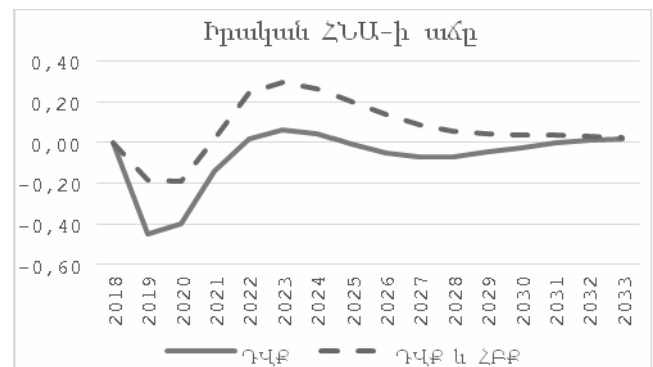
Գծապատկեր 1-ում կարելի է տեսնել, որ վերոնշյալ քաղաքականության իրականացման արդյունքում իրական ՀՆԱ-ի աճի տեմպի դանդաղումն ավելի փոքր է՝ 0.41 տոկոսային հետ, և, միևնույն ժամանակ, չի աճում պետական բյուջեի պակասուրդը:

Սպառումը ներկայացված է առանձին՝ փոխլրացնող սերունդների (OLG, որոնք ներկայացնում են բնակչության բարձր եկամուտներ ունեցողներին) և սահմանափակ իրացվելիությամբ տնային տնտեսությունների բացվածքով (LIQ): LIQ տնային տնտեսությունների սպառումն ավելի տատանողական է և ավելի մեծ չափով է արձագանքում արտաքին շուկի հետևանքով տնօրինվող եկամտի կրճատմանը: Պատճառն այն է, որ LIQ չունեն խնայողություններ, հետևաբար չեն կարողանում հարթեցնել իրենց սպառումը, այն դեպքում, երբ OLG տնային տնտեսությունները եկամտի կրճատման պարագայում օգտագործում են իրենց խնայողությունները՝ ընթացիկ սպառումը նույն մակարդակում պահելու հա-

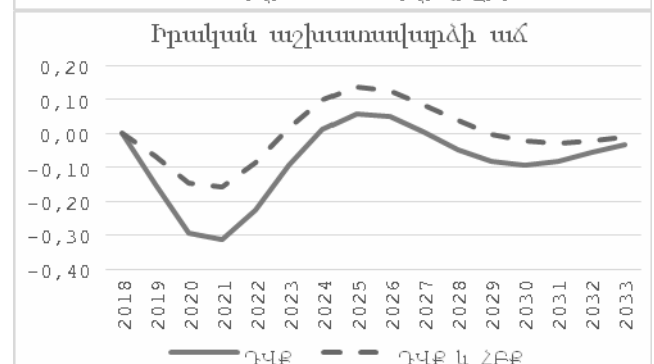
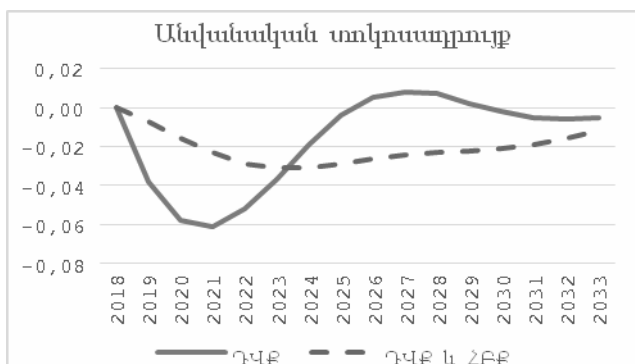
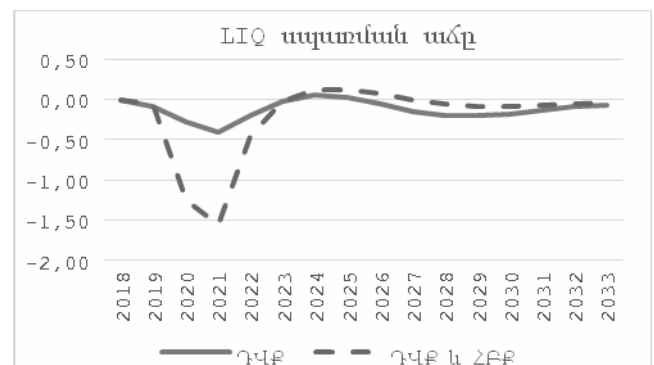
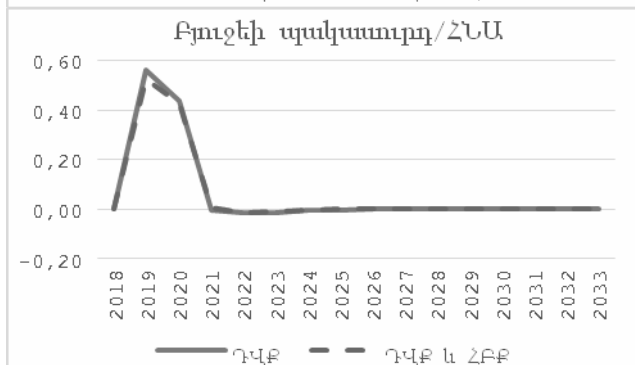
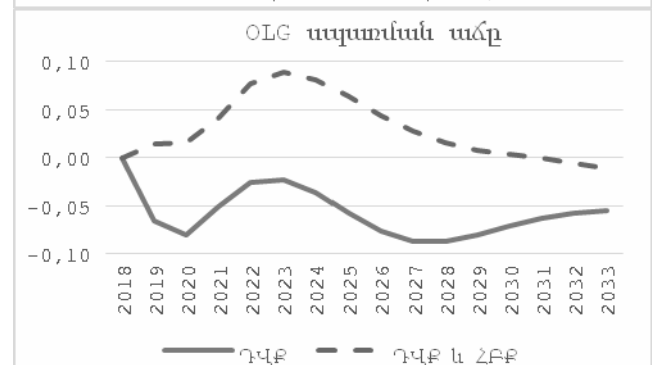
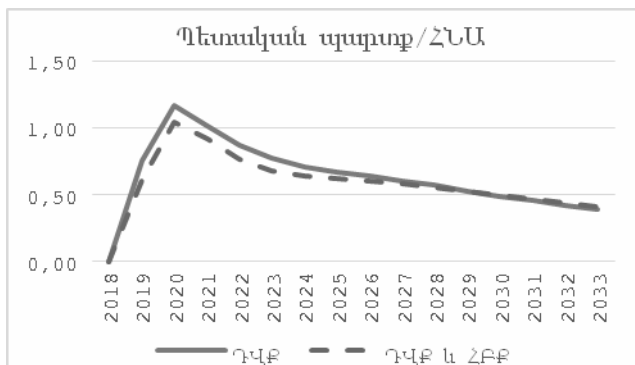
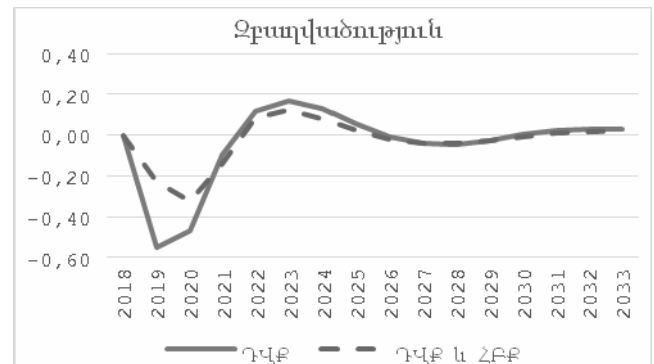
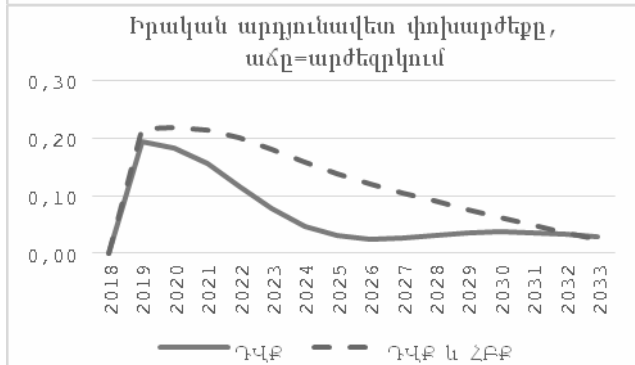
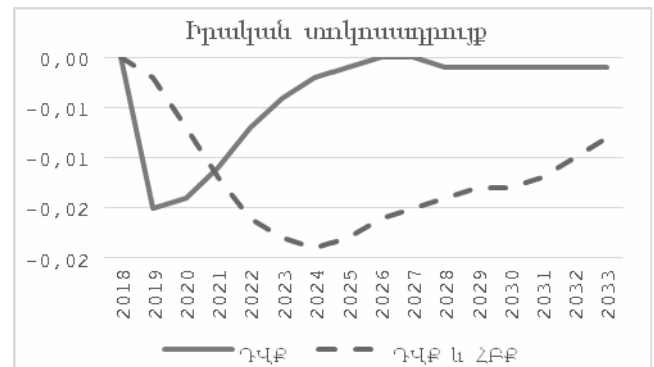
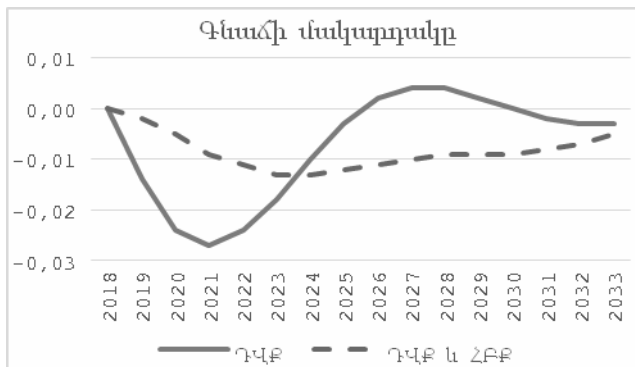
մար: Վերջիններիս սպառումը կրճատվում է պետական ընթացիկ ծախսերի կրճատման հետևանքով, որի հիմնական պատճառը իրական աշխատավարձի անկումն է:

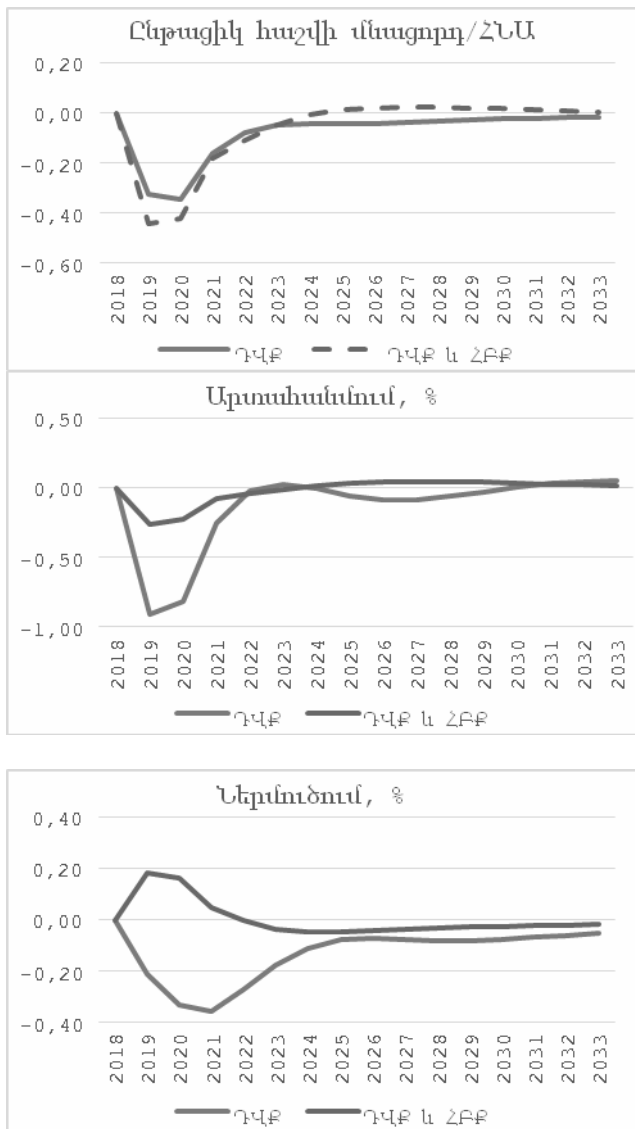
Մետաղների միջազգային գների բացասական շուկը: ՀՀ տնտեսության համար մետաղների միջազգային գների անկումը խիստ բացասական երևույթ է և խաթարում է մակրոտնտեսական կայունությունը: Այս բացասական շուկի ազդեցության չափը գնահատելու համար, GIMF մոդելում դիտարկել ենք հումքային ապրանքների գների անկումը միջազգային շուկայում, որը հանգեցնում է ինչպես ՀՀ արտահանման կրճատմանը, այնպես էլ պետական բյուջեի հարկային եկամուտների կրճատմանը: Շուկի ազդեցությունը գնահատվել է երկու սցենարով. առաջին դեպքում կայունացնող՝ ակկոմոդացիոն քաղաքականություն է իրականացնում միայն կենտրոնական բանկը՝ փոխելով կարճաժամկետ տոկոսադրույքը, իսկ երկրորդ սցենարում կայունացնող քաղաքականությունն իրականացվում է դրամավարկային և հարկաբյուջետային քաղաքականությունների կոորդինացման միջոցով:

Գծապատկեր 2. ՀՀ մակրոտնտեսական ցուցանիշների արձագանքը պղնձի համաշխարհային գների բացասական շուկին տարբեր քաղաքականությունների իրականացման դեպքում՝ շեղումը կայուն վիճակից, տոկոսային կետ

Պղնձի միջազգային գների անկմանը հարմարվելու համար ՀՀ տնտեսությունում տեղի է ունենում փոխարժեքի արժեզրկում և ներքին գների անկում: Այսինքն, նվազում են հանքարդյունահանման ոլորտում արտադրանքի գները, իսկ փոխարժեքի արժեզրկումը նպաս-

տում է տեղական արտադրանքի գնային մրցունակության պահպանմանը: Մակայն, արտադրանքի գների անկումը կրճատում է արտահանման անվանական ծավալը և շահութաբերությունը հանքարդյունաբերության ոլորտում, հետևաբար՝ այդ ոլորտից վճարվող հարկերը: Ըստ մեր գնահատման, տվյալ բացասական շոկի հետևանքով առաջին տարում արտահանման աճը դանդաղում է 0.91 տոկոսային կետով, իսկ պետական բյուջեի պակասուրդ/ՀՆԱ հարաբերակցությունը աճում է 0.56 տոկոսային կետով: Քանի որ հանքարդյունաբերությունը կարևոր նշանակություն ունի ողջ տնտեսության համար, այս ոլորտի անկումն ազդում է նաև մյուս ոլորտների վրա: Իրական աշխատավարձը կրճատվում է 0.29 տոկոսով, իսկ գործազրկությունը աճում է 0.55 տոկոսային կետով: Տնային տնտեսությունների եկամուտների կրճատման հետևանքով նվազում է նաև սպառումը և ներմուծումը:

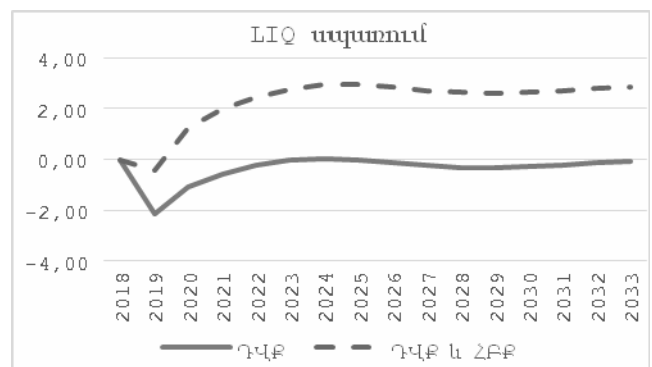
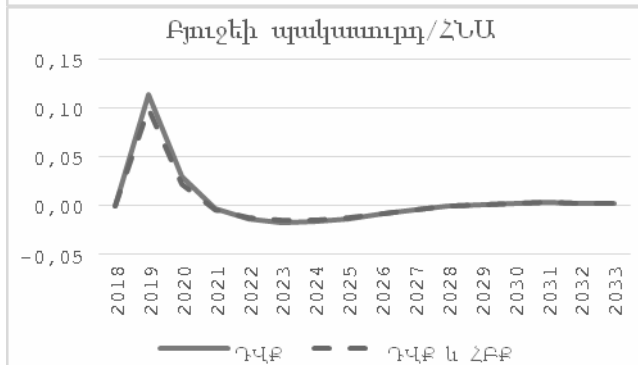
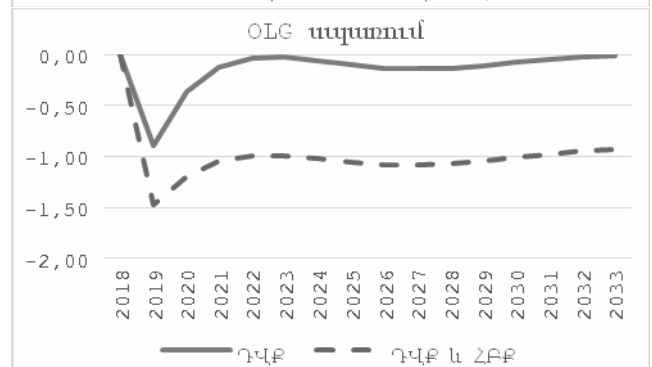
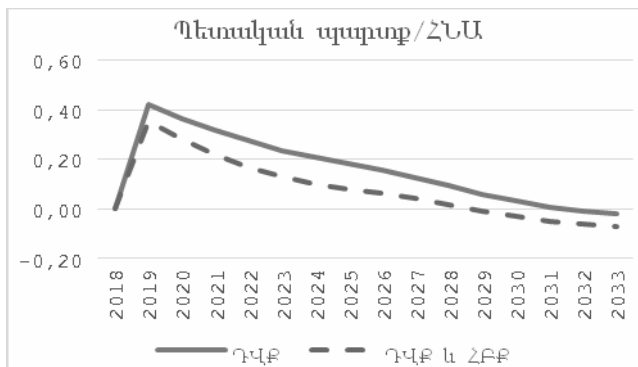
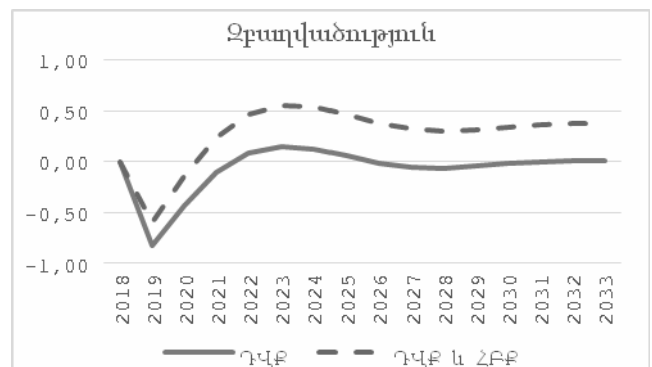
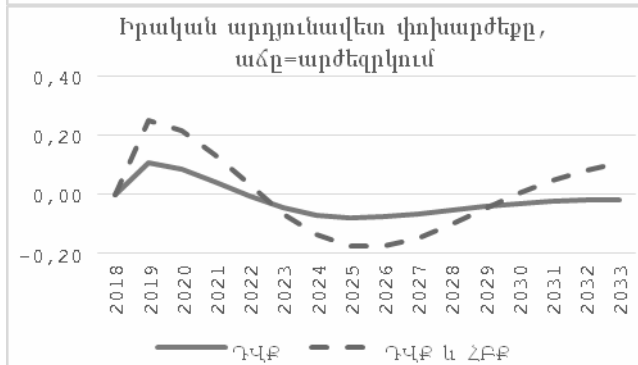
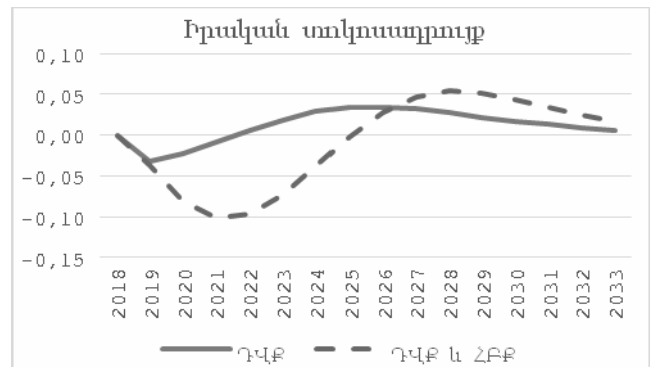
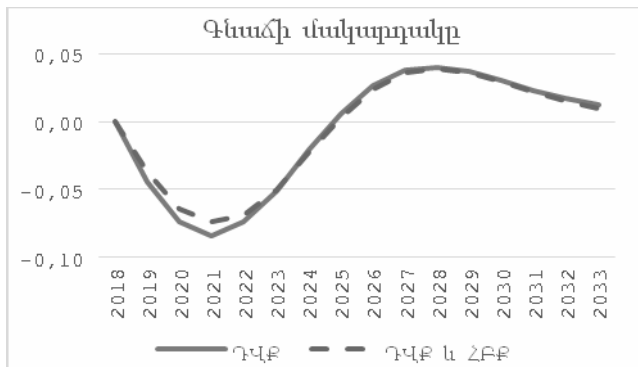
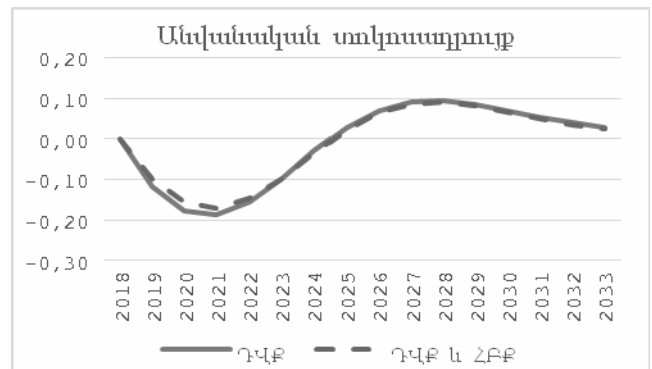
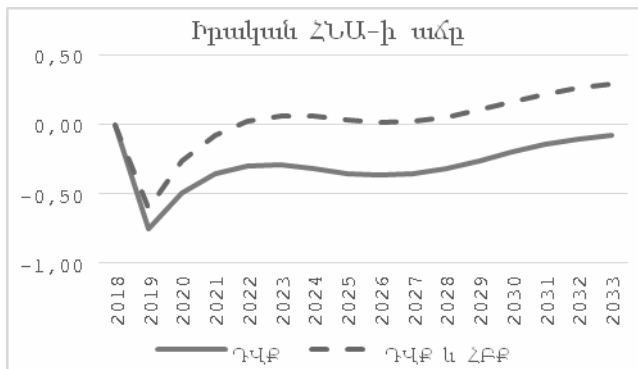
Արդյունքում՝ խաթարվում է մակրոտնտեսական կայունությունը և իրական ՀՆԱ-ի աճը իր կայուն վիճակից նվազում է 0.45 տոկոսային կետով:

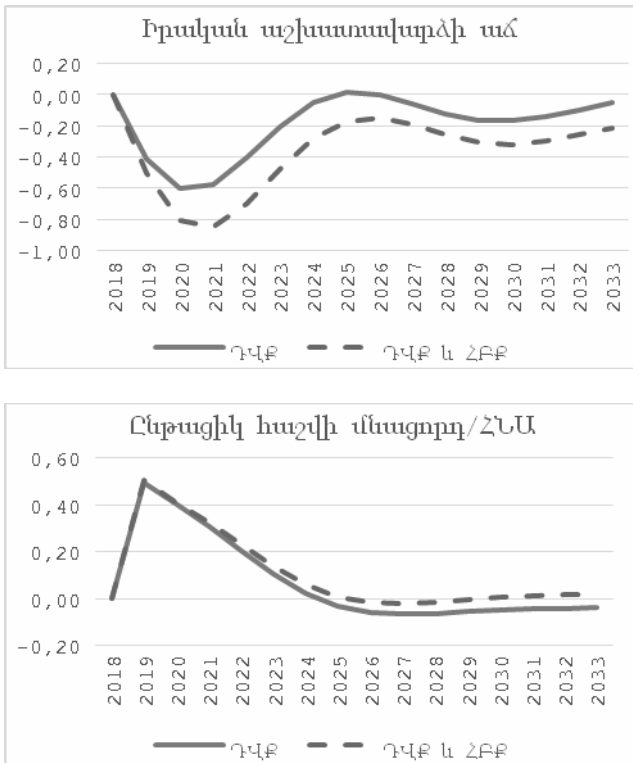
Երկրորդ սցենարում իրականացվում է հարկաբյուջետային խթանող քաղաքականություն՝ կրճատելով արտահանող կազմակերպությունների հարկային բեռը, իսկ պետական բյուջեի եկամուտների կորուստը փոխհատուցվում է ընթացիկ ծախսերի կրճատմամբ: Այս դեպքում հնարավոր է լինում զգալիորեն մեղմել արտահանման անկումը, որը նվազում է 0.26 տոկոսային կետով՝ 0.91-ի փոխարեն: Իրական ՀՆԱ-ի աճի դանդաղումը նույնպես ավելի քիչ է լինում երկրորդ դեպքում և կազմում է 0.18 տոկոսային կետ:

Արտաքին դրամական փոխանցումների կրճատումը: GIMF մոդելում այս բացասական շոկը մոդելավորելու համար դիտարկել ենք երկիր ներհոսող արտաբյուջեի 1 տոկոսով կրճատումը, որը միաժամանակ ազդում է և՛ սպառման, և՛ խնայողությունների վրա: Արտաքին դրամական փոխանցումների կրճատման ազդեցությունները մեղմելու գործում մակրոտնտեսական քաղաքականության հիմնական գործառնությունը պետք է լինի ամբողջական պահանջարկի խթանումը: Այդ պատճառով մոդելում շոկի ազդեցությունն ուսումնասիրվել է խթանող դրամավարկային և հարկաբյուջետային քաղաքականությունների արձագանքը հաշվի առնելով: Այս դեպքում նույնպես, առաջին սցենարում արձագանքում է միայն դրամավարկային քաղաքականությունը, իսկ երկրորդ սցենարում՝ երկու քաղաքականությունները միաժամանակ:

Առաջին սցենարում արտաքին տրանսֆերտների կրճատման հետևանքով իրական արդյունավետ փոխարժեքն առաջին տարում արժեզրկվում է, այնուհետև սկսում է արժևորվել: Դա հիմնականում բացատրվում է ներմուծման 1.16 տոկոսով կրճատմամբ, որն էլ իր հերթին պայմանավորված է բնակչության

Գծապատկեր 31. ՀՀ մակրոտնտեսական ցուցանիշների արձագանքը արտաքին դրամական փոխանցումների բացասական շոկին տարբեր քաղաքականությունների իրականացման դեպքում, շեղումը կայուն վիճակից, տոկոսային կետ

եկամուտների կրճատման հետևանքով ամբողջական պահանջարկի նվազմամբ: Իրական ՀՆԱ-ի աճը կրճատվում է 0.75 տոկոսային կետով, իսկ խնայողությունների կրճատման պատճառով ներդրումների կրճատումը հանգեցնում է ՀՆԱ-ի պոտենցիալ մակարդակի նվազմանը, հետևաբար ՀՆԱ-ի աճը մնում է ցածր մակարդակում ավելի երկար ժամանակահատված: Ինչպես նախորդ շուկերի դեպքում, այս դեպքում նա, գնաճը նվազում է, որին ի պատասխան կենտրոնական բանկը նվազեցնում է տոկոսադրույքը 0.19 տոկոսային կետով: Սպառումն այս դեպքում նույնպես փոխվում է անհավասարաչափ. OLG տնային տնտեսությունները, օգտագործելով նախկինում կուտակած խնայողությունները, հարթեցնում են իրենց սպառումը, որը նվազում է 0.89 տոկոսով, մինչդեռ սահմանափակ իրացվելիությամբ տնային տնտեսությունների սպառումը կրճատվում է 2.16 տոկոսով: Սպառման կրճատման հետևանքով կրճատվում են պետական բյուջեի եկամուտները և աճում է պետական պակասուրդ/ՀՆԱ հարաբերակցությունը 0.11 տոկոսային կետով: Վերջինս, ՀՆԱ-ի կրճատման հետ միասին հանգեցնում է պետական պարտք/ՀՆԱ հարաբերակցության աճին՝ 0.4 տոկոսային կետով:

Հարկաբյուջետային քաղաքականության միջոցով շուկի ազդեցությունները չեզոքացնե-

լու համար, կառավարությունը կարող է իրականացնել եկամուտների վերաբաշխման արդյունավետության բարձրացման քաղաքականություն, ինչ արդյունքում հնարավոր կլինի մեղմել ցածր եկամուտ ունեցող տնային տնտեսությունների սպառման կրճատումը: GIMF մոդելի միջոցով իրականացված սիմուլյացիաների արդյունքները ցույց են տալիս, որ նման քաղաքականության իրականացման պարագայում արտաքին դրամական փոխանցումների բացասական շուկը ավելի քիչ ազդեցություն է ունենում իրական ՀՆԱ-ի աճի վրա, որը կրճատվում է 0.6 տոկոսային կետով, 0.75-ի փոխարեն: Բացի այդ, հարկաբյուջետային քաղաքականության իրականացման արդյունքում հնարավոր է լինում կրճատել արտաքին շուկի ազդեցությունից վերականգնման ժամանակահատվածը:

Արտաքին շուկերի ազդեցությունները մեղմելու համար անհրաժեշտ է վերլուծել դրանց ազդեցության ուղղությունները և մշակել համապատասխան մակրոտնտեսական քաղաքականությունը: Իրականացված վերլուծությունների արդյունքները ցույց են տալիս, որ դրամավարկային քաղաքականությունը արդյունավետ է շուկերի ազդեցությունների մեղմման տեսանկյունից, սակայն միայն դրա օգտագործումը բավարար չէ: Անհրաժեշտ է նաև մշակել և իրականացնել համապատասխան հարկաբյուջետային քաղաքականություն՝ միևնույն ժամանակ պետական բյուջեի պակասուրդի աճից խուսափելով: Գործընկեր երկրներում պահանջարկի կրճատման, ինչպես նաև մետաղների միջազգային գների բացասական շուկերի առաջացման պարագայում անհրաժեշտ է իրականացնել խթանող հարկային քաղաքականություն՝ միաժամանակ փոխհատուցելով բյուջետային եկամուտների կորուստը պետական ընթացիկ ծախսերի նվազեցմամբ: Արտաքին դրամական փոխանցումների բացասական շուկերի առաջացման դեպքում հարկաբյուջետային քաղաքականության միջոցով պետք է բարձրացնել բնակչության եկամուտների վերաբաշխման արդյունավետությունը, ինչը կօգնի վերականգնել ներքին պահանջարկը առանց պետական բյուջեի դեֆիցիտի աճի:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Մկրտչյան Ա. «Փոքր բաց տնտեսության մակրոմոդել Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության համար», ՀՀ Կենտրոնական բանկ, Վերլուծական նյութեր և հետազոտություններ, 2008թ.
2. Kumhof M., Laxton D., Muir D., Mursula S., The Global Integrated Monetary and Fiscal Model (GIMF) – Theoretical Structure, IMF Working Paper 10/34, February 2010
3. Anderson D., Hunt B., Kortelainen M., Kumhof M., Laxton D., Muir D., Mursula S., Snudden S., Getting to Know GIMF: The Simulation Properties of the Global Integrated Monetary and Fiscal Model, IMF Working Paper, WP/13/55, February 2013
4. Coenen G., Erceg C., Freedman C., Furceri D., Kumhof M., Lalonde R., Laxton D., Lindé J., Mourougane A., Muir D., Mursula S., Roberts J., Roeger W., de Resende C., Snudden S., Trabandt M., Veld J., Effects of Fiscal Stimulus in Structural Models, IMF Working Paper Series, WP/10/73, March 2010
5. Sims E., Graduate Macro Theory II: Notes on Quantitative Analysis in DSGE Models, University of Notre Dame, Spring 2011

Ներքին կայունարարների արդյունավետության բարձրացումը որպես արտաքին շուկերի նկատմամբ ՀՀ տնտեսության խոցելիությունը նվազեցնող գործոն

Պետրոսյան Գ.Ա.

ՀՀ պետական կառավարման ակադեմիա /Հայաստան, Երևան/
garik.petrosyan@hotmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ ներքին կայունարարներ, արտաքին շուկեր, մակրոտնտեսական կայունություն, հարկաբյուջետային քաղաքականություն, տնտեսության խոցելիություն, եկամտային հարկ, պրոգրեսիվություն

Повышение эффективности автоматических стабилизаторов как фактора, снижающего уязвимость экономики Армении к внешним шокам

Петросян Г.А.

Академия государственного управления РА (Армения, Ереван),
garik.petrosyan@hotmail.com

Резюме: Способность быстро реагировать на изменения экономических циклов в результате воздействия внешних шоков имеет решающее значение для макроэкономической стабильности и устойчивого экономического роста в стране. Однако процесс разработки и осуществления налогово-бюджетной политики имеет значительные временные задержки, что снижает способность быстро реагировать на внешние шоки. Внутренние стабилизаторы экономики не имеют таких недостатков. В статье рассматриваются способы повышения эффективности автоматических стабилизаторов в экономике Республики Армения. Было обосновано, что увеличения прогрессивности налога на доходы будет способствовать увеличению последнего как автоматического стабилизатора, а также будет иметь долгосрочное позитивное влияние на реальный темп роста ВВП и другие макроэкономические показатели.

Ключевые слова: внутренние стабилизаторы, внешний шок, макроэкономическая стабильность, фискальная политика, уязвимость экономики, налог на доходы, прогрессивность

Increasing the efficiency of automatic stabilizers as a factor reducing the vulnerability of Armenia's economy to external shocks

Petrosyan G.A.

The Public Administration Academy of the RA (Armenia, Yerevan)
garik.petrosyan@hotmail.com

Abstract: The ability of macroeconomic policy to respond quickly to changes in economic cycles as a result of external shock effects is crucial for macroeconomic stability and sustainable economic growth in the country. However, the process of developing and implementing fiscal policy has a considerable amount of time delays, which reduces the ability to react quickly to external shocks. The automatic stabilizers of the economy lack these shortcomings. The article focuses on enhancing the efficiency of automatic stabilizers in Armenian economy. It is justified that increase of progressivity of the revenue tax will contribute to raising the role of the latter as an automatic stabilizer and will have a long-run positive impact on real GDP growth rates and other macroeconomic indicators.

Keywords: automatic stabilizers, external shocks, macroeconomic stability, fiscal policy, vulnerability of the economy, income tax, progressivity

Դիսկրեցիոն¹ կամ ընդհատ հարկաբյուջե-

¹ Հարկաբյուջետային քաղաքականությունը համարվում է դիսկրեցիոն (discretionary), երբ պետական ծախսային կամ հարկային քաղաքականությունները փոփոխվում են տնտեսության ներկա վիճակին արձագանքելու և այն կայունացնելու նպատակով:

տային քաղաքականությունը արտաքին շուկերի նկատմամբ ՀՀ տնտեսության խոցելիությունը նվազեցնելու գործում ունի որոշ սահմանափակումներ: Մասնավորապես, այն ունի բավականին մեծ ժամանակային խզումները, որը կապված է քաղաքականության մշակման

և իրագործման գործընթացների հետ: Բացի դրանից տնտեսության կայուն վիճակին վերադառնալուն պես քաղաքականությունը չի վերադառնում իր նախնական վիճակին: Այս թերություններից զուրկ են տնտեսության ներքին կայունարարները: Դրանք ավելի արագ են արձագանքում տնտեսական պարբերաշրջաններին և չեն պահանջում քաղաքական որոշման ընդունում: Այս և այլ առավելությունների համար ներքին կայունարարները կարելի է համարել հարկաբյուջետային քաղաքականության առաջնային գործիքները²: Ներքին կայունարարների ազդեցության չափը կախված է տնտեսությունում պետական հատվածի կըշռից, սակայն, կան նաև դրանք բարելավելու մեխանիզմներ առանց պետական հատվածի կըշռի մեծացման³:

Հարկային քաղաքականության տեսանկյունից ներքին կայունարարներ կարող են լինել այն ուղղակի հարկերը, որոնք կապված են տնտեսվարող սուբյեկտների տնտեսական գործունեության արդյունքների հետ: Մասնավորապես՝ այդպիսի հարկերն են եկամտային հարկը և շահութահարկը: Սպառման հարկերը (ԱԱՀ, Ակցիզային հարկեր) ավելի ուշ են արձագանքում տնտեսական պարբերաշրջանների փոփոխություններին, հետևաբար, ավելի քիչ կայունացնող ազդեցություն են ունենում: Եկամտային հարկի՝ որպես ներքին կայունարարի կայունացնող ազդեցությունը մեծանում է դրա պրոգրեսիվության մեծացման հետ միասին:

Եկամտային հարկի դրույքաչափերը գործող օրենսդրությամբ պրոգրեսիվ են, սակայն անհրաժեշտ է պարզել, թե արդյոք գործող աճողական դրույքաչափերը ապահովում են ընդհանուր հարկման համակարգի պրոգրեսիվության անհրաժեշտ մակարդակ, թե ոչ:

2016թ. տվյալներով ՀՀ վարձու աշխատողների կազմում մինչև 150000 դրամ ամսական եկամուտ ունեցողների տեսակարար կշիռը կազմել է 66.2%, իսկ 150000-ից մինչ 2 000 000 դրամ և դրանից ավելի եկամուտ ունեցողների տեսակարար կշիռները կազմել է համապա-

տախանաբար 33.6 և 0.3 տոկոս⁴:

Աղյուսակ 1.

Եկամտային հարկի դրույքաչափերը ՀՀ-ում 2018թ. հունվարի 1-ի դրությամբ⁵

Հարկման բազայի ամսական մեծությունը	Եկամտային հարկի դրույքաչափերը
մինչև 150 000 դրամը ներառյալ	23 տոկոս
150 000 դրամից մինչև 2 000 000 դրամը ներառյալ	34500 դրամ՝ գումարած 150 000 դրամը գերազանցող գումարի 28 տոկոսը
2 000 000 դրամից ավելի	552 500 դրամ՝ գումարած 2 000 000 դրամը գերազանցող գումարի 36 տոկոսը

Ստացվում է, որ առավելագույն 36 տոկոս դրույքաչափը գործում է միայն 0.3 տոկոս հարկատուների համար: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ եկամտային հարկի ամենաբարձր՝ 36% դրույքաչափը գործնականում չի ապահովում հարկատեսակի պրոգրեսիվության աճ: Այնուամենայնիվ, պրոգրեսիվության վերաբերյալ դատողություններ անելու համար ընդունված է օգտագործել եկամտային հարկի առաձգականության գործակիցը⁶՝ օգտագործելով հետևյալ բանաձևը, որը կիրառել ենք ՀՀ եկամտային հարկի պրոգրեսիվությունը գնահատելու համար.

$$\varepsilon = \frac{\sum_{i=1}^n Y_i MR_i}{\sum_{i=1}^n Y_i AR_i}$$

որտեղ՝ ε -ը հարկի առաձգականության գործակիցն է, Y_i -ն i -րդ խմբի եկամուտների կշիռն է ընդհանուր եկամուտներում, MR_i -ն i -րդ խմբի համար եկամտային հարկի սահմանային դրույքաչափն է, իսկ AR_i -ն i -րդ խմբի եկամտային հարկի միջին դրույքաչափն է:

Վերոնշյալ բանաձևում, i -ն իրենից ներկայացնում է հարկային բազայի սահմանաչափերը, որոնք երեքն են՝ 0-ից 150 000 ՀՀ դրամ

² Auerbach A.J., Fiscal Policy, University of California, Berkeley, October 5, 2017, p. 12

³ Baungsaard T., Symansky S.A., Automatic Fiscal Stabilizers, IMF Staff Position Note, September 28, 2009, SPN/09/23, pp. 7-15

⁴ Հաշվարկվել է հեղինակի կողմից՝ ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարության կողմից տրամադրված տվյալների հիման վրա

⁵ ՀՀ հարկային օրենսգիրք, ընդունվել է 04.10.2016թ., ուժի մեջ է 01.01.2018թ.-ից, հոդված 150, կետ 1

⁶ Kakwani N.C., Measurement of Tax Progressivity: An International Comparison, The Economic Journal, Vol. 87, No. 345, March, 1977, pp. 71-80

եկամուտ ունեցողների խումբը, 150 000-ից մինչև 2 000 000 ՀՀ դրամ և դրանից ավել ամսական եկամուտ ունեցողների խմբերը: Հարկի սահմանային դրույքաչափը հարկային օրենսգրքով սահմանված դրույքաչափերն են, որը ցույց է տալիս, թե եկամտի հավելյալ մեկ միավորի քանի տոկոսն է ենթակա վճարման: Իսկ եկամտային հարկի միջին դրույքաչափը, որոշվում է փաստացի վճարված հարկի գումարի և հարկման բազայի հարաբերությամբ: Որքան առաձգականության գործակիցը մեծ է 1-ից, այդքան պրոգրեսիվ է եկամտային հարկի ռեժիմը: Եթե այն հավասար է մեկի կամ փոքր է մեկից, ապա եկամտային հարկը պրոգրեսիվ չէ կամ ռեգրեսիվ է:

Այսպիսով, վերոնշյալ բանաձևի օգնությամբ, օգտագործելով 2016թ. ՀՀ փաստացի աշխատավարձերի տվյալները՝ հաշվարկել ենք եկամտային հարկի առաձգականության գործակիցը, որը հավասար է 1.07: Այսինքն, եկամտային հարկի գործող համակարգի պրոգրեսիվությունը շատ փոքր է:

Վարձու աշխատողների եկամուտները կենտրոնացած են ցածր՝ 150000 դրամ շեմի շրջանում, հետևաբար հարկի դրույքաչափի փոփոխությունը՝ առավելագույն դրույքաչափի բարձրացումը կամ նվազագույնի իջեցումը, նշանակալի ազդեցություն չի ունենա պրոգրեսիվության աճի վրա: Փոխարենը ավելի նպատակահարմար կլինի սահմանել հարկման միասնական դրույքաչափ և դրա հետ միասին կիրառել չհարկվող եկամտի սահմանաչափը: Այսպիսի մոտեցման արդյունքում գործնականում եկամտային հարկը դառնում է ավելի պրոգրեսիվ և մեծանում է եկամտային հարկի վերաբաշխման գործառույթի արդյունավետությունը: Չհարկվող շեմի և միասնական դրույքաչափի հստակ չափերի որոշումը կախված է հարկաբյուջետային քաղաքականության ընթացիկ շրջանակներից և նպատակներից: Չհարկվող շեմի ընտրությունը կարող է կապվել աղքատության շեմի կամ նվազագույն աշխատավարձի մակարդակի հետ: Վերջիններս օգտագործելով հաշվարկել ենք եկամտային հարկի այլընտրանքային տարբերակներ, որոնք ներկայացված են Աղյուսակ 2-ում:

Աղյուսակ 2-ում 1-ից 3-րդ տարբերակներում չհարկվող շեմը հավասար է համապատասխանաբար աղքատության պարենային

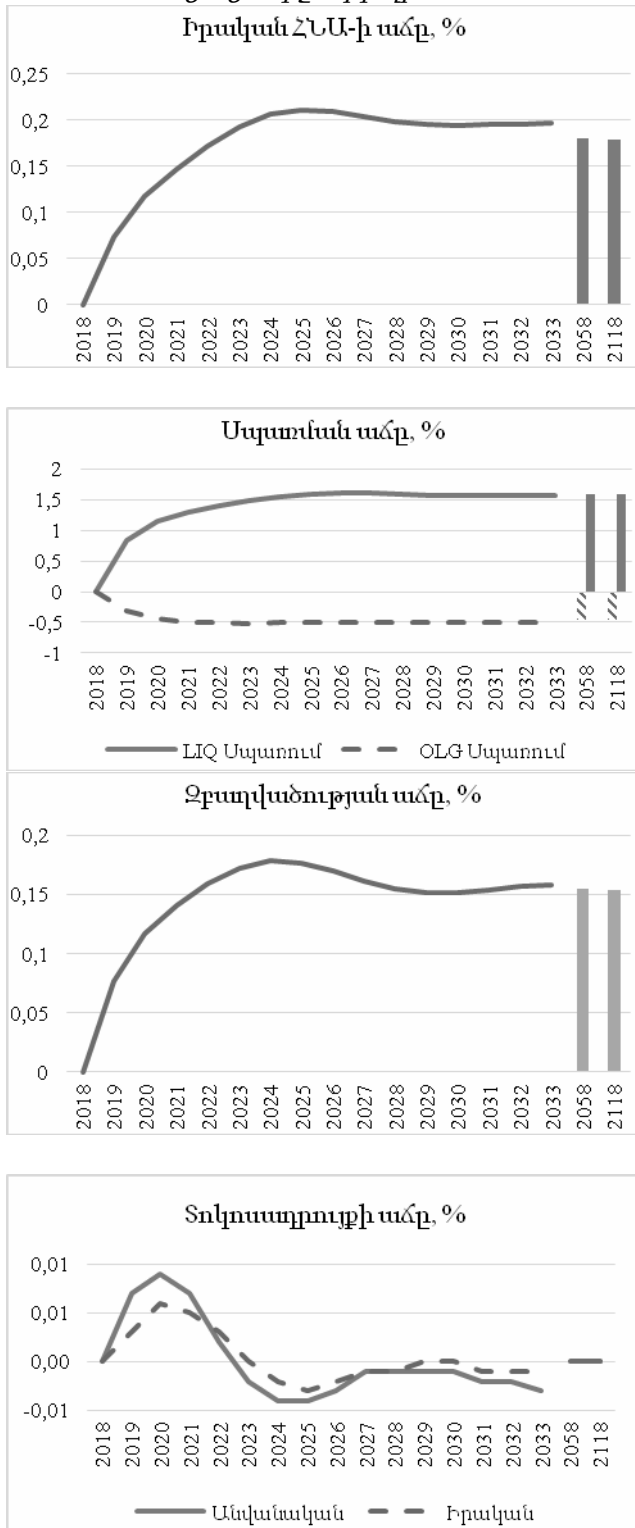
գծին, աղքատության ստորին գծին և աղքատության վերին գծին⁷: Տարբերակ 4-ում չհարկվող շեմը հավասար է նվազագույն աշխատավարձին: Հարկման դրույքաչափերը հաշվարկված է այնպես, որ գործող համակարգի համեմատությամբ հարկային եկամուտների փոփոխությունը լինի չեզոք: Ինչպես երևում է, միասնական դրույքաչափի և չհարկվող շեմի կիրառումը ապահովում է ավելի պրոգրեսիվ հարկման համակարգ՝ մինչև հարկային եկամուտների պարագայում, ընդ որում, հարկի առաձգականությունը աճում է չհարկվող շեմի աճի հետ միասին:

Եկամտային հարկի պրոգրեսիվության աճի արդյունքում եկամուտների վերաբաշխումը ավելի արդյունավետ է իրականացվում, քանի որ հարկման բեռը փոխանցվում է ցածր եկամուտ ունեցող աշխատողներից բարձր եկամուտ ունեցող աշխատողներին: Արդյունքում ցածր եկամուտ ունեցողների տնօրինվող եկամուտը աճում է, որը կարող է ունենալ դրական մակրոտնտեսական ազդեցություն: Այսպիսի հարկային բարեփոխման մակրոտնտեսական ազդեցությունը գնահատելու համար օգտագործել ենք օգտագործվել է Արժույթի միջազգային հիմնադրամի կողմից մշակված դրամավարկային և հարմարյուջետային գլոբալ ինտեգրված մոդելը, որը իրենից ներկայացնում է դինամիկ ստոխաստիկ ընդհանուր հավասարակշռության մոդել: Մոդելի գնահատման արդյունքները ներկայացված են Գծապատկեր 1-ում:

Վերոնշյալ հարկային քաղաքականության արդյունքում սահմանափակ իրացվելիությամբ տնային տնտեսությունների սպառումը աճում է ավելի շատ, քան բարձր եկամուտներով տնային տնտեսությունների սպառման անկումն է: Արդյունքում, այսպիսի հարկային համակարգի կիրառումը կնպաստի եկամտային հարկի՝ որպես ներքին կայունարարի արդյունավետության բարձրացմանը, ինչպես նաև բնակչության եկամուտների վերաբաշխմանը, հետևաբար՝ անհավասարության կրճատմանը:

⁷ «Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 2017», ՀՀ ՄՎՄ, էջ. 113

Գծապատկեր 1. ՀՀ եկամտային հարկի պրոգրեսիվության աճի երկարաժամկետ ազդեցությունները մակրոտնտեսական ցուցանիշների վրա

Հաշուառարկի գծով պրոգրեսիվ դրույքաչափի սահմանումը հնարավոր չէ, հետևաբար, հաշուառարկի՝ որպես ներքին կայունարարի արդյունավետությունը բարձրացնելու համար անհրաժեշտ է այն հնարավորինս մոտեցնել տնտեսվարողների ընթացիկ տար-

վա շահույթին: Ներկայումս շահութահարկը վճարվում է կանխավճարների տեսքով, որը հաշվարկվում է նախորդ տարվա շահութաբերության հիման վրա⁸: Այս դեպքում ստացվում է, որ շահութահարկը տնտեսական պարբերաշրջաններին արձագանքում է մեկ տարի ուշացմամբ: 2018թ.-ից գործող Հարկային օրենսգրքում նախատեսված է նոր մոտեցում, ըստ որի հարկ վճարողները կարող են իրենց հայեցողությամբ շահութահարկի կանխավճարներն իրականացնել նախորդ եռամսյակի փաստացի շահույթի հիման վրա⁹: Վերջինս հնարավորություն է տալիս հարկաբյուջետային քաղաքականությանը ավտոմատ կերպով արձագանքել տնտեսական անկմանը կամ վերելքին հենց նույն տարում: Հետևաբար, ավելի նպատակահարմար է կիրառել երկրորդ մոտեցումը՝ այն դարձնելով ոչ թե այլընտրանքային, այլ շահութահարկի կանխավճարի հաշվարկման միակ տարբերակը:

Ամփոփելով կարող ենք նշել, որ արտաքին շուկերի ազդեցությունների արդյունքում տնտեսական պարբերաշրջանների փոփոխություններին արագ արձագանքելու նպատակով տնտեսության ներքին կայունարարների արդյունավետության բարձրացումը կարող է ունենալ նաև երկարաժամկետ դրական ազդեցություն իրական ՀՆԱ-ի աճի տեմպի և այլ մակրոտնտեսական ցուցանիշների վրա: Մասնավորապես եկամտային հարկի պրոգրեսիվության բարձրացումը կնպաստի բնակչության եկամուտների վերաբաշխման արդյունավետության աճին, հետևաբար նաև կաճի ամբողջական սպառումը և զբաղվածության մակարդակը:

⁸ ՀՀ հարկային օրենսգրքի, ընդունվել է 04.10.2016թ., ուժի մեջ է 01.01.2018թ.-ից, հոդված 135, կետ 1

⁹ նույն տեղում, կետ 4

Եկամտային հարկի միասնական դրույքաչափերի տարբերակները

	Գործող	Տարբերակ 1	Տարբերակ 2	Տարբերակ 3	Տարբերակ 4
Դրույքաչափը	23%, 28%, 36%	29.2%	31.2%	32.8%	36.3%
Չհարկվող շեմը	0	23,313	33,418	40,867	55,000
Արդյունավետ դրույքաչափ	25.4	25.4	25.4	25.4	25.4
Առաձգականության գործակից	1.07	1.15	1.23	1.29	1.43
Հարկային եկամուտների փոփոխություն, մլն դրամ	-	0	0	0	0

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Auerbach A.J., Fiscal Policy, University of California, Berkeley, October 5, 2017.
2. Baunsgaard T., Symansky S.A., Automatic Fiscal Stabilizers, IMF Staff Position Note, September 28, 2009, SPN/09/23.
3. Kakwani N.C., Measurement of Tax Progressivity: An International Comparison, The Economic Journal, Vol. 87, No. 345, March, 1977.
4. ՀՀ հարկային օրենսգիրք, ընդունվել է 04.10.2016թ., ուժի մեջ է 01.01.2018թ.-ից:
5. «Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 2017», ՀՀ ԱՎԾ:

Повышение эффективности производства винограда в сельскохозяйственных организациях Краснодарского края

Дегальцева Ж.В., Мирзоян Г.Н.
Кубанский государственный аграрный университет имени И.Т. Трубилина
(Россия, Краснодар)
degaltseva_1996@inbox.ru; gaya098@mail.ru

Ключевые слова: виноградарство, сельское хозяйство, агропромышленный комплекс, переработка, производство.

Խաղողի արտադրության արդյունավետության բարձրացումը
Կրասնոդարի շրջանի գյուղատնտեսական կազմակերպություններում
Դ.Թ.-ի Տրուբիլինի անվան Կուբանի պետական ագրարային համալսարան
(Ռուսաստան, Կրասնոդար)
degaltseva_1996@inbox.ru; gaya098@mail.ru

Անփոփում: Հոդվածում քննարկվում են Կրասնոդարի շրջանի գյուղատնտեսական կազմակերպություններում գինու արտադրության արդյունավետության բարձրացման հարցերը: Դիտարկվում են խաղողի վերամշակման առանձին տեխնիկական տեսակները: Որոշվել է նվազեցնել խաղողի արտադրության ինքնարժեքը:

Վճռորոշ բառեր՝ խաղողագործություն, գյուղատնտեսություն, ագրոարդյունաբերական համալիր, վերամշակում, արտադրություն:

Increasing the efficiency of grapes production in agricultural organizations of the Krasnodar Territory

Degaltseva Zh.V., Mirzoyan G.N.
Kuban State Agrarian University named after I.T. Trubilina (Russia, Krasnodar)
degaltseva_1996@inbox.ru; gaya098@mail.ru

Annotation: This article is devoted to increasing the efficiency of production of wine in agricultural organizations of the Krasnodar Territory. Separate technical grades for grapes processing are considered. A reserve was determined to reduce the self-cost of producing grapes.

Key words: viticulture, agriculture, agro-industrial complex, processing, production.

Виноградарство — высокоинтенсивная, доходная отрасль агропромышленного комплекса. Ни одна сельскохозяйственная культура не обеспечивает на единицу земельной площади столько рабочих мест и валовой продукции, как виноград.

Это одна из главных отраслей сельского хозяйства Северного Кавказа, Кубани и Крыма.

Выращиванием винограда в Краснодарском крае занимаются 65 специализированных крупных и 147 фермерских хозяйств. Они производят 27 столовых и 70 технических сортов этой культуры [5]. Главным образом, выращиванием винограда занимаются хозяйства на Кавказе, менее — на Дону, еще меньше в районах Урала и Астрахани. До 60,0 % винограда, собираемого в России, выращивается на виноградных планта-

циях Кубани. [1]

На сегодняшний день Кубань занимает первое место в России по производству натурального вина — 14,3 млн. декалитров и второе, уступая Ленинградской области, по розливу шампанского — 3,5 млн. декалитров. Кубанские вина экспортируют в Китай, Швецию, Казахстан, Латвию, Киргизию, Белоруссию, Израиль. Общий объем экспорта винодельческой продукции в 2016 г. составил более 2,1 млн. литров.

В виноградопроизводимых районах время уборки винограда начинается с середины июня и продолжается до сентября. Первым сбор урожая начинают виноградарства Темрюкский район.

В Темрюкском районе началась уборка ранних технических сортов винограда. Следом к уборке янтарной ягоды присоединятся Анапа,

Геленджик, Новороссийск, Крымский и Ейский районы. Общая площадь виноградников в Краснодарском крае в 2017 г. составляет 25 тыс. га. Из них плодоносящие – 20 тыс. га. Весной 2017 г. аграрии заложили свыше 400 га новых виноградников. Как минимум 900 га планируется заложить осенью [5].

Напомним, в 2016 г. на Кубани был собран рекордный урожай винограда – 237 тыс. т., или 46 % от общероссийского объема. Средняя урожайность культуры по краю – 107 ц с 1 га.

Виноградарская отрасль является высокодоходной и социально значимой в агропромышленном комплексе Российской Федерации. Ее продукция обладает большим потребительским спросом, а столовые вина, производство которых за последние годы значительно увеличилось, становятся эффективным средством вытеснения крепких спиртных напитков и снижения уровня алкоголизма в стране.

Повышение конкурентоспособности и экономической эффективности отечественного виноградарства имеет огромное значение для развития хозяйственных субъектов. Отрасль виноградарства имеет специфические особенности, которые оказывают определенное влияние на оценку ее эффективности.

Во-первых, производство винограда связано с длительной эксплуатацией многолетних насаждений - виноградников, которые занимают значительный удельный вес в основных фондах отрасли. Во-вторых, реконструкция и закладка молодых виноградников требует значительных капитальных вложений в расчете на 1 га. В-третьих, молодые насаждения начинают плодоносить не с первого года закладки, а лишь на третий - четвертый год, что требует дополнительных затрат по уходу за ними до перевода

их в стадию плодоношения. В-четвертых, в виноградарстве, которое размещается в южных регионах, разрыв между рабочим периодом и временем производства значительно меньше, чем при возделывании других сельскохозяйственных культур, и некоторые работы по уходу и ремонту плантаций проводятся в осенне-зимний период (обрезка, ремонт шпалер и т. д.). В-пятых, виноградарство не может оперативно реагировать на конъюнктуру рынка, так как сортовой состав технических и столовых сортов устанавливается еще при закладке виноградников. И наконец, в шестых, в виноградарстве стремление к максимальной урожайности далеко не всегда оправдано, так как при этом снижается качество винограда, а, следовательно, и цена на него, а также прибыль в расчете на 1 га виноградных насаждений.

Лидерами по производству винограда являются организации Анапского, Темрюкского районов, которые занимаются производством столовых и технических сортов винограда.

Технические сорта используют для дальнейшей переработки в сусло виноградное. Наибольшую долю в производстве и переработке технических сортов винограда в отдельных хозяйствующих субъектов занимают такие сорта как Бианка, Первенец – Магарача, Мерло и Мускат Цитронный.

Столовые сорта винограда (Августин, Молдова) производятся для дальнейшей реализации в свежем виде покупателю. Однако, в связи с высокой конкуренцией на рынке с импортным товаром, очень тяжело реализовать весь объем выращенного столового винограда, поэтому часть остается на хранение в холодильных камерах, а часть направляется на переработку.

Таблица 1. Производство и переработка винограда

Наименование продукции	2014 г.		2015 г.		2016 г.	
	Производство, ц	Переработка, ц	Производство, ц	Переработка, ц	Производство, ц	Переработка, ц
Августин	5414	4624	2850	1730	5891	4284
Алан	289	289	0	0	0	0
Амур	966	966	860	860	1977	1977
Бианка	27491	27491	16253	16253	27431	27431
Виорика	1270	1270	1247	1247	1757	1757
Красностоп	2371	2371	1254	1254	3321	3321
Кунлиань	1779	1779	835	835	2186	2186
Мерло	5141	5141	620	620	6980	6980
Молдова	11628	5378	7574	4751	13756	7721
Первенец Магарача	9617	9617	7321	7321	7393	7393
Рубин Голодриги	3407	3407	1457	1457	3588	3588
Саперави	3694	3694	2836	2836	3746	3746
Цимлянский	532	532	541	541	994	994
Итого:	77539	70499	47500	43557	79020	71378

Анализируя производство винограда по данным таблицы 1, видно резкое сокращение производства винограда сорта Алан – причиной этому является влияние двух факторов: снижение площадей многолетних насаждений в плодоносящем возрасте в результате вымерзания и снижение урожайности, являющейся следствием ослабленности виноградного куста.

Одним из основных показателей, характеризующих деятельность сельскохозяйственных организаций, является объем производства сельскохозяйственной продукции. От его величины зависят объем реализации продукции, уровень ее себестоимости, сумма прибыли, уровень рентабельности, финансовое положение организации.

Изменение суммы валового сбора и урожайности винограда в сельскохозяйственной организации представлено в таблице 2.

Таблица 2. Динамика производства винограда в сельскохозяйственной организации

Показатель	2014 г.	2015 г.	2016 г.	2016 г. в % к 2014 г.
Площадь виноградников, га:				
- всего	792	792	811	102,4
в том числе – в плодоносящем возрасте	572	673	725	126,7
Валовой сбор, ц	77539	47500	79020	101,9
Урожайность, ц с 1 га	135,6	70,6	109,0	80,4

Из таблицы видно, что площадь виноградников в плодоносящем возрасте в организации растет из года в год. В 2016 г. она составила 725 га, что на 26,7 % превысило уровень 2014 г. Вместе с тем, не смотря на сокращение урожайности винограда на 19,6 %, существенное увеличения площадей виноградников в плодоносящем возрасте оказало положительное воздействие на валовой сбор винограда, приведя к его увеличению на 1,9 % или на 1481 ц. Основная причина сложившейся ситуации кроется в менее благоприятных природно-климатических условиях, сформировавшихся в 2015 г., чем в 2016 г.

Заметим, что урожайность виноградников является не только важнейшим показателем, но и фактором роста эффективности виноградарства. Урожайность отражает не только степень эффективности использования земли, но и является результатом интенсификации производства. Кроме того, величина урожайности оказывает

существенное влияние на величину других показателей: производительность труда, себестоимость единицы продукции и др. Важность урожайности заключается и в том, что для её повышения необходимо, как правило, меньше материальных и трудовых затрат, чем для расширения площадей под виноградниками.

Анализ производства винограда позволил выявить, что, несмотря на резкий спад валового производства винограда в 2015 г., данный показатель в 2016 г. значительно увеличился и напрямую зависел от урожайности (рисунок 1).

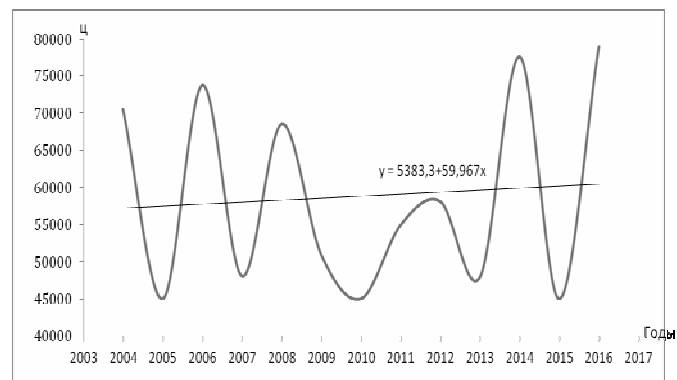

Рисунок 1. Динамика изменения валового производства винограда, ц

Анализ изменения валового сбора показал, что в среднем за исследуемый период происходит увеличение валового сбора винограда почти на 60 ц с 1 га, о чем свидетельствует уравнение аппроксимации равное $y = 5383,3 + 59,967x$

Валовой сбор винограда нестабилен и зависит от ряда факторов и прямопропорционален показателю урожайности в соответствующий год. В 2016 г. сбор винограда в организации продемонстрировал высокий рост. Объем валового сбора в 2016 г. был максимально высоким за 13 лет и составил 79020 ц. Самое резкое снижение объемов валового сбора данной продукции было отмечено в 2015 г., когда объем собранного винограда уменьшился на 41,9 % по отношению к уровню предшествующего года, в результате гибели урожая из-за погодных условий.

Одним из основных условий роста эффективности сельскохозяйственного производства является повышение производительности труда (таблица 3).

В динамике за три последних года затраты труда на производство винограда в исследуемом хозяйстве выросли на 2,9 %, что является результатом увеличения площадей многолетних насаждений и объема валового сбора. Анализируя затраты труда в расчете на 1 га, мы видим, что в 2016 г. по сравнению с 2014 г. они снизились на 19,8 %, в то время как трудоемкость производства винограда из расчета на 1 ц уве-

личилась всего на 0,9 %. Таким образом, прослеживается увеличение производительности труда в виноградарстве, что является позитивным фактором, ведущим к увеличению его эффективности.

Таблица 3. Основные показатели производительности труда на производстве винограда

Показатель	2014 г.	2015 г.	2016 г.	2016 г. в % к 2014 г.
Прямые затраты труда – всего, тыс. чел.-ч	173	173	178	102,9
Затраты труда, чел.-ч в расчете на:				
1 га	302,5	257,1	245,5	81,2
1 ц	2,2	3,6	2,3	100,9

Проведем факторный анализ трудоёмкости производства винограда в организации (таблица 4).

Таблица 4. Факторный анализ трудоёмкости производства винограда в организации

Показатель	2014 г.	2016 г.	Отклонение 2016 г. от 2014 г. (+,-)
Затраты труда на 1 га, чел.-ч	302,5	245,5	-56,9
Урожайность, ц с 1 га	135,6	109,0	-26,6
Трудоёмкость производства 1 ц, чел.-ч	2,23	2,25	0,02
Изменение трудоёмкости, чел.-ч:			
всего	X	X	0,02
в том числе за счет:			
затрат труда на 1 га	X	X	-0,52
урожайности	X	X	0,54

Таким образом, рост трудоёмкости производства винограда в хозяйстве на 0,02 чел.-ч/ц был обусловлен только резким, на 26,6 ц с 1 га, снижением урожайности. Данный фактор привел к увеличению трудоёмкости производства винограда на 0,5 чел.-ч/ц. Одновременное сокращение затрат труда в расчете на 1 га оказало позитивное воздействие на трудоёмкость, приведя к ее снижению на 0,5 чел.-ч/ц.

Повышение урожайности виноградников является одним из основных путей снижения себестоимости винограда. Часть затрат с повышением урожайности хотя и увеличивается, но размер их на единицу продукции все же значительно меньше, чем при более низкой урожайности. К ним относятся, прежде всего, затраты на оплату труда, семена. Поэтому все то, что будет способствовать росту урожайности, в то же время способствует снижению себестоимости.

Так как рост урожайности – основной источник резерва увеличения производства валовой продукции зерновых культур, поэтому подсчет следует начинать с определения резервов повышения урожайности.

В организации за 13 лет максимальный уровень урожайности был в 2016 г, однако площади многолетних посевов по сравнению с 2016 г. были ниже, следовательно, следует рассчитать резерв снижения себестоимости за счет доведения уровня урожайности до уровня 2014 г.

Таблица 5. Определение резерва снижения себестоимости производства винограда в организации за счет увеличения урожайности, 2016 г.

Показатель	Значение показателя
Урожайность, ц: фактическая	109,0
расчетная (2016 г.)	135,6
Резерв увеличения урожайности, ц	26,6
Площадь виноградников - всего, га:	811
в том числе	
- в плодоносящем возрасте	725
Затраты, тыс. руб.	77813
Резерв снижения себестоимости - всего, тыс. руб.:	15267
на 1 ц, руб.	193,2

Таким образом, за счет доведения фактической урожайности винограда до уровня, достигнутого в 2014 г., организация снизит себестоимость 1 ц винограда на 193,2 руб., совокупный резерв снижения себестоимости продукции растениеводства составит 15267 тыс. руб.

Так же нами был определен резерв снижения себестоимости производства винограда в 2016 г. за счет возможного сокращения затрат на оплату труда в расчете на 1 ц. При определении резерва мы исходили из возможности уменьшения трудоёмкости производства в 2016 г. до уровня, достигнутого в среднем за исследуемый период. Результаты расчетов приведены в таблице 6.

Таким образом, в 2016 г. за счет уменьшения трудоёмкости винограда на 0,01 чел.-ч/ц можно было снизить себестоимость его производства на 1,38 руб./ц. Совокупный резерв сокращения затрат на производство винограда за счет снижения

трудоемкости составил около 500 тыс. руб.

Таблица 6. Определение резерва снижения себестоимости производства винограда в организации, 2016 г.

Показатель	Значение показателя
Трудоемкость производства 1 ц, чел.-ч:	
фактическая	2,25
расчетная (средний уровень)	2,24
Резерв снижения трудоемкости, чел.-ч/ц	0,01
Оплата 1 чел.-ч фактическая, руб.	138,64
Резерв снижения себестоимости всего, тыс. руб.:	496,3
на 1 ц, руб.	1,38

Все выявленные резервы в процессе анализа обобщают в одну таблицу, где показывают снижение себестоимости производства винограда в совокупности и в расчете на 1 ц продукции.

Таблица 7. Обобщение внутрихозяйственных резервов снижения себестоимости производства винограда в организации

Виды резервов	Резерв	
	на 1 ц, руб.	всего, тыс. руб
За счет повышения урожайности	193,2	15267
За счет снижения трудоемкости производства	1,4	496
Итого	194,6	15763

Показатели таблицы 7 свидетельствуют о возможности снижения себестоимости винограда за счет роста урожайности и снижения трудоемкости. Так, за счет выявленных резервов можно снизить затраты на 15763 тыс. руб.

Виноградарство Краснодарского края характеризуется недостатком средств механизации и орудий труда.

Дефицит труда и средств механизации затрудняет проведение полного комплекса агротехнических мероприятий, что отрицательно влияет на реализацию потенциала урожайности виноградных насаждений.

В условиях дефицита финансовых ресурсов у сельскохозяйственных организаций сортовая и возрастная структурная перестройка данной отрасли невозможна без государственной поддержки, поскольку эта культура нуждается в значительных единовременных вложениях и характеризуется смещением их окупаемости во времени (капиталовложения начинают окупаться через 4–5 лет – с момента вступления виноградников в плодоношение).

Государственная поддержка несовершенна. Это касается:

- существующего механизма начисления субсидий. Возможно, погектарные выплаты должны быть привязаны к затратам на гектар за последние пять лет либо к нормативным затратам;

- отсутствия субсидии на возмещение части затрат на раскорчевку выбывших из эксплуатации виноградников (по аналогии с садами);

- отсутствия четко прописанного механизма распределения денежных средств на федеральном уровне. Каждый регион распределяет их по своему: поровну, в первую очередь крупным хозяйствам или, наоборот, – мелким. Это затрудняет планирование деятельности сельскохозяйственного производства;

- избыточности требований к сельхозпроизводителям;

- несвоевременности предоставления субсидий, что выражается в недостаточности освоения перечисленных средств и задержке получения сельхозтоваропроизводителями погектарных субсидий;

- несовершенства системы страхования урожая с участием государственной поддержки

Таким образом, основные проблемы отрасли виноградарства Краснодарского края заключаются в:

- несовершенстве сортового и возрастного состава виноградников;

- высокой изреженности насаждений;

- недостатке и изношенности материально-технической базы;

- упадке питомниководства;

- несовершенстве государственной поддержки.

Список литературы

1. Говдя В. В. Инновационные методы управления затратами в виноградарских хозяйствах России / В. В. Говдя, Ж. В. Дегальцева, С. И. Кравцова // Экономика и бизнес: теория и практика. – 2015. – № 7. – С. 17–23. [Govdya V. V. Innovatsionnye metody upravleniya zatratami v vinogradarskikh khozyaystvax Rossii / V. V. Govdya, J. V. Degalceva, S. I. Kravcova // Economica i biznes: teoriya i praktika.-2015.- №7.- S.17-23]
2. Механизм государственной поддержки и стимулирования инвестиционной, наукоемкой деятельности виноградарских организаций / В. В. Говдя, Ж. В. Дегальцева, С. И. Кравцова [и др.] // Экономика и предпринимательство. – 2015. – № 10-1 (63-1). – С. 883–887. [Mexanizm gosudarstvennoy podderjki i stimulirovaniya investicionnoy, naukoemkoj deyatel'nosti vinogradarskix organizacij / V. V. Govdya, J. V. Degalceva, S. I. Kravcova [I dr.] // Economica i teoriya i predprinimatel'stvo.-2015.- № 10-1(63-1).- S.883-887]

3. Фагучист И. А. Импортзамещение как фактор развития отрасли виноградарства / И. А. Фагучист, С. И. Кравцова // Поколение будущего: Взгляд молодых ученых – 2015: мат. 4-й Междунар. молод. науч. конф. – 2015. – С. 347–351. [Fagucist I. A. Importozamesheniye kak factor razvitiya otrasli vinogradarstva/ I. A. Kravcova// Pokolenie budushego: Vzglyad molodyx uchennyx-2015: mat. 4-iy Mejdunar. molod. nauch.konf. – 2015. – S.347-351]
4. Система земледелия в садоводстве и виноградарстве Краснодарского края / соавт.: Т.Д.

- Беседина и др.; ФГБНУ "Сев.-Кавк. зон. НИИ садоводства и виноградарства". - 2015. - 241 с. [Sistema zemledeliya v sadovodstve I vinogradarste Krasnodarskogo kraja/ soavt.: T. A. Besedina I dr.; FGBNU 'Sev.-Kavk. Zon. NII sadovodstvo I vinogradarstva'. – 2015. -241 s.]
5. Краснодарский край в цифрах. 2016: Стат. сб. / Краснодарстат – Краснодар, 2017. – 327 с. [Krasnodarskiy kray v cifrax. 2016: Stat. sb. / Krasnodarstat – Krasnodar, 2017. – 327 s.]

Управленческий учет – информационная база для оценки эффективности инвестиционных проектов

Кузина А.Ф., Мирзоян Г.Н.

Кубанский государственный аграрный университет имени И.Т. Трубилина
(Россия, Краснодар)

anechkafedorovna@yandex.ru

gaya098@mail.ru

Ключевые слова: управленческий учет, инвестиционный проект, сельское хозяйство, отрасль, норма рентабельности, срок окупаемости, себестоимость, прибыль, выручка, общепроизводственные расходы, общехозяйственные расходы, амортизация, конкуренция.

Կառավարման հաշվառում՝ որպես ներդրումային նախագծերի արդյունավետության գնահատման տեղեկատվական բազա

Կուզինա Ա.Ֆ., Միրզոյան Գ.Ն.

Ի.Թ. Տրուբիլինի անվան Կուբանի պետական ագրարային համալսարան (Ռուսաստան, Կրասնոդար)

anechkafedorovna@yandex.ru

gaya098@mail.ru

Ամփոփում: Հոդվածը ուսումնասիրում է կառավարման հաշվառումը ներդրումային նախագծերի արդյունավետության գնահատման նպատակով: Ստեղծվել է կաթնամթերքի վերամշակման գործարանի կազմակերպման կոնկրետ նախագիծ: Բոլոր ցուցանիշները ներդրումային նախագծից հետո հաշվարկվել են կաթնամթերքի ինքնարժեքը որոշելու համար, ինչը հանգեցրել է ակնկալվող նպատակին՝ ծախսերի կրճատմանը եւ կազմակերպության տնտեսական օգուտների ավելացմանը:

Վճռորոշ բառեր՝ շահույթ, եկամուտ, ընդհանուր ծախսեր, ընդհանուր բիզնեսի ծախսեր, մաշվածություն, մրցակցություն:

Management accounting - the information base for evaluating the effectiveness of investment projects

Kuzina A.F., Mirzoyan G.N.

Kuban State Agrarian University named after I.T. Trubilin (Russia, Krasnodar)

anechkafedorovna@yandex.ru

gaya098@mail.ru

Annotation: The article considers management accounting from the point of view of the effectiveness evaluation of investment projects. The creation of a specific project for the organization of a dairy factory for milk processing is under consideration. All indicators were calculated to determine the cost of milk after the investment project, which resulted in the goal - reducing costs and increasing the economic benefits of the organization.

Keywords: management accounting, investment project, agriculture, industry, profitability rate, payback period, prime cost, profit, revenue, general production costs, general economic expenses, depreciation, competition.

Становление экономики страны на инновационный путь развития требует от сельскохозяйственных организаций эффективного ведения хозяйства, активного и последовательного внедрения в хозяйственный оборот достижений научно-технического прогресса. Наряду с этим повышается роль управленческого учета, призванного предоставлять учетно-аналитическую информацию по всем направлениям и видам деятельности хозяйствующего субъекта, в том числе и о его инвестиционной деятельности.

Современный управленческий учет правомерно называется комплексной отраслью экономических знаний, производящей учетно-аналитическую информацию для принятия менеджментом организаций и предприятий эффективных управленческих решений.

Одним из основных информационных объектов управленческого учета является инвестиционная деятельность, которая в условиях конкурентной экономики постоянно должна находиться в поле зрения сельскохозяйственных ор-

ганизаций, способствуя обоснованию и реализации наиболее выгодных путей вложения производственных и финансовых ресурсов, направляемых на расширение их экономического потенциала. Поэтому сельскохозяйственные организации, с одной стороны, сами должны стремиться быть инвестиционно привлекательными, а с другой – искать пути для наиболее выгодного вложения своего капитала.

Вопросы об инвестировании ресурсов в конкретную сферу, вид деятельности, в ценные бумаги и иные финансовые ресурсы, как правило, являются наиболее сложными для любого хозяйствующего субъекта, поскольку вложения капитала способны приносить доход только в будущем периоде времени, либо нет твердых гарантий их окупаемости. В связи с этим для принятия обоснованных решений в области инвестиций сельскохозяйственных организаций в первую очередь следует оценить экономическую целесообразность и выгодность предлагаемых проектов с точки зрения вовлечения в них значительной доли собственных финансовых и производственных ресурсов. Очевидно, что в качестве источника инвестиций может привлекаться также заемный капитал. В этом случае для того, чтобы убедить инвесторов о целесообразности таких вложений, предприятиям агропромышленного комплекса необходимо произвести точный и детальный расчет окупаемости этих инвестиций.

Как известно, для осуществления инвестиций прежде всего необходимо разрабатывать конкретные проекты, которые имеют адресную направленность. В инвестиционных проектах, как правило, показываются цель, задачи, объекты инвестиций, формулы, расчеты, схемы, изображения, иллюстрирующие и раскрывающие сущность предполагаемых инвестиций и возможности их реализации. Вместе с тем инвестиционный проект представляет собой программу действий и мер, направленных на практическое осуществление конкретного социально-экономического заказа.

Концепция проекта предусматривает создание предприятия с объемом продаж 967000 л. пастеризованного молока.

Технологическая линия будет размещена на имеющихся у предприятия помещениях. В качестве производственного помещения выбирается здание склада запчастей. Данное помещение отвечает требованиям проекта по площади и удобству расположения. Поэтому это производство впишется в уже существующее. Для обеспечения работы технологической линии необходимо провести ряд ремонтно-монтажных работ.

В рамках рассматриваемого проекта предполагается организация молочного завода по переработке молока молочного цеха «КОЛАКС-503».

Сельскохозяйственная организация Краснодарского края собирается проводить гибкую и эффективную ценовую политику, корректируя цены в зависимости от влияния следующих факторов: качества продукции, величины торговой наценки, величины издержек производства, готовности покупателя заплатить за свежую и качественную продукцию, определенную сумму.

Наряду с качеством основным показателем конкурентоспособности продуктов является их цена. Особое значение цена на продукцию, планируемую к выпуску в рамках проекта, имеет в обеспечении конкурентоспособности с продуктами, произведенными на крупных молокозаводах, охватывающих определенный регион области и использующих сельскохозяйственные предприятия только в качестве поставщиков продукции.

Производственный план (по объему продукции и смете затрат) формируется на основе плана сбыта продукции и расчета производственных мощностей предприятия, а также прогноза производственных запасов и потерь.

Исходя из цели проекта, рассчитаем затраты на реализацию проекта, а так же основные планируемые производственные и экономические показатели проекта на текущий и последующие годы.

Таблица 1. Технические характеристики комплекса пастеризации молока.

Наименование показателя	Единица измерения	Значение показателя
Производительность (молоко 3,2 %) (сутки)	л	10000
Количество необходимого сырья	л	10000
Мощность	кВт	45,4
Площадь	м	33
Обслуживающий персонал	чел	2

Данная автоматическая установка предназначена для производства, упакованного в полиэтиленовые пакеты, пастеризованного молока.

В таблице 2 представлена спецификация дополнительного оборудования.

Таблица 2. Спецификация оборудования комплекса пастеризации молока

Наименование оборудования	Цена ед. руб.	Кол-во, шт.	Стоим. тыс. руб.
Сепаратор-сливкоотделитель Ж5-ОС2-Т3 00 000-02	824.732	1	824,732
Ванна (1000л) 053-04	313.550	1	313,550
Гомогенизатор ОГЗМ-2,5	565.000		565,000
Ванна охлаждения 024-2000 (Н), Холодопроизводительностью 12 КВТ	574.016	1	574,016
Комплект оборудования для пастеризации 013 (Р), произв. 1000 л/ч, с устройством регенерации, к-тов 1	617.657	1	617,657
Ванна охлаждения 024	574.016	1	574,016
Насос центробежный 017	55.807	1	55,807
Автомат молокоразливочный 036	563.503	1	763,503
Компрессор воздушный	50.625	1	50,625
Установка фасовочно-упаковочная ИПКС-122ДУС	373.312	1	373,312
ИТОГО	4512,218		

Для удобства составляем таблицу потребности в капиталовложениях.

Средства на организацию и реализацию проекта предприятие будет осуществлять из собственных источников. В качестве источника финансовых средств берется нераспределенная прибыль прошлых лет предприятия. Все текущие издержки, в том числе затраты на сырье, электроэнергию, оплату персонала и т.п., будут покрываться из прибыли предприятия получен-

ной от производственной деятельности комплекса.

Таблица 3. Потребность в инвестициях

Наименование	Стоимость, тыс. руб.
Оборудование технологической линии с необходимыми платежами	4512,218
Ремонтно-монтажные работы на производственном помещении	2 707,3308
ИТОГО	7219,5488

Предприятие планирует начать работу и выпустить с 01.07.2018 г. 967000 литров фасованного в полиэтиленовые пакеты пастеризованного молока, и в последующие 2 года производительность будет увеличиваться, и расширяться ассортимент, а также планируется закупать молоко у населения и соседних хозяйств. До этого молоко не переработанное на предприятие продавалось молокозаводу по цене 9 руб.60 коп., а сейчас есть у предприятия возможность увеличить цену реализации до 34,7 руб., также планируется закупать молоко у населения для дальнейшей переработки.

Рассчитаем потребность в персонале и заработной плате в таблице 8.

Размер заработной платы возьмем средний по предприятию для такого вида работ. Начисления на заработную плату складываются из отчислений во внебюджетные фонды – 30% от затрат на заработную плату за весь период.

Таблица 4. Потребность в персонале и заработной плате

Наименование категорий работников	Потребность, чел	Месячный фонд заработной платы, руб.	Затраты на заработную плату, руб.	Начисления на заребот. плату, руб.
Основные Рабочие	4	20000	960000	288000
Технолог	1	21000	252000	75600
Итого:	5	x	1212000	363600

Для начала производственной деятельности необходимо рассчитать общую потребность в сырье и материалах. При расчете массы необ-

ходимого сырья необходимо использовать планируемые объемы производства, данные о производительности установки и количества необходимого сырья на единицу готового продукта. В 2018 году необходимо переработать 967000 литров молока. Так как в качестве сырья будет использовано сырье, производимое на самом предприятии, то цена одной тонны сырья берется равной себестоимости производства 1 тонны молока - 30400рублей.

Себестоимость продукции является одним из важных обобщающих показателей деятельности предприятия, отражающих эффективность использования ресурсов, результаты внедрения новой техники и прогрессивной технологии, совершенствование организации труда, производства и управления. Себестоимость продукции представляет собой совокупность затрат на производство и реализацию продукции. Для оценки экономической эффективности необходимо определить себестоимость новой продукции. Расходы на производство представлены в таблице 5.

При расчете себестоимости отдельных видов продукции необходимо отметить следующее:

1. В стоимость сырья материалов входит стоимость производства молока, в объеме необходимом для производства определенного вида;

2. Расходы на электроэнергию определяются перемножением установленной мощности оборудования (187 кВт), времени, необходимого на производство всего ассортимента продукции, коэффициента загрузки оборудования (0,85) и среднего тарифа стоимости электроэнергии за кВт (4,44 руб.);

3. К общепроизводственным расходам при производстве относятся расходы на амортизацию (527,77 тыс. руб.).

4. К общехозяйственным расходам при производстве относятся расходы на оплату труда руководителей, специалистов и служащих;

5. К коммерческим расходам при производстве относятся расходы на упаковку и на рекламу. В качестве упаковки готовой продукции на планируется использовать упаковочную пленку, пакеты для фасовки молока объемом 1 литр. При данном виде упаковки расход упаковочного материала составит 0,045 кв. м. на один пакет, а цена 1 кв. м. упаковочного материала составляет 6,5 р.

В таблице 5 представлены расчеты по себестоимости, выручке и прибыли молока жирностью 3,2 %.

Таблица 5. Себестоимость производства 1 л пастеризованного нормализованного молока

Статьи калькуляции	Сумма, руб.	
	До внедрения	После внедрения
Сырье и материалы	22,7	19,6
Энергия на технологические цели	1,5	0,6
Заработная плата производственных рабочих с отчислениями на социальные нужды	2,2	1,2
Амортизация	0,8	0,5
Коммерческие расходы	0,4	0,2
Маркетинг и реклама	1,2	1,2
Хозяйственные расходы	1,0	1,0
Всего по статьям себестоимости	29,8	24,3

Цена реализации 1 л. молока:

Цена реализации = себестоимость/1 – желаемый уровень прибыли,

$$Цена_p = \frac{24,3}{1-0,3} = 34,7 \text{ (руб. /л.)}$$

Таблица 6 - Экономические показатели переработки молока за год, руб.

Наименование	Годовой объем производства, л.	Себестоимость 1 л. продукции	Себестоимость производства	Цена реализации за 1 л.	Выручка	Прибыль
Молоко на переработку 3,2% жирности (л)	967000	24,3	23498,1	34,7	33554,9	10056,8

Данные таблицы говорят о том, что проект может принести дополнительную прибыль в 10056,8 тыс. руб.

Инвестиционным проектам присущи два определенных признака:

1) необходимость осуществления значительных вложений;

2) наличие определенного промежутка времени между инвестициями и их отдачей.

Поэтому наиболее проблемными вопросами, связанными с оценкой эффективности инвестиционных проектов на предприятиях агропромышленного комплекса, являются сроки возврата вложенных ресурсов и их доходность.

Первая проблема связана с выбором наиболее приемлемого метода для оценки эффективности конкретного инвестиционного проекта:

- 1) рентабельности инвестиций;
- 2) окупаемости инвестиций;
- 3) чистой приведенной, текущей и дисконтированной стоимости;
- 4) внутренней нормы рентабельности, доходности и окупаемости инвестиций.

Наличие второй проблемы является результатом определения ставки дисконтирования (процента) денежных потоков для их приведения к одному моменту времени.

При использовании метода оценки эффективности инвестиционных проектов на основе рентабельности инвестиций рентабельность инвестиций определяется как отношение чистой прибыли организации (после налогообложения) к ее исходным инвестициям по формуле:

$$P_{\Pi} = \frac{ЧП}{И} \times 100\%$$

где P_{Π} – норма рентабельности инвестиций, %;
ЧП – чистая прибыль организации, руб.;
И – инвестиционные вложения в проект, руб.

Таблица 7. Расчет нормы рентабельности инвестиций по сельскохозяйственной организации

Наименование	Проект
Объем инвестиционных вложений, тыс. руб.	7219,5488
Объем чистой прибыли, тыс. руб.	2837,2512
Величина рентабельности инвестиций, %	39,3

Анализ данных таблицы позволяет сделать вывод, что проект предпочтителен, значение нормы рентабельности инвестиций по этому проекту значительно выше и составляет 39,3 %.

При использовании метода оценки эффективности инвестиционных проектов на основе окупаемости инвестиций временной период (срок) окупаемости инвестиций определяется как отношение исходных инвестиций органи-

зации к ежегодным поступлениям денежных потоков по формуле:

$$T_{ок} = \frac{И}{ДП}$$

где $T_{ок}$ – временной период (срок) окупаемости инвестиций, годы;

ДП – денежные поступления (потоки).

Расчета временного периода (срока) окупаемости при величине инвестиций, равной 7219,549 тыс. рублей приведен в таблице 8.

Таблица 8. Расчет срока окупаемости инвестиций по сельскохозяйственной организации

Наименование	Проект
Объем инвестиционных вложений, тыс. руб.	7219,549
Объем денежных поступлений, тыс. руб.	10056,8
Срок окупаемости инвестиций, лет	0,7

Анализ данных таблицы 12 позволяет сделать вывод, что вложенные средства окупятся в течение 9 месяцев.

В перспективе, при расширении объемов производства продукции возможно использование более эффективной системы реализации продукции через небольшое число крупных оптовых компаний.

Один из вариантов реализации такой системы - выбор новых крупных оптовых компаний, уже оперирующих на рынке и последующее сотрудничество с ними.

Основными критериями выбора оптовых компаний являются:

- широкая география охвата;
- уверенное положение на рынке;
- устойчивые темпы увеличения объемов продаж и числа клиентов;
- наличие собственных складов и отработанных транспортные схем.

Достоинством такой схемы является минимальные затраты средств и времени на создание оптовой сбытовой сети, возможность включения в нее наиболее известных компаний с опытом работы на российском рынке, а также отнесение затрат, связанных со сбытом продукции на компанию-покупателя, что позволит уменьшить издержки предприятия при реализации проекта.

Таким образом, рассматриваемая сельскохозяйственная организация Краснодарского края имеет все предпосылки для успешной реализации своей продукции.

В заключение отметим, что в процессе формирования и реализации инвестиционных проектов неизбежны ситуации, которые оказывают корректирующие воздействия на выбор альтернативного варианта развития событий.

Для этого инвесторам следует располагать необходимым методическим учетно-аналитическим инструментарием для учета и оценки запланированных значений показателей экономической эффективности конкретных инвестиционных проектов. В этих условиях возникает целесообразность разработки специальной методики, направленной на обеспечение инвесторов достоверной и полезной информацией, характеризующей процессы и показатели формирования и реализации конкретных инвестиционных проектов.

Список литературы

1. Говдя В. В. Развитие методологических основ управленческого учета: научное издание / В. В. Говдя, Ж. В. Дегальцева – Краснодар: Изд-во: ФГБОУ ВПО «Кубанский ГАУ», 2013. – 257 с. [Govdya V.V. Razvitiye metodologicheskikh osnov upravlencheskogo uchyota: nauchnoye izdaniye / V.V.Govdya, J/V/ Degaltseva – Krasnodar: Izd-vo: FGBOU VPO «Kubanskiy GAU», 2013.-257 s.]
2. Дегальцева Ж.В. Управленческий учет: учебное пособие для ВУЗов / Д.В. Дегальцева. - Краснодар: Изд-во ФГБОУ ВПО «Кубанский ГАУ», 2012. – 2018 с. [Degaltseva J.V. Upravlencheskiy uchet: echebnoye posobiye dlya VUZov /D.V.Degalceva. – Krasnodar: Izd-vo FGBOU VPO «Kubanskiy GAU», 2012.- 2018s.]
3. Кузина А. Ф. Системы и принципы финансового планирования и прогнозирования в управлении организацией / А. Ф. Кузина, А. Г. Добровольский // Альманах современной науки и образования.2010. № 2–1. С. 156 [Kuzina A.F. Sistemy I printsipy finansovogo planirovaniya i prognozirovaniya v upravlenii organizatsiey / A.F. Kuzina, A. G. Dobrovolskiy// Almanax sovremennoy nauki I obrazovaniya.2010.№2-1.S.156]

Եվրոպական պաշտպանական ընկերակցության ձախողման պատմաիրավական պատճառները

Խուդոյան Գ. Մ.

*ՀՀ ոստիկանության ՄՀՎ ԱՊՀ երկրների հետ համագործակցության բաժին,
ՀՀ ոստիկանության կրթահամալիրի պետության և իրավունքի տեսության և
սահմանադրական իրավունքի ամբիոն /Հայաստան, Երևան/
khudoyan@police.am*

Վճռորոշ բառեր՝ անդրազգություն, միջպետականություն, Եվրոպական պաշտպանական ընկերակցություն, Եվրոպական քաղաքական ընկերակցություն, Արդիականացված Բրյուսելյան պայմանագիր, Արեվմտաեվրոպական միություն, ՆԱՏՕ

Историко-правовые причины провала Европейского Оборонного Сообщества

Худоян Г. М.

*Отдел по сотрудничеству со странами СНГ управления международного сотрудничества
Штаба Полиции Республики Армения,
кафедра теории государства и права и конституционного права
Образовательного комплекса полиции Республики Армения (Армения, Ереван),
khudoyan@police.am*

Резюме: В научной статье рассматривается вопрос создания и деятельности Европейского Оборонного Сообщества и Западноевропейского Союза, а также соотношение и конкуренция этих структур, как наднационального и межправительственного правового регулятора. В работе проанализированы правовые акты, регулирующие сферу общей системы обороны интегрирующейся Европы середины 20 века. На основе анализа материала, автором выдвигаются подходы и излагаются мнения относительно наднационального и межправительственного правового регулирования в сфере Европейской системы обороны, а также относительно причин несостоятельности предложенного проекта договора Европейского Оборонного Сообщества и её политической составляющей - Проекта Европейского политического сообщества.

Ключевые слова: наднациональность, межправительственность, Европейское Оборонное Сообщество, Европейское политическое сообщество, Модифицированный Брюссельский договор, Западноевропейский Союз, НАТО.

Historical Legal Reasons of Failure of European Defense Community

Khudoyan G. M.

*The CIS Cooperation Division of International Cooperation Department
of the Headquarters of Police of the Republic of Armenia,
Department of Theory of State and Law and Constitutional Law of
Educational Complex of Police of the Republic of Armenia (Armenia, Yerevan)
khudoyan@police.am*

Abstract: The formation and operation of European Defense Community and Western European Union, as well as the correlation and competition between them as supranational and intergovernmental legal bodies have been discussed in the scientific article. The legal documents regulating the sphere of defense system of integrating Europe of mid-twentieth century have been analyzed also. Based on the studied data, the author has put forward approaches and opinions related to the supranational and intergovernmental legal regulation of European defense system, as well as the reasons of failure of proposed draft treaty of European Defense Community and its political component- project of European Political Community.

Keywords: supranationality, intergovernmentalism, European Defense Community, European Political Community, Modified Brussels Treaty, Western European Union, NATO.

20-րդ դարի երկրորդ կեսը հանդիսացավ մի ժամանակահատված, երբ ստեղծված ռազմաքաղաքական իրավիճակը ամրապնդեց եվրոպական երկրների ձգտումը ինտեգրվելու և համախմբվելու ընդհանուր զինված ուժեր ունենալու գաղափարի շուրջ: Տարածաշրջանի ռազմական ինտեգրացիոն գործընթացներին ազդակ հանդիսացավ՝ Խորհրդային ագրեսիայի սպառնալիքը¹ և Եվրոպայում ԱՄՆ լիդերության ձգտումը: Այս համատեքստում, խնդրո առարկա հանդիսացավ ոչ միանշանակ մոտեցումը միացյալ Եվրոպական ուժերի ձևավորման և կառավարման՝ վերաբեռնական կամ միջկառավարական², մոդելի ընտրության հարցում: Ի վերջո, վերաբեռնական ոլորտը թողնելով տնտեսական ինտեգրման հարթակին³, իսկ ռազմականը՝ միջկառավարականին⁴: Այսպիսի ընտրության իրավական և քաղաքական նախապատվությունը պարզելու համար անհրաժեշտ է վերլուծել ժամանակին կատարվող գործընթացների տրամաբանական զարգացումները՝ տալով համապատասխան իրավական գնահատականներ:

1950թ.-ին Ռոբերտ Շումանի⁵ առաջարկած պլանի⁶ ետևում կանգնած Ֆրանսիայի Ազգային պլանավորման խորհրդի գլխավոր հանձնակատար՝ Ժան Մոնեն ձգտում էր կազմակերպել Եվրոպական պաշտպանությունը վերաբեռնական հենքի վրա, որը համադրելի էր Շումանի առաջարկին⁷: Միևնույն ժամանակ,

ԱՄՆ-ն իր դաշնակիցներին խնդրել էր նախագծել Արևմտյան Գերմանիայի վերազինումը, ինչի կապակցությամբ Ժ. Մոնեն, գիտակցելով Եվրոպական աճի և պողպատի ընկերակցության (այսուհետ՝ ԱՊԵԸ)⁸ բանակցային գործընթացում Արևմտյան Գերմանիայի դերակատարման կարևորությունը և չցանկանալով թույլ տալու նրա դիրքի ամրապնդումը, միաժամանակ, պայմանագրի կնքումից հրաժարվելու հնարավորությունը, իր առաջարկն ուղղեց Ֆրանսիայի վարչապետ, նախկին պաշտպանության նախարար Ռենե Պլեվենին⁹, որն էլ իր հերթին այն ներկայացրեց կառավարությանը, մինչև Ֆրանսիայի Ազգային Վեհաժողով 1950 թ.-ի հոկտեմբերի 24-ին ուղարկելը: Պլեվենը առաջարկեց, որ ԱՊԵԸ պայմանագրի ստորագրումից հետո ստեղծվի Եվրոպական բանակ գերմանական ստորաբաժանումների հետագա ներգրավմամբ՝ միասնական եվրոպական ռազմա-քաղաքական դեկլարման ներքո¹⁰:

Անվտանգության քաղաքականության այսպիսի գաղափարի տրամաբանական շարունակություն հանդիսացավ Եվրոպական Պաշտպանական Ընկերակցության (այսուհետ՝ ԵՊԸ) ձևավորումը¹¹: 1952 թ. Մայիսի 30-

Institution Press 2010), p. 14; Տե՛ս նաև Catherine Gegout / European Foreign and Security Policy, States, Power, Institutions, and American Hegemony (University of Toronto Press 2010), էջ 5:

⁸ Տե՛ս https://www.cvce.eu/content/publication/1997/10/13/11a21305-941e-49d7-a171-ed5be548cd58/publishable_en.pdf (31.03.2018 թ., ժամը 15:20);

⁹ Տե՛ս <https://www.britannica.com/biography/Rene-Pleven#ref73203> (22.02.2018 թ., ժամը 11:20);

¹⁰ Տե՛ս <https://www.cvce.eu/en/education/unit-content/unit/02bb76df-d066-4c08-a58a-d4686a3e68ff/7da094ef-0718-4bba-b54a-4e218856f4cb> Տե՛ս նաև https://www.cvce.eu/content/publication/1997/10/13/4a3f4499-daf1-44c1-b313-212b31cad878/publishable_en.pdf (03.04.2018 թ., ժամը 11:10); Divided we stand: The French and Italian political parties and the rearmament of West Germany, 1949-1955, by Linda Risso (Cambridge Scholars Publishing 2007) pp. 40-66; Catherine Gegout նշվ. աշխ., էջ 6; The Foreign Policy of the European Union: Assessing Europe's Role in the World / eds. Federiga Bindi (Brooking Institution Press 2010), p. 13;

¹¹ Տե՛ս Panos Koutrakos / Trade, Foreign Policy and Defence in EU Constitutional Law (Hart publishing Oxford and Portland, 2001), էջ 9, տե՛ս նաև Linda Risso նշվ. աշխ., էջեր 91-185; Emmanuel Konde, Pierre Mendès France, French Security Politics, and the European Defense Community (Open Journal of Political Science 2013. Vol.3, No.1) էջ 27; Foreign and Security Policy in the European Union Edited by Kjell A. Eliassen (SAGE Publications London 1998), p.3; <https://www.britannica.com/topic/European-Defense-Community> (22.02.2018 թ., ժամը 11:20):

¹ Տե՛ս <http://www.rumvi.com/products/ebook/%D0%B5%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE/bce2bf61-1df7-4bc2-8963-568a00ba68a8/preview/preview.html>

² Տե՛ս Legal competition on different levels: Supranationalism or Intergovernmentalism? Khudoyan G. M. (Регион и мир, 2018, № 1.), pp. 97-102.:

³ Տե՛ս http://europa.eu/ecsc/results/index_en.htm; Տե՛ս նաև https://www.cvce.eu/content/publication/1997/10/13/11a21305-941e-49d7-a171-ed5be548cd58/publishable_en.pdf; <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3Axy0023> (31.03.2018 թ., ժամը 11:20):

⁴ Տե՛ս https://europa.eu/european-union/sites/europaefu/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf (03. 04.2018 թ., ժամը 12:45):

⁵ Ռոբերտ Շումանը Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար էր և ակնավոր քաղաքական գործիչ: Տե՛ս https://en.wikipedia.org/wiki/Robert_Schuman (22.03.2018 թ., ժամը 11:20):

⁶ Տե՛ս https://en.wikipedia.org/wiki/Schuman_Declaration (22.03.2018 թ., ժամը 11:30):

⁷ Տե՛ս The Foreign Policy of the European Union: Assessing Europe's Role in the World / eds. Federiga Bindi (Brooking

ին ԵՊԸ հիմնադրելու մասին պայմանագրի նախագիծը ստորագրելուց հետո, Եվրոպայի Խորհրդի Խորհրդատվական Վեհաժողովը դիմեց վեց հիմնադիր երկրների կառավարություններին փոխանցելու ԱՊԵԸ Ընդհանուր Վեհաժողովին, որը պետք է դառնար ապագա ԵՊԸ Վեհաժողով՝ Եվրոպական Քաղաքական Ընկերակցության (այսուհետ՝ ԵՔԸ) պլանի նախապատրաստման պատասխանատվությունը¹²: Ավելին, երբ Խորհրդարանական Վեհաժողովին միացան ևս ինը պատգամավորներ՝ այն անվանվեց «Ad Hoc Assamby»¹³ և Սահմանադրական հանձնաժողովը, որը ղեկավարում էր Գերմանիայի պատվիրակ Հենրիխ Ֆոն Բոքենտանոն, անմիջապես նշանակվեց Վեհաժողովում¹⁴, որպես ղեկավար: ԵՔԸ հիմնադրելու առաջարկը ենթադրում էր միասնական մարմնի վերահսկողության ներքո Եվրոպական բանակի ստեղծում, որը հաշվետու կլիներ Եվրոպական Վեհաժողովին: Այս պրոյեկտը՝ առավելապես վերաբերական¹⁵ իր բնույթով՝ մերժվեց Ֆրանսիայի պառլամենտի կողմից¹⁶ 1954 թ. օգոստոսին¹⁷: Հակված եմ

այն մոտեցմանը, որ ԵՊԸ ձախողման հիմնական պատճառներից էր նրա վերաբերական բնույթը¹⁸:

Այդուհանդերձ, ԵՊԸ-ի ձախողումը չդադարեցրեց Եվրոպական պաշտպանական ինտեգրման գործընթացը, այլ վերաուղղեց այն այլընտրանքային միջկառավարական մոդելի վրա, թողնելով վերաբերական համագործակցության շրջանակը տնտեսական ինտեգրմանը¹⁹:

ԵՊԸ նախագիծը բաղկացած էր բուն Պայմանագրից՝ պրեամբուլա և 132 հոդվածներ²⁰,

Համաձայնագրի՝ Ֆուշեյի պլանը հիմնվում էր Միության հիմնադրման միջկառավարական հայեցակարգի վրա:

¹⁷ Գրեթե միաձայն 1953 թ.-ի մարտին Վեհաժողովի կողմից վավերացված Պայմանագրի նախագիծը ներկայացվեց ԱՊԵԸ ԱԳ նախարարներին: Նրանցից ոմանք պնդում էին, որ անհրաժեշտ է նախ և առաջ կառուցել ԵՊԸ, որից հետո նոր ԵՔԸ: Մյուսները կարծում էին, որ պետք է գերակայի խորհրդարանական իշխանությունը և առաջարկում նոր նախագիծ, որով օրենսդիր իշխանությունը կբաժանվեր Գործադիր Խորհրդի և Ազգային նախարարների Խորհրդի միջև: Տե՛ս Linda Risso նշվ. աշխ., էջեր 202-222; Տե՛ս նաև <https://www.cvce.eu/en/education/unit-content/-/unit/02bb76df-d066-4c08-a58a-d4686a3e68ff/6550430e-98c0-4441-8a60-ec7c001c357b>; Catherine Gegout նշվ. աշխ., էջ 6; Federiga Bindi նշվ. աշխ., էջ 14; Karen E. Smith / European Union Foreign Policy in a Changing World, 2nd edition (Polity 2011), p. 30; Emmanuel Konde, Pierre Mendès նշվ. աշխ., էջեր 28-29:

¹⁸ Տեղին է, ի թիվս պատճառների, բացի ԵՊԸ վերաբերական բնույթը (այսինքն՝ անհասկանալի սպասումները վերաբերական նոր միության հզորությունից) հիշատակել նաև՝ Գործադիր պատերազմի ավարտը, Յոսիֆ Ստալինի մահը, ինքնիշխանության և ազգային նույնականացման կորուստի վախը՝ Ֆրանսիայի համար, Գերմանիայի վերագինման սպառնալիքը և այլ. Տե՛ս Historical Sketch of the Great Debate in France Defeats E.D.C., (en collab. avec Daniel Lerner), New York, Praeger, 1957, English version of La Querelle De la CED (Armand Colin, Paris, 1957), pp. 3-8, 11-13.:

¹⁹ ԵՊԸ ձախողումից հետո օրակարգից դուրս մղված Վերաբերական մոդելը իր հետագա զարգացումը ստացավ Եվրոպական Տնտեսական Ընկերակցության ու Եվրոատոմի շրջանակներում:

²⁰ Համաձայնագրի կառուցվածքային տարրերն էին. Մաս I՝ Հիմնարար սկզբունքներ, գլուխ I. Եվրոպական պաշտպանական համայնքը (հոդվածներ 1-8), II գլուխ. Եվրոպական պաշտպանական ուժերը (Հոդվածներ 9-18); Մաս II՝ Համայնքի հաստատությունները, գլուխ I. Հանձնաժողովի խորհուրդ (հոդվածներ 19-32); Գլուխ II. Վեհաժողովը (հոդվածներ 33-38), III գլուխ. Խորհուրդը (հոդվածներ 39-50), գլխ. IV. Դատարան (Հոդված 51-67); Մաս III՝ Ռազմական դրույթներ. Գլուխ I. Եվրոպական պաշտպանական ուժերի կազմակերպում և կառավարում (հոդվածներ 68-79), գլուխ II. Եվրոպական պաշտպանական ուժերի կարգավիճակը (հոդվածներ 80-82); Մաս IV՝ Ֆինանսական դրույթներ (83-100 հոդվածներ).

¹² Տե՛ս <https://www.cvce.eu/en/education/unit-content/-/unit/02bb76df-d066-4c08-a58a-d4686a3e68ff/6550430e-98c0-4441-8a60-ec7c001c357b> (12.02.2018 թ., ժամը 17:30) :

¹³ Վեհաժողովին միացել էին երեքական ներկայացուցիչ Ֆրանսիայից, Գերմանիայից և Իտալիայից: Տե՛ս Divided we stand: The French and Italian political parties and the rearmament of West Germany, 1949-1955, by Linda Risso (Cambridge Scholars Publishing 2007) p. 67.:

¹⁴ Տե՛ս <https://www.cvce.eu/en/education/unit-content/-/unit/02bb76df-d066-4c08-a58a-d4686a3e68ff/6550430e-98c0-4441-8a60-ec7c001c357b> (15.02.2018 թ., ժամը 12:20) :

¹⁵ Այնուամենայնիվ, ԵՊԸ-ն, որպես տրանսատլանտյան դաշինքի ուժեղ Եվրոպական բաղադրիչ և Գերմանիայի ներգրավման հարթակ, համարվում էր վճռորոշ՝ պաշտպանական ջանքեր ապահովելու համար, ու չէր կարող իրեն թույլ տալ լինելու միջկառավարական: Միջկառավարական մոդելի պարագայում կպահանջվեր ինքնիշխան գերմանական զինված ուժերի ստեղծում: Ենթադրյալ այլընտրանք էր՝ Գերմանիայի համար Եվրոպական, իսկ մնացած բոլորի համար ազգային պաշտպանությունը, որը սակայն խտրական էր Գերմանիայի վերաբերությամբ և հետևաբար անընդունելի: Այդ պատճառով էլ, վերաբերական մոտեցումը հիմնականն էր ԵՊԸ ծրագրի համար:

¹⁶ Այս ձախողումից հետո՝ տվյալ ժամանակահատվածում առավել նշանակալից իրադարձություն հանդիսացավ «Ֆուշեյի պլանը», որը իր անվանումն էր ստացել Եվրոպական պետությունների Միության պլանը նախապատրաստող միջկառավարական հանձնաժողովը նախագահող Ֆրանսիացի դեսպանի շնորհիվ: Ի տարբերություն Եվրոպական Պաշտպանական Ընկերակցության

ինչպես նաև բազմաթիվ արձանագրություններից և այլ գործիքներից²¹:

ԵՊԸ վառ արտահայտված՝ բացառապես պաշտպանական բնույթն արտացոլված էր Պայմանագրի 2-րդ հոդվածի 1-ին մասում, որի բառացի մեկնաբանությունը նախատեսում էր՝ ԵՊԸ-ի գերծ մնալը ՄԱԿ առաքելություններից՝ ՄԱԿ կանոնադրության VI և VII գլուխների համատեքստին համապատասխան, օրինակ, Կորեայի պատերազմին միջամտելուց: Ընդ որում, Պայմանագրի 2-րդ հոդվածի 3-րդ և 4-րդ մասերը սահմանում էին՝ 3-ը. «Եվրոպայում²² գտնվող որևէ անդամ պետության կամ Եվրոպական պաշտպանական ուժերի դեմ ցանկացած զինված հարձակում կդիտարկվի որպես հարձակում բոլոր անդամ պետությունների վրա:» 4-ը. «Անդամ պետությունները և Եվրոպական պաշտպանական ուժերը ցուցաբերում են պետությանը կամ ուժին, որն ենթարկվել է այդպիսի հարձակման, իրենց իշխանության ներքո առկա ռազմական և այլ ցանկացած օգնություն²³»²⁴: Հասկանալի է, որ այսպիսով ԵՊԸ վերածվում է այնպիսի ռազմական դաշինքի, որը համադրելի էր ՆԱՏՕ-ին²⁵ կամ ԱԵՄ-ին²⁶:

Պայմանագրի 8-րդ հոդվածի 1-ին մասում թվարկված են Ընկերակցության մարմինները.

Մաս V՝ Տնտեսական դրույթներ (հոդվածներ 101-11); Մաս VI՝ Ընդհանուր դրույթներ (հոդվածներ 112-32): Տե՛ս <http://aei.pitt.edu/5201/1/5201.pdf> (26.02.2018 թ., ժամը 18:25):

²¹ Տե՛ս նաև 30. Martin Trybus / European Union law and Defence Integration (Hart publishing Oxford and Portland Oregon 2005), էջ 22:

²² «Եվրոպայում գտնվող» տերմինը պարզաբանում է, որ արտերկրում գտնվող անդամ երկրների տարածքները, որպիսիք են՝ Հոլանդական Անտիլները, Բելգիական Կոնգոն կամ Ֆրանսիական դեպարտամենտները Ալժիրում, դուրս էին Պայմանագրով նախատեսված պաշտպանությունից:

²³ «Ցանկացած այլ օգնություն» դրույթը վերաբերում է ոչ ռազմական օգնությանը, այդ թվում՝ քաղաքացիական աջակցությանը, դրամական միջոցներ տրամադրելուն, քաղաքացիական պաշտպանությանը, ինչպես նաև, հավանաբար, ազգային ռազմականացված միավորումներին, որոնք Եվրոպական պաշտպանական ուժերից ժամանակավոր կամ մշտապես դուրս էին գտնվում:

²⁴ Տե՛ս <http://aei.pitt.edu/5201/1/5201.pdf> (07.03.2018 թ., ժամը 12:45):

²⁵ Տե՛ս https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm?selectedLocale=hy (07.03.2018 թ., ժամը 12:45) հոդված 5:

²⁶ Տե՛ս <http://www.wcu.int/Treaty.htm> (07.03.2018 թ., ժամը 14:45) Article 5:

Լիազոր Հանձնաժողովը, Վեհաժողովը, Խորհուրդը և Դատարանը²⁷, իսկ 3-րդ հոդվածը հիմք էր նախապատրաստել ԵՊԸ բյուջե²⁸ մուտքագրվող ազգային ներդրումների համար:

Ինչ վերաբերում է Պայմանագրով նախատեսված Եվրոպական պաշտպանական ուժերին, ապա դրանց վերաբերյալ կարգավորումները սահմանվում էին 9-18-րդ հոդվածներով: Անդամ պետություններից միավորներ պետք է հատկացվեին Ընկերակցությանը՝ «նրանց միաձուլման նպատակով»: Ոչ մի անդամ պետություն ԵՊԸ պայմանագրից դուրս չէր կարող հավաքագրել կամ պահել ազգային զինված ուժեր, բացառությամբ այն դեպքերի, որոնք նախատեսված էին պայմանագրի հատուկ դրույթներով, իսկ նման հանգամանքները կարող էին կիրառվել միայն այն դեպքում, երբ անդամ պետությունը կատանձներ իր համար պարտավորություններ՝ ոչ Եվրոպական տարածքների պաշտպանության, ինչպես նաև միջազգային առաքելությունների իրականացման համար՝ Բեռլինում, Ավստրիայում կամ Միավորված ազգերի կազմակերպության հովանու ներքո²⁹: Պայմանագրի 15-րդ հոդվածը վերաբերում էր անձնակազմին, որը պետք է կազմված լիներ զորակոչիկներից կամ կանոնավոր մասնագիտացված կամավորականներից, որոնք պետք է կրեին նույնանման համազգեստ³⁰, իսկ ՆԱՏՕ-ի Գերագույն հրամանատարը լիազորված էր ապահովել՝ ԵՊԸ ուժերի կազմակերպված, հագեցված, վերապատրաստված և «բավա-

²⁷ Այս մարմինների մասին առավել մանրամասն կարգավորումներն տրված են Պայմանագրի 19-67-րդ հոդվածներում:

²⁸ Պայմանագրով Ընկերակցությանը վերապահված էր ընդհանուր բյուջե, որի հետ կապված կարգավորումները տրված են Պայմանագրի 86-96 հոդվածներում:

²⁹ Նշենք, որ Համաձայնագրի 12, 13, և 14-րդ հոդվածներով սահմանվում էին այն պայմանները, երբ անդամ պետությունը Հանձնաժողովի ղեկավարության արտոնմամբ կարող էր ժամանակավորապես ԵՊԸ ներդրված իր զինված ուժերը դուրս հանել՝ ներազգային անսպասելի հանգամանքներին դիմակայելու նպատակով:

³⁰ Մանրամասն կարգավորումները տրված են Պայմանագրի III (Ռազմական դրույթներ) մասում, որի գլուխ I. 68-79-րդ հոդվածներով սահմանվում էին Եվրոպական պաշտպանական ուժերի կազմակերպման և կառավարման ընթացակարգերը՝ ներառյալ ցամաքային, օդային և ծովային ուժերի էլեմենտների բազային կառուցվածքները:

րար» չափով³¹ պատրաստ լինելը, ծառայություն իրականացնելու համար: Առանցքային կարևորություն ունեւ Պայմանագրի 3-րդ մասի 2-րդ գլուխը, որը վերաբերում էր ԵՊԸ իրավական կարգավիճակին, նրա իրավունքներին ու պարտականություններին միջազգային իրավունքի և կոնվենցիաների վերաբերությամբ, ինչպես նաև նրանց վարքագծին միջազգային հանրային իրավունքի հետ հարաբերություններում³²:

Անհրաժեշտ է հիշատակել ևս մեկ կարևոր գործոն՝ Միացյալ Թագավորության և ԵՊԸ պայմանագրի փոխհարաբերակցությունը: Նշենք, որ Միացյալ Թագավորությունը չէր հանդիսանում պայմանգիրը ստորագրած անդամ երկիր: Այնուամենայնիվ, Թագավորության կառավարությունը ստորագրել էր հուշագիր Միացյալ Թագավորության՝ ԵՊԸ-ին ասոցացման մասին, Միացյալ Թագավորության և ԵՊԸ միջև համագործակցության Համաձայնագիրը, ընդհանուր քաղաքականության վերաբերյալ հայտարարությունը՝ Միացյալ Թագավորության և ԵՊԸ Զինված Ուժերի ռազմական ասոցիացիայի մասին, և վերջապես Հռչակագիր, որով կողմերը պարտավորվում էին շարունակել գործերի տեղակայումը Եվրոպական մայրցամաքում, մասնավորապես՝ Գերմանիայում: Ավելին, Թագավորության կառավարությունը հռչակեց, որ կդիտարկի ԵՊԸ անդամ ցանկացած պետության վրա ռազմական հարձակումը՝ որպես հարձակում Միացյալ Թագավորության վրա, դրանով իսկ մասամբ իրեն մոտեցնելով ԵՊԸ-ին: Այնուամենայնիվ, Լոնդոնը չմիացավ Ընկերակցության վերաբերական կառույցներին, որպես լիիրավ անդամ³³:

Ինչնիցե, Արևմտյան Եվրոպական Միությունը³⁴ (այսուհետ՝ ԱԵՄ), որը 1954 թ. Հոկտեմ-

բերին արտոնեց Արևմտյան Գերմանիային և Իտալիային միանալ Բրյուսելյան պայմանագրին³⁵ (այլ կերպ՝ Մոդիֆիկացված Բրյուսելի Պայմանագիր, այսուհետ՝ ՄԲՊ)³⁶, երբեք և չէր կարող փոխհատուցել ԵՊԸ և Եվրոպական ռազմական ինտեգրման ձախողումը³⁷: ԱԵՄ³⁸ կենտրոնական գրասենյակը տեղակայվել էր Լոնդոնում՝ հավասարակշռելով Փարիզում ՆԱՏՕ-ի և Բրյուսելում ԵԸ-ն տեղակայմանը: Որոշում կայացնող Բարձրագույն մարմինն էր՝ միջկառավարական Խորհուրդը, որտեղ նոմինալ կամ հանկարծակի հանդիպում էին նախարարական մակարդակով, բայց սովորաբար դեսպանների մակարդակով մշտական ներկայացուցիչների միջոցով, ինչը շատ նման էր ՆԱՏՕ-ին: Այն ուներ անդամ երկրների ամենամյա ռոտացիոն հիմքով փոփոխվող նախագահություն՝ անգլերենի տառերի այբբենական հաջորդականության համապատասխան³⁹: Անդամ երկրների քաղաքացիներից կազմված փոքրաթիվ միջազգային աշխատակազմը ղեկավարում էր գլխավոր քարտուղարը, և այդ պաշտոնը 1955-1962թթ. Առաջինը զբաղեցրեց Լուի Գոֆինը: Մշտական ներկայացուցիչների մակարդակով հանդիպումների ժամանակ, ինչպես և ՆԱՏՕ-ում, ԱԵՄ Խորհուրդը նախագահում էր Գլխավոր քարտուղարը: ԱԵՄ-ի կողմից առաջին անգամ ստեղծվել էր մեկ այլ կարևոր տարր՝ խորհրդարանական Վեհաժողովը, որին յուրաքանչ-

1954 թ. հոկտեմբերի 25-ի Փարիզի Համաձայնագրով (ուժի մեջ է մտել 05.05.1955թ.) որով փոփոխություններ և լրացումներ կատարվեցին 1948 թ. Բրյուսելյան Պակտում: Տե՛ս 211 UNTS 342. ԱԵՄ-ն գործեց 1948-2011թթ. և համախմբեց 28 անդամ – երկրների 4 տարբեր կարգավիճակով՝ անդամ երկրներ, ասոցացված երկրներ, դիտորդներ և ասոցացված գործընկերներ:

³⁵ Տե՛ս European Security in Transition / Edited by Gunther Hauser Austrian Defence Academy, and Franz Kernic University of Innsbruck, Austria, (ASHGATE 2006), p. 9:

³⁶ Նշենք, որ 1954 թ.-ի Փարիզի Համաձայնագրի ստորագրումից հետո Բրյուսելյան Պայմանագիրը վերանվանվեց Մոդիֆիկացված Բրյուսելյան Պայմանագրի (MBT), հասանելի աղբյուր՝ <http://aei.pitt.edu /32322/1/ep46.pdf> (22.03.2018թ.):

³⁷ Տե՛ս https://www.cvce.eu/en/education/unit-content/-/unit/02bb76df-d066-4c08-a58a-d4686a3e68ff/33164_eecd-6067-4ecd-bd73-423ac8c112f5 (14.02.2018 թ., ժամը 17:00):

³⁸ Նշենք նաև, որ ԱԵՄ գործունեության աշխատանքային լեզուներ են հանդիսանում Անգլերենը և Ֆրանսերենը:

³⁹ Տե՛ս Death of an Institution / The end for Western European Union, a future for European defence? Alyson JK Baileys and Graham Messervy-Whiting (Egmont Paper 46, May 2011) p. 13:

³¹ Տե՛ս 02.06.1952թ., «ԵՊԸ մասին» Պայմանագրի հոդված 18: Հասանելի աղբյուր՝ <http://aei.pitt.edu/5201 /1/5201.pdf> (07.03.2018 թ., ժամը 15:05):

³² Այսպես՝ «ԵՊԸ մասին» Պայմանագրի 80-րդ հոդվածը սահմանում է. «Ընկերակցությունը պետք է ունենա Եվրոպական պաշտպանական ուժերի և նրանց անդամների նկատմամբ նույն իրավունքները և պարտականությունները, որը ունեն պետությունները, իրենց ազգային ուժերի և նրանց անդամների նկատմամբ, միջազգային իրավունքին համապատասխան»:

³³ Տե՛ս նաև Martin Trybus, նշվ. աշխ., էջ 42:

³⁴ Անհրաժեշտ է հիշատակել, որ Արևմտյան Միությունը վերափոխվեց Արևմտաեվրոպական Միության (ԱԵՄ)

յուր անդամ պետությունն իր ազգային խորհրդարանի կազմից պատվիրակներ էր ուղարկում, բաղկացած այն նույն պատգամավորներից, որոնք առաջադրվել էին Եվրոպայի Խորհրդի կազմի համար⁴⁰:

Իրավական տեսանկյունից, Փարիզի I արձանագրությունը, որով վերանայվեց Բրյուսելյան Պայմանագիրը և Արևմտյան Միության անդամ պետությունների կազմը, իր 1-ին հոդվածով ամրագրեց, որ զինված ուժերի վերաբերյալ հաջորդիվ երեք արձանագրությունները հանդիսանում են փաստաթղթի բաղկացուցիչ կառուցվածքային մաս⁴¹, իսկ դրա նախաբանում առկա հակազերմանական⁴² դրույթը փոխարինվեց հետևյալով՝ «Եվրոպայի առաջադեմ ինտեգրումը խրախուսելու և միասնությունը խթանելու համար»⁴³: ՄԲՊ 4-րդ հոդվածն էլ կապակցում էր ԱԵՄ-ը ՆԱՏՕ-ին:

Պաշտպանական տեսանկյունից ՄԲՊ իր 5-րդ հոդվածով, լուծել էր սեփական ինքնապաշտպանության գործառույթը երկար տարիների համար «Մառը պատերազմի» դիմակայության ժամանակ⁴⁴, հաշվի առնելով, որ

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴¹ Ձինված ուժերի վերաբերյալ Փարիզի II արձանագրությունը սահմանում էր օդային և ցամաքային ուժերի առավելագույն քանակը, որը կարող էին պահել անդամ պետություններից յուրաքանչյուրը: Այսքանով Միացյալ Թագավորությանը հորդորվում էր Եվրոպայում պահել որոշակի ուժեր՝ նախատեսելով դրանց հետագա դուրսբերումը, բացառությամբ արտակարգ իրավիճակների՝ այլ կողմերի մեծամասնության համաձայնության պայմանի պարագայում: III Արձանագրությունը վերաբերում էր սպառազինությունների վերահսկմանը, որով Գերմանիայի Դաշնությունը պարտավորություն էր ստանձնել չարտադրել ատոմային, քիմիական կամ կենսաբանական զինամթերք և սարքավորումներ (Գերմանիայի կողմից նմանօրինակ պարտավորության պահանջատեր էր Ֆրանսիան): Ավելին, բոլոր անդամ-պետությունները համաձայնեցին իրենց որոշ զինատեսակների պաշարների վերահսկման վերաբերյալ: Փարիզի IV արձանագրությամբ հիմնադրվեց ԱԵՄ Գործակալություն՝ Ձինված ուժերի վերահսկողության համար: Տե՛ս Բրյուսելի Պայմանագիրը փոփոխող և լրացնող Արձանագրություններ ստորագրված 23.10.1954թ., 211 UNTS 342.:

⁴² Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ է նշել, որ չնայած այն հանգամանքին, որ 1955թ.-ին Գերմանիային թույլատրվեց հիմնադրել սեփական զինված ուժեր, մինչ այժմ Բուլղարիայի մեծ մասը, ինչպես նաև Գերմանիայի պաշտպանության նախարարությունը գտնվում է Եվրոպայում ՆԱՏՕ-ի Բարձրագույն դաշնային ղեկավարման ներքո:

⁴³ Փարիզի I արձանագրության 2-րդ հոդված:

⁴⁴ Փարիզի արձանագրության 5-րդ հոդվածին և դրա հարաբերակցության ՆԱՏՕ պայմանագրի ու ԵՊԸ

նույն ժամանակահատվածում՝ 1955 թ.-ի մայիսի 5-ին, ի հակակշիռ վերազինվող Արևմտյան Գերմանիային և ստեղծված ՆԱՏՕ-ին, ձևավորվել էր Վարշավյան Համաձայնագրի Կազմակերպությունը (Վարշավյան Պակտը)⁴⁵, որը հանդիսացավ բևեռ հաջորդ 36 տարիների ընթացքում առկա երկբևեռ աշխարհաքաղաքական համակարգում:

Ի հակակշիռ ԵՊԸ-ին, ՄԲՊ-ը մարմնավորեց միջկառավարական մոդելը⁴⁶ և համաձայն իր VIII-րդ հոդվածի՝ անդամ – պետությունների արտաքին գործերի նախարարներից կազմված Խորհուրդը հանդիսացավ կենտրոնական մարմին, որը իրավագոր էր վերանայել Պայմանագրի իմպլեմենտացիայի հետ կապված բոլոր հարցերը⁴⁷: Նոր մշտական քարտուղարությունը ուներ առավելապես կառավարչական գործառույթներ, իսկ Վեհաժողովը, որը կազմված էր Եվրոպայի Խորհրդի Խորհրդատվական վեհաժողովում ԱԵՄ անդամ-պետությունների ներկայացուցիչներից, ընդունում էր ոչ պարտադիր բնույթի առաջարկություններ և փոխանցում կարծիքները Խորհրդին⁴⁸:

Գնահատելով նշված և ապագա ժամանակահատվածի անվտանգության կառուցակարգերի համար ՄԲՊ և ԵՊԸ պայմանագրերի ազդեցությունն ու նշանակությունը՝ դժվար է թերագնահատել դրանց կարևորությունը: Չանտեսելով ԵՊԸ Պայմանագրի բացասական⁴⁹ և դրական⁵⁰ կողմերը՝ պետք է փաս-

համանման հոդվածներին հեղինակի կողմից անդրադարձ է կատարվել աշխատության 5-րդ էջում:

⁴⁵ Տե՛ս A Chronology of European Security and Defence 1945-2005 / Julian Lindley-French, Katja Flückiger (Geneva, May 2005) էջ 50:

⁴⁶ Միջկառավարական մոդելը՝ որը սկիզբ էր առել դեռևս Դյունքերքի և Բրյուսելի պայմանագրերի շրջանակներում՝ գերակաեց ՄԲՊ և ի վերջո հանդիսացավ միասնական զինված ուժերի ձևավորման հիմնական ձևաչափ:

⁴⁷ Այլ կարգավորումների բացակայության պայմաններում, գերակշռում էր միաձայնության մոտեցումը: Տե՛ս <http://www.weu.int/> (The Brussels Treaty signed on 17 March 1948 was amended by the Paris Agreements signed on 23 October 1954) հոդված. 8:

⁴⁸ Տե՛ս Macalister-Smith, entry on “Western European Union” in R. Bernhardt Encyclopedia of Public International Law (North Holland, Amsterdam, 1983), pp.368-369.

⁴⁹ Նշենք, որ առկա մի քանի համանման պայմանագրեր՝ կարգավորող գրեթե համանման շրջանակի հարցեր՝ ինչպես նաև ՆԱՏՕ-ն, որն իր մեջ ներառում էր ԱԵՄ անդամ – երկրների ինստիտուտները և ռազմական բոլոր

տենք, որ այն հանդիսացավ առաջադեմ ժամանակի համար⁵¹, և մինչ օրս վերջնականապես չստեղծվեց պաշտպանական բնագավառի համալիր կառուցակարգերով վերաբերական բնույթի ուժեղ կազմավորում:

Կարելի է վիճարկել նաև ՄԲՊ⁵² կնքման նպատակահարմարությունը, հաշվի առնելով, որ նրանում արտացոլված հիմնական էլեմենտները՝ Գերմանիայի վերազինում, զինամթերքի վերահսկում, Եվրոպա մայրցամաքում Միացյալ Թագավորության ռազմական ներկայության ապահովում, ռազմական արդյունաբերության քաղաքականության իրագործում և այլ, լիովին ընդգրկվում էին ՆԱՏՕ-ի գործունեության շրջանակների մեջ: Սակայն, ԵՊԸ ձախողումից ստեղծված, բուն Եվրոպական անվտանգության երաշխիքի վակուումը՝ կարիք ուներ լրացվելու:

Իհարկե, ժամանակը ապացուցեց, որ մեր իրականությունում սպառնալիքներն ու մտահոգությունները բազմաբնույթ են⁵³, ակնհայտ է նաև, որ այսօր ևս, որոշ խնդիրներ իրենց մտահոգեցնող մոտեցմամբ և նույնությամբ արդիական են⁵⁴: Առկա է նաև առժեհամակարգերի տարամիտում և վերախմաստավորում⁵⁵ Եվրոպական ընտանիքում:

Այս համատեքստում, հարկ էմ համարում ընդգծել, որ դեռևս անցած դարի կեսերին ստեղծված վերաբերական պաշտպանական

պայմանգիրը՝ իր բովանդակությամբ և գործառնությամբ՝ կարող է ծառայել որպես էտալոն Եվրոպական մայրցամաքում ընդհանուր պաշտպանության և անվտանգության ձևավորման ու իրականացման համար: Վերաբերականությունը, որ ժամանակին հանդիսացավ ԵՊԸ ձախողման հիմնական պատճառներից մեկը՝ ժամանակակից գլոբալ աշխարհակարգում՝ արդեն իսկ վերածվել է ընդունելի իրողության⁵⁶: Այդ է պատճառներից մեկը, որ կրկին ազդակ է հանդիսացել ընդհանուր Եվրոպական պաշտպանական համակարգի ձևավորման ուղղությամբ⁵⁷:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Foreign and Security Policy in the European Union Edited by Kjell A. Eliassen (SAGE Publications London 1998), 247 էջ :
2. The Foreign Policy of the European Union: Assessing Europe's Role in the World / eds. Federiga Bindi (Brooking Institution Press 2010), 374 էջ :
3. Karen E. Smith / European Union Foreign Policy in a Changing World, 2nd edition (Polity 2011), 331 էջ :
4. European Security in Transition / Edited by Gunther Hauser Austrian Defence Academy, and Franz Kernic University of Innsbruck, Austria, (ASHGATE 2006), 218 էջ :
5. Catherine Gegout / European Foreign and Security Policy, States, Power, Institutions, and American Hegemony (University of Toronto Press 2010), 267 էջ :
6. Martin Trybus / European Union law and Defence Integration (Hart publishing Oxford and Portland Oregon 2005), 422 էջ :
7. Panos Koutrakos / Trade, Foreign Policy and Defence in EU Constitutional Law (Hart publishing Oxford and Portland 2001), 245 էջ :
8. Historical Sketch of the Great Debate in France Defeats E.D.C., (en collab. avec Daniel Lerner), New York, Praeger, 1957, English version of La Querelle De la CED (Armand Colin, Paris, 1957), p. 2-21. of 225 էջ -ից .:
9. Death of an Institution / The end for Western European Union, a future for European defence? Alyson JK Bailesand and Graham Messervy-Whiting (Egmont Paper 46, May 2011) 83 էջ .:
10. Macalister-Smith, entry on "Western European Union" in R. Bernardt Encyclopedia of Public International Law (North Holland, Amsterdam, 1983) 343 էջ .:

կառույցները՝ իրապես դարձնում էին ավելորդ նոր Պայմանագրի կնքումը:

⁵⁰ Այլևս իրողություն է, որ ներառվելով դաշինքի մեջ Գերմանիան վտանգ չէր ներկայացնում ռազմական առումով:

⁵¹ ԵՊԸ հանդիսացավ եզակի նախադեպ, որը նախատեսում էր վերաբերական պաշտպանական միության ձևավորում, և ընդգրկում էր համապատասխան ինստիտուցիոնալ, ռազմական ընթացակարգեր ու նախատեսում գնումների իրականացման և ֆինանսների հավաքագրման մեխանիզմներ:

⁵² Տե՛ս www.weu.int

⁵³ Դրանց շարքում հիշատակենք միջազգային ահաբեկչությունը, գույնավոր հեղափոխությունները, կիբեռհանցավորության սպառնալիքը, տարերային աղետները, համաճարակները, մոլորակի գլոբալ տաքացումը և այլ համամարդկային սպառնալիքներ:

⁵⁴ Օրինակ, մերձբալթյան երկրների, Լեհաստանի, Միացյալ Թագավորության համար՝ արդեն իսկ Խորհրդային վտանգը վերափոխվել է Ռուսականի:

⁵⁵ Տեղին է հիշատակել Brexit-ով Միացյալ Թագավորության անջատումը Եվրոպական ընտանիքից, Կատալոնիայի, Շոտլանդիայի ինքնորոշման և անկախացման հանրաքվեների անցկացումը և այլ:

⁵⁶ Օրինակ, Եվրոպական Միությունը կամ տնտեսական ասպեկտով ԵԱՀԵ-ն:

⁵⁷ Տե՛ս <http://www.federicamogherini.net/historic-day-pesco/?lang=en>, Տե՛ս նաև՝ https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/35285/eu-strengthens-cooperation-security-and-defence_en (04.04.2018թ. ժ. 15:00) :

11. Divided we stand: The French and Italian political parties and the rearmament of West Germany, 1949-1955, by Linda Risso (Cambridge Scholars Publishing 2007) 289 էջ :
12. A Chronology of European Security and Defence 1945-2005 / Julian Lindley-French, Katja Flückiger (Geneva, May 2005) 284 էջ :
13. Legal competition on different levels: Supranationalism or Intergovernmentalism? Khudoyan G. M. (Регион и мир, 2018, № 1,) pp. 97-102.
14. Emmanuel Konde, Pierre Mendès France, French Security Politics, and the European Defense Community (Open Journal of Political Science 2013. Vol.3, No.1,) pp. 24-29:
15. https://www.cvce.eu/content/publication/1997/10/13/4a3f4499-daf1-44c1-b313-212b31cad878/publishable_en.pdf:
16. http://europa.eu/ecsc/results/index_en.htm:
17. https://www.cvce.eu/content/publication/1997/10/13/11a21305-941e-49d7-a171-ed5be548cd58/publishable_en.pdf:
18. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3Axy0023>:
19. https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf:
20. https://en.wikipedia.org/wiki/Robert_Schuman:
21. https://en.wikipedia.org/wiki/Schuman_Declaration:
22. <http://www.federicamogherini.net/historic-day-pesco/?lang=en>:
23. https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/35285/eu-strengthens-cooperation-security-and-defence_en:
24. <http://www.rumvi.com/products/ebook/%D0%B5%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE/bce2bf61-1df7-4bc2-8963-568a00ba68a8/preview/preview.html>
25. <http://www.weu.int/>
26. 211 UNTS 342
27. <https://www.cvce.eu/en/education/unit-content/-/unit/02bb76df-d066-4c08-a58a-d4686a3e68ff/6550430e-98c0-4441-8a60-ec7c001c357b> (12.02.2018 թ., ժամը 17: 30):
28. <https://www.cvce.eu/en/education/unit-content/-/unit/02bb76df-d066-4c08-a58a-d4686a3e68ff/7da094ef-0718-4bba-b54a-4e218856f4cb> (13.02.2018 թ., ժամը 11: 10):
29. <https://www.britannica.com/topic/European-Defense-Community> (22.02.2018 թ., ժամը 11:20):
30. <https://www.britannica.com/biography/Rene-Pleven#ref73203> (22.02.2018 թ., ժամը 11:22):
31. <http://aei.pitt.edu/5201/1/5201.pdf> (26.02.2018 թ., ժամը 18: 25):
32. <http://www.weu.int/Treaty.htm> (07.03.2018 թ., ժամը 14: 45):
33. https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17120.htm?selectedLocale=hy (07.03.2018 թ., ժամը 12: 45):
34. <http://aei.pitt.edu/32322/1/ep46.pdf> (22.03.2018թ.):

Способно ли государство справиться со своей главной задачей?

Погосян Ш. Г.

Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики»

(Россия, Москва)

shushanikp@mail.ru

Ключевые слова: государство, философия, добро, зло.

Մարտի և արդյոք պետությունը հաղթահարել իր հիմնական խնդիրը

Պողոսյան Շ. Գ.

Ազգային հետազոտական համալսարան «Տնտեսագիտության բարձրագույն դպրոց»

/Ռուսաստան, Մոսկվա/

shushanikp@mail.ru

Ամփոփում. Հոդվածում փիլիսոփայության տեսանկյունից քնարկվում են պետության ֆունկցիաները: Քննարկման համար որպես հիմք վերցված է «Անհավասարություն՝ հիմնախնդիր, թե՞ ճակատագիր» հրապարակումը: Ինչպե՞ս է պետությունը իրականացնում իր հիմնական ֆունկցիան՝ բարուն ծառայելը: Եթե դա կատարվում է ուժով, ապա արդյոք այդ ուժը չի վերածվում չարի աղբյուրի: Քննարկվում է դիլեման, թե արդյոք հասանելի է իդեալական պետության ստեղծման ձգտումը, թե դա միայն ուտոպիա է: **Վճռորոշ բառեր՝** պետություն, փիլիսոփայություն, բարի, չարիք.

Is any state able to manage the main problem?

Poghosyan Sh.G.

National Research University Higher School of Economics, Moscow

shushanikp@mail.ru

Abstract: The article deals with the functions of the state from the point of view of philosophy. The discussion is based on the publication "Inequality - a problem or fate?". How does the state cope with the basic function of serving good if it does it by force and does this force become a source of evil? The dilemma is discussed - is it possible to achieve the ideal state or is it utopia.

Keywords: State, Philosophy, Good, Evil.

Դեզիս: «Государство – двойственно по сути, оно призвано служить добру, но делает это силой – средством, которое легко становится источником большого зла».¹

Ни одно государство не в состоянии справиться со своей основной задачей – устранения неравенства или хотя бы сокращения разрыва между слоями общества. Подтверждением сказанному служит существование на протяжении, как минимум XXV веков, уникального в своем роде направления в литературе, имеющегося практически у всех народов – утопического романа, в котором рисуется идеальное государство, т.е. государство сумевшее решить

если не все, то многие поставленные задачи. В конце концов не нужно забывать, что государство не есть что-то абстрактное, это механизм, винтики которого – люди, со всеми вытекающими из этого последствиями.

Антитезис: «Государство социальное – такая форма организации государственной власти, при которой осуществляется забота о благосостоянии граждан».²

Владимир Назаров в статье «Неравенство — проблема или судьба?»³, рассматривая рост не-

¹ Василенко Л.И., Краткий религиозно-философский словарь: более 550 слов. ст. – М.: Истина и жизнь, 2000. – 255 с.

² Пронина Е.Н., Философия. /Учебник для бакалавров и специалистов; Моск. гос. ун-т печати им. Ивана Федорова/. – М., 2011. – 612 с.

³ Назаров Владимир, Неравенство — проблема или судьба? // эл. газета "Forbes" от 21.02.2011

равенства, т.е. “увеличение доходов богатых и обнищание практически всего остального населения”, приходит к выводу, что “государство должно так распределить эффекты экономического роста, чтобы отдельные группы населения не имели значительных преимуществ перед другими”.

Из приведенного вывода очевидно, что неравенство есть главная проблема в любом обществе, и как следствие – в любом государстве. В реальности мы видим, что разрыв между слоями общества растет как на дрожжах, просто в некоторых государствах она “завуалировано молчалива”, а в других – “откровенно вопиюща”.

Что же это такое государство?

а) Сколько эпох – столько теорий о происхождении государства. Их около двух десятков. Из наиболее ранних можно отметить следующие: Древнеиндийскую⁴ мифологическую теорию (ок. XVII–XI вв. до н. э.); патриархальные теории Конфуция⁵ (VI–V вв. до н.э.), Платона⁶ (V–IV вв. до н.э.) и Аристотеля⁷ (IV в. до н.э.); психологическую теорию Цицерона⁸ (I в. до н.э.), теологические теории Иоанна Златоуста⁹ и Августина Иппонийского¹⁰ (оба IV–V вв.), а также Фомы Аквинского¹¹ (XIII в.).

б) Сколько мыслителей – столько предположений о том, каким оно должно быть.

Уже в древности возникло стремление создания идеального государства. Одно из первых и наиболее известных сочинений – «Государство» Платона, в котором мыслитель рисует архетип коллективистической утопии: “... мы основываем это государство, вовсе не имея в виду сделать как-то особенно счастливым один из слоев его населения, но, наоборот, хотим сделать таким все государство в целом. Ведь именно в таком государстве мы рассчитывали найти справедливость...”.

Продолжателей у Платона, как оказалось было предостаточно.¹²

Макиавелли предполагая, что проблема счастья в государстве в недобросовестной религиозности, замечает: “Если бы князья христианской республики сохраняли религию в соответствии с предписаниями, установленными ее основателем, то христианские государства и республики были бы гораздо целостнее и намного счастливее, чем они оказались в наше время”. [Глава XII, О том, сколь важно считаться с религией и как, пренебрегая этим, по вине римской церкви Италия пришла в полный упадок, стр. 331].¹³

Наиболее любопытным сборником представляется «Утопический роман XVII–XVIII вв.».¹⁴ содержащий следующие работы Томас Мор, «Золотая книжечка, столь же полезная, сколь и забавная о наилучшем устройстве государства и о новом острове Утопия»; Кампанелла, «Город Солнца»; Фрэнсис Бэкон, «Новая Атлантида»; Сирано де Бержерак, «Иной свет, или Государства и империи Луны»; Дени Верас, «История Севарамбов».

в) Сколько энциклопедий и словарей – столько определений.

Для разбора возьмем одну – «Новую философскую энциклопедию», согласно которой “Государство это политическая целостность, созданная национальной или многонациональной общностью на определенной территории, где с помощью политической элиты, монополизирующей власть, поддерживается юридический порядок, включая законное право применения насилия”.¹⁵

Эта самая политическая элита, монополизирувавшая власть в государстве, с целью манипулирования общественным “плебсом”, его формированием и поддержанием его “молчания”, всячески навязывает, внедряя в общественное сознание псевдокультурные схемы. На телевидении во-всю процветает жанр шоу – перформанс, известный еще со времен Древнего Рима, в котором есть только-лишь исполнители, социальные статисты, деятели массовой культуры и близко

<http://www.forbes.ru/mneniya-column/idei/63804-neravenstvo-problema-ili-sudba>

⁴ Артхашастра или Наука политики. – М., 1993.

⁵ Классическое конфуцианство. Том I. Конфуций. Лунь юй. / Переводы, статьи, комм. А.С.Мартынова. СПб.: Нева, – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – 384 с.

⁶ Платон. Государство. – М.: Академический проект, 2015. – 398 с.

⁷ Аристотель. Сочинения: В 4 т. Т. 4. – М.: Мысль, 1983.

⁸ Цицерон. Диалоги: О государстве; О законах. – М., 1994.

⁹ Святитель Иоанн Златоуст. Полное собрание творений. (12 томов / 24 книги). – М.: Изд-во сестричества во имя Святителя Игнатия Ставропольского. 2009.

¹⁰ Августин. Творения. / Пер. Киевской духовной академии (1879–1908, в 11 ч.). Переиздание в 4 т.: Сост. С. И. Еремеева. – СПб.: Алетейя – Киев: Уцимм-пресс, 1998.

¹¹ Аквинский Ф. О правлении государей // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе VI – XVII вв. – Л.: Наука, 1990.

¹² На электронном ресурсе “Утопия и антиутопия в мировой художественной литературе” по адресу <http://library.narfu.ru/rus/TRResources/VirtualExhibitions/Pages/utopia.aspx> содержится внушительное количество прейнтереснейших работ.

¹³ Макиавелли Никколо. Государь. – М.: РИПОСЛ классик, 2015. – 464 с.

¹⁴ Утопический роман XVII–XVIII вв. – М.: Худож. лит., 1971. – 494с. – (Биб-ка всемирной литературы. Серия первая, Т. 34).

¹⁵ Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; Предс. научно-ред. совета В. С. Степин. – 2-е изд., испр. и допол. – М.: Мысль, 2010.

не дотягивающие до уровня общественного авторитета.¹⁶

Рычагами политической элиты со времен древних государственных образований были кнут и пряник. Как точно подметил древнеримский сатирик Децим Юний Ювенал: народ “о двух лишь вещах беспокойно мечтает: Хлеба и зрелищ!” [Книга IV. Сатира десятая]¹⁷ – это пряник, кнутом же было и есть “законное право применения насилия”.

Увы, политическая элита никак не хочет оглядываться назад, а ведь там из глубины веков Конфуций предупреждал... На вопрос “в чем состоит управление государством? Учитель ответил: Это когда достаточно еды, достаточно оружия и есть доверие народа. А что из названного можно первым исключить в случае необходимости? – Оружие. А что из остающегося можно первым исключить в случае необходимости? – Еду. Когда ж народ не верит, то не устоять”. [Глава 12. Янь Юань. Притча 7]. И еще, на вопрос “что значит управление государством. Учитель ответил: – Это когда радуются те, что близко. И приходят те, что далеко”. [Глава 13. Цзылу. Притча 16].¹⁸

Не даром Ксенофонт писал “каковы правители, таковы и государства” [Глава 1. Введение. Природа Аттики, стр. 344].¹⁹

В свое время древняя китайская «притча о Драконе» подвигла Евгения Шварца написать пьесу «Дракон», которая в свою очередь вдохновила режиссёра Марка Захарова снять кинофильм-притчу «Убить дракона».

В заключение следует отметить.

Осуществленных утопий, хотя бы и кратковременных, как показывает история, на пальцах одной руки пересчитать. А вот тираний – хоть пруд пруди, в каждом веке по несколько.

Доминиканец Фома Аквинский считал, что “государство есть естественное образование, требуемое природой человека как существа социального” и цель его “общее благо”. Один из отцов христианской церкви – Августин и один

из трёх Вселенских святителей – Иоанн Златоуст, считали, что “государство есть следствие греха человека: в Эдеме государства не было, но падшая природа человека предрасположена ко злу, поэтому для ее обуздания нужна сила государственной власти”.²⁰

Следовательно, в словах Николая Александровича Бердяева о роли государства на Земле, кроется неприятная истина: “Государство существует не для того, чтобы превращать земную жизнь в рай, а для того чтобы помешать ей окончательно превратиться в ад”.

Вывод. Тезис: «Государство – двойственно по сути, оно призвано служить добру, но делает это силой – средством, которое легко становится источником большого зла» верен.

Библиография:

1. **Августин.** Творения. / Пер. Киевской духовной академии (1879-1908, в 11 ч.). Переиздание в 4 т.: Сост. С. И. Еремеева. – СПб.: Алетейя – Киев: Учимм-пресс, 1998.
2. **Аквинский Ф. О** правлении государей // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе VI – XVII вв. – Л.: Наука, 1990.
3. **Аристотель.** Сочинения: В 4 т. Т. 4. – М.: Мысль, 1983.
4. Артахаштра или Наука политики. – М., 1993.
5. **Василенко Л.И.** Краткий религиозно-философский словарь. ст. – М.: Истина и жизнь, 2000. – 255 с.
6. **Волков Ю. и Кривоусков В.** Доверие и креативный класс: факторы консолидации российского общества. Научное издание. – Ер.: Тигран Мец, 2013. – 247 с.
7. Классическое конфуцианство. Том I. **Конфуций.** Лунь юй. / Переводы, статьи, комм. А.С.Мартынова. СПб.: Нева, – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – 384 с.
8. **Конфуций.** Лунь юй. / Переводы, статьи, комм. А.С.Мартынова. СПб.: Нева, – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2000.
9. **Макиавелли Никколо.** Государь. – М.: РИПОЛ классик, 2015. – 464 с.
10. **Назаров В.** Неравенство — проблема или судьба? // эл. газета "Forbes" от 21.02.2011 <http://www.forbes.ru/mneniya-column/idei/63804-neravenstvo-problema-ili-sudba>
11. **Новая философская энциклопедия:** в 4 т. / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; Предс. научно-ред. совета В. С. Степин. – 2-е изд., испр. и допол.— М.: Мысль, 2010.
12. **Платон.** Государство. – М.: Академический проект, 2015. – 398 с.
13. **Погосян /Хахбакян/ Г. Г.** Моральная деградация и духовное оздоровление или несколько слов о новой книге «Доверие и креативный

¹⁶ Волков Ю. и Кривоусков В., Доверие и креативный класс: факторы консолидации российского общества. Научное издание. – Ер.: Тигран Мец, 2013. – 247 с. Погосян /Хахбакян/ Г. Г., Моральная деградация и духовное оздоровление или несколько слов о новой книге «Доверие и креативный класс: факторы консолидации российского общества». Стр. 106-110. // Научно-аналитический журнал «Регион и Мир». № 1-2. – Ер. 2014.

¹⁷ Ювенал. Сатиры. / Пер. Д. С. Недовича и Ф. А. Петровского, вступ. ст. А. И. Белецкого. – М.-Л.: Academia. 1937. – 158 с.

¹⁸ Конфуций. Лунь юй. / Переводы, статьи, комм. А.С.Мартынова. СПб.: Нева, – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2000.

¹⁹ Хрестоматия по истории Древней Греции. Ксенофонт. О доходах. С. 343–357. / Под ред. Д. П. Каллистова. – М.: Мысль, 1964.

²⁰ Василенко Л.И., Краткий религиозно-философский словарь : более 550 слов. ст. – М. : Истина и жизнь, 2000. – 255 с.

- класс: факторы консолидации российского общества». Стр. 106-110. // Научно-аналитический журнал «Регион и Мир». № 1-2. – Ер. 2014.
14. **Пронина Е.Н.** Философия. /Учебник для бакалавров и специалистов; Моск. гос. ун-т печати им. Ивана Федорова/. – М., 2011. – 612 с.
15. **Святитель Иоанн Златоуст.** Полное собрание творений. (12 томов / 24 книги). – М.: Изд-во сестричества во имя Святителя Игнатия Ставропольского. 2009.
16. Утопический роман XVII—XVIII вв. – М.: Худож. лит., 1971. – 494с. – (Биб-ка всемирной литературы. Серия первая, Т. 34).
17. Хрестоматия по истории Древней Греции. **Ксенофонт.** *О доходах.* С. 343–357. / Под ред. Д. П. Каллистова. – М.: Мысль, 1964.
18. **Цицерон.** Диалоги: О государстве; О законах. – М., 1994.
19. **Ювенал.** Сатиры. / Пер. Д. С. Недовича и Ф. А. Петровского, вступ. ст. А. И. Белецкого. – М.-Л.: Academia. 1937. - 158 с.

Սոցիալական աշխատողի միջամտության արդյունավետությունը
դատարանի կողմից ուղղորդվող զույգերի ամուսնական
կայունությունը պահպանելու գործում (Իրանի Խուզիստան
նահանգի քաղաքային բնակչության օրինակով)

Մոլայի Ն.,
Իրանի Խուզիստան նահանգի Շուշ քաղաքի
սոցիալական ծառայությունների համալիրի տնօրեն /ԻԻՀ, Ահվազ/
nasrin_molai@yahoo.com,
Մկրտչյան Ա.
Գործնական հոգեբանության և սոցիոլոգիայի «Ուրարտու» համալսարան
/Հայաստան, Երևան/
anahitrubeni@ymail.com

Վճռորոշ բառեր՝ ամուսնական կայունություն, սոցիալական աշխատանք, սոցիալական աշխատողի միջամտություն, դատարանի կողմից ուղղորդում, այցելության կամավորություն, միջամտության արդյունավետություն, իրավաբան-սոցիալական աշխատող տանդեմ, սոցիոլոգիական հարցում, զույգերի կոնֆլիկտ:

The effectiveness of social worker intervention in preservation of marital stability in cases of court guidance (The case of urban citizen's of Khuzestan province of Iran)

Molayi N.,
Director of social services center of Shush city
of Khuzestan province of Iran /IRI, Ahvaz/
nasrin_molai@yahoo.com,
Mkrtchyan A.,
Urartu University of Practical Psychology and Sociology, Armenia, Yerevan
anahitrubeni@ymail.com

Abstract: Article is presenting the theoretical and practical aspects of the problem, the level of effectiveness of legal specialist- social worker tandem, estimates of social worker service given by couples of Iran's Khusistan province and their suggestions how to increase its effectiveness. The study results on world practice and the Iranian practice of last 70 years in the field are discussed in the article. The sociological survey among 180 Iranian couples attending the social worker by court guidance during last five years has revealed the degree of 50% effectiveness. The personal characteristics of the client, security in couple's relations and the social worker visit voluntariness were identified as factors influencing on the effectiveness of social worker intervention. The recorded suggestions of respondents on how to increase the effectiveness of social worker's intervention in couple's conflict resolution and marital stability are good tools for social welfare, health care policy developers and practitioners.

Key words: marital stability, social work, social worker intervention, court guidance, visit voluntariness, intervention effectiveness, legal specialist-social worker tandem, sociological survey, couple conflict.

Ամուսնական կայունությանն (անգլ. Marital Stability) ուղղված սոցիալական աշխատանքը գործ ունի հատկապես ամուսնու և կնոջ միջև հաստատված հարաբերությունների և դրանց ամուսնության կայունության վրա ազդելու հարցերի հետ: Այն որպես մասնագի-

տական միջամտություն, բացահայտում և ձևակերպում է ճգնաժամային փուլերում հայտնված ամուսինների հարաբերությունների ներդաշնակությունը խաթարող պրոբլեմները, մի բան, որ մասնագետին այցելած զույգերն ինքնուրույն չեն կարողացել անել:

Որոշակի ժամանակահատվածում նրանց կողքին լինելով, սոցիալական աշխատողը փորձում է դրական ազդեցություն ունենալ նրանց կոնֆլիկտների առաջացման ռիսկի գոնաների վերացման վրա՝ դրանով իսկ օգնելով պահպանել ամուսնության կայունությունը:

Ամուսնական զույգերի պրոբլեմներով զբաղվող բազմաթիվ այլ մասնագետներ, դրանց թվում և իրավաբանները, համակարծիք են, որ ամուսնության խորհրդատվություններն օգնում են գտնել ոչ միայն կոնկրետ զույգերի կոնֆլիկտային հարաբերությունների հարթման ճանապարհը, այլև կառուցողական դեր խաղալ ծնող-երեխա, ամուսիններ-հարազատներ հարաբերությունների առողջացման գործում:

Պատմականորեն դատական պրակտիկայում ամուսնական հարցերով սոցիալական աշխատողի միջամտության հարցը ձևավորվել է մոտ մեկ դար առաջ [1]:

Տասնամյակների ընթացքում հարստանալով տարաբնույթ մեթոդաբանությամբ, նախադեպերի ընդհանրացումներով, ընդլայնելով ու խորացնելով մասնագետների պատրաստման համակարգը, սոցիալական աշխատանքն այսօր զույգերին աջակցություն է ցուցաբերում ինչպես ամուսնալուծության որոշման շուրջ մտորելու վաղ փուլում, հաճախ կարողանալով կանխել դատական հայցի ներկայացման գործընթացը, այնպես էլ՝ ամուսնալուծության դատական ընթացակարգերում:

Դատարանին ամուսնալուծության հայտ ներկայացրած զույգերին դեպի սոցիալական աշխատող ուղղորդումը շատ երկրներում ձևավորված պրակտիկա է և նրա կողմից կազմվող պաշտոնական եզրակացությունը դատարանի որոշման վրա էական ազդեցություն ունեցող հանգամանք է: Այդ երկրների շարքում է նաև Իրանը:

1953-ից ի վեր Իրանում սոցիալական աշխատողի մասնագիտական միջամտությանը դիմելու մշակույթի ձևավորմամբ, գործունեություն է ծավալվել տարբեր ոլորտներում, և հատկապես դատական գործերում: Այս խնդրին են լծված Իրանի ողջ տարածքում գործող սոցիալական ծառայության շտապ օգնության կենտրոնները:

Ներկայացվող հոդվածում մենք կանդրադառնանք ամուսնական կայունության պահ-

պանման խնդիրներով դատարանի ուղղորդմամբ սոցիալական աշխատողի միջամտության արդյունավետության տեսական հարցերին, և կոնկրետ Իրանի Խուզիստան նահանգի¹ քաղաքային ընտանիքներում այդ միջամտության արդյունքներին ու դրանց արդյունավետության վերաբերյալ զույգերի կողմից տրված գնահատականներին: Կներկայացվեն 2017թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին վերջին հինգ տարիների (2013-2017թթ.) ընթացքում դատարանի ուղղորդմամբ սոցիալական աշխատողին այցելած 180 անձանց շրջանում մեր կողմից իրականացված սոցիոլոգիական հարցման արդյունքները: Յուրաքանչյուր տարվա այցելուներից ընտրվել է միջին հաշվով 18 ընտանիք, վերջիններից պատահական ընտրությամբ վերցնելով 8-ական զույգ՝ 15-25% տարբեր տարիքային խմբերի ներկայացուցիչներ:

Դատական գործընթացներում սոցիալական աշխատողի միջամտության կարևորությունն իրավաբանների կողմից ընդունված փաստ է: Սոցիալական աշխատողի մասնագիտության սկզբունքների և հնարքների մասին իրավաբանների բավարար տեղեկացվածությունը վերջիններիս օգնում է հասկանալու, թե յուրաքանչյուր առանձին դեպքում սոցիալական աշխատողի մասնագիտական մոտեցումը որքանով արդյունավետ կարող է լինել ամուսնալուծության գնացող զույգերին այդ քայլից ետ պահելու գործում: Գրականության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հեղինակները հատկապես ուշադրության են արժանացրել սոցիալական աշխատողի միջամտության արդյունավետության վրա ազդող այնպիսի գործոններ, ինչպիսիք են՝ անձի հատկանիշները, ամուսնական կապի մեջ զույգերից յուրաքանչյուրի համար ապահովված անվտանգությունը և մասնագետին այցելելու կամավորությունը:

Էմիլի Մուդր, ով 1950-ականներից մինչև 1980 թ. զբաղվել է զույգերի ամուսնական կայունության հարցերով, անդրադառնալով իրավաբան-սոցիալական աշխատող տանդեմի համագործակցության առանձնահատկությա-

¹ Խուզիստան նահանգն Իրանի նավթի ու գազի արտադրության կենտրոնն է և գտնվում է Պարսից Օղի ափին: Բնակչությունը՝ 4.7 մլն է: Ունի բազմազգ բնակչություն՝ Փարս (պարսիկ), Արաբալոս, Բախտիարի և այլ ենթաէթնիկ խմբեր:

նը, նկատել է, վերջիններս անձի հուզական դաշտի և նրա համար ամուսնական կապի մեջ գտնվելու անվտանգության հարցերը դիտարկում են համատեղ [1]: Հեղինակը բացահայտել է, որ մասնագետի միջամտությամբ ընտանիքի, ընդհանրապես, իսկ ամուսնական կյանքի, մասնավորապես, պրոբլեմների հաղթահարման հավանականությունը մեծապես պայմանավորված է անձի հուզական դաշտի հասունության և հիմնավոր անվտանգություն ունենալու հետ: Այսպիսի այցելուների հետ աշխատելիս սոցիալական աշխատողին ավելի հաճախ է հաջողվում նրանց օգնել ձևավորելու կամ ստանձնելու իրենց համար հնարավոր և իրական այնպիսի նոր վերաբերմունք և վարքային ձևեր, որոնք նրանց կառաջնորդեն դեպի դժվարություններից ինքնուրույն դուրս գալու ճանապարհ [1]: Փորձը ցույց է տալիս, որ հատկապես այս գույգերն են պատրաստ փոփոխությունների, նախկին հարաբերությունների վերանայման, ինչը սոցիալական աշխատողի միջամտության արդյունավետությանը խիստ նպաստող հանգամանք է:

Այս տեսակետին համակարծիք ենք նաև մենք՝ իրանցի սոցիալական աշխատողներս: Դատարանի ուղղորդմամբ սոցիալական աշխատողին դիմողների շրջանում իրականացված սոցիոլոգիական հարցումը հնարավորություն է ընձեռել բացահայտելու, թե հարցվողներն իրենց ամուսնական կայունությունը պահպանելու գործում որքանով են արդյունավետ համարել սոցիալական աշխատողի միջամտությունը և ինչ առաջարկություններ ունեն տարվող աշխատանքներն առավել արդյունավետ դարձնելու կապակցությամբ:

Հարցման արդյունքների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ սոցիալական աշխատողի միջամտության տարբեր կողմերին ուղղված գնահատականներում այցելուների 58.5%-ը նշել է ամուսնական կայունության վրա դրական ազդեցության մասին: Այս խմբի 59%-ն արձանագրել է, որ սոցիալական աշխատողն օգնել է իրենց հարաբերություններում դրական փոփոխությունների ձևավորման հարցում և դրանք ամրապնդելու նպատակով որոշում են կայացրել հետագայում շարունակել այցելությունները:

Հարցումը պարզել է, որ այցելու 180 գույգից գրեթե կեսը կարողացել է պահպանել

ամուսնական կայունությունը: Հարցվողների 47%-ն, այդուհանդերձ, ավարտին է հասցրել ամուսնալուծության գործընթացը: Ընդ որում, ամուսնալուծվածների քանակը բոլոր տարիքային խմբերում գրեթե նույնն է: Յուրաքանչյուր տարիքային խմբում (25 -ից ցածր, 25-30, 31-35 տարեկան, 35-ից բարձր) այն տատանվել է 22-29%-ի սահմաններում:

Այցելուների անհատական քարտերի ուսումնասիրությունից մենք բացահայտել ենք, որ ամուսնալուծվածների և ամուսնալուծման դատական հայցից հրաժարվածների կողմից սոցիալական աշխատողի պահանջարկի գնահատման արդյունքների, հոգեբանի անձի հուզական դաշտի հասունության ու կայունության նկարագրությունների և սոցիալական աշխատողի միջամտության վերջնական արդյունքների համադրումը վկայում է այն մասին, որ վերջիններս որպես էական գործոններ հանդես են գալիս ինչպես միջամտության ընթացքում, այնպես էլ արդյունքներում: Իհարկե, կրթական բարձր մակարդակը և երիտասարդ տարիքը որոշակի դերակատարություն են ունեցել հարաբերություններում փոփոխությունների գնալու հավանականության հարցում:

Հարկ է նշել, որ հատուկ ուշադրության է արժանի միջամտության արդյունավետության և այցելության կամավորության միջև կապը: Մասնագիտական քննարկումներում այն միտքն է հնչում, որ «ապաքինման» նախաձեռնության արդյունավետության հավանականությունը կախված է սոցիալական աշխատողին գույգի կամավոր դիմելու հանգամանքից:

Մ. Նիմքոֆը իր ձևակերպած «Այնուամենայնիվ, սոցիալական աշխատողը դրական ներդրում կարող է ունենալ այն գույգերի կյանքում, որոնց դատական մարմիններն ուղղորդում են մեկ այլ մասնագետի հետ քննարկելու սեփական խնդիրը» հարցին այսպիսի պատասխան է տալիս: «Զույգերի որոշումը փոխելու հավանականությունը, այնուամենայնիվ, պայմանավորված է դատարանի որոշման անձի կողմից սոցիալական աշխատողի օգնությանը դեմ չլինելու հանգամանքով» [3]:

Իրանի փորձը ցույց է տվել, որ դատարանի ուղղորդմամբ սոցիալական աշխատողին այցելածների 53%-ը հրաժարվել է ամուսնալուծությունից: Սակայն այսպիսի ոչ կամավոր այցելությունների դեպքում մասնագետը շատ

ավելի մեծ դժվարությամբ է արդյունավետություն ապահովել և հաղթահարել այցելուի կողմից իրեն ընդունելու դիմադրությունն ու կաղապարվածությունը, և ավելի երկար ժամանակ է ծախսել քան նույն արդյունքին կհասնե՞ր կամավոր հաճախորդի հետ աշխատելիս:

Դեպքերի ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ իրենց հարաբերությունների հետագա շարունակման խնդիրը սոցիալական աշխատողի հետ քննարկելու իրավաբանի խորհուրդը դրականորեն են ընդունում հատկապես ամուսնալուծվելու հարցում տատանվողները, ովքեր կարիք ունեն դրա մասին խոսել մեկ այլ անձի հետ:

Չիկագոյի մասնագետների կողմից դեպքերի վարման արձանագրությունների ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ ամուսնական կոնֆլիկտների դեպքում, զույգերի միասին կամ առանձին կամավոր կամ ոչ կամավոր այցելությունների հաջողությունների և անհաջողությունների համամասնությունը գրեթե նույնն է: Մասամբ կամ լիովին հաջողությունը երկու դեպքում էլ տատանվում է 60-75%-ի սահմանում [4]:

Այս առիթով Մեյեր Նիմքոֆը գրում է, որ սոցիալական աշխատողի միջամտությունը բաժանման շեմին կանգնած ոչ բոլոր զույգերի համար կարող է օգտակար կամ հնարավոր համարվել [3]: Նրա կարծիքով, այնուամենայնիվ, կան երկու խումբ զույգեր, որոնք սոցիալական աշխատողի միջամտության կարիք չեն զգում: Նրա առանձնացրած առաջին խմբում հայտնվել են բոլոր այն զույգերը, որոնք ամուսնալուծվելու որոշում կայացրել են միասին և երկու կողմն էլ վստահ է, որ իրենց ամուսնությունը չի կարող գոյատևել և բաժանումն անխուսափելի է: Երկրորդն այն զույգերի խումբն է, որոնք կոնֆլիկտների և անգամ պրոբլեմների խորացման դեպքերում, անընդհատ իրենցից վանում են զուգընկերոջից բաժանվելու միտքը, այն համարելով անհնար: Նրանք դատարան չեն դիմում և չեն էլ այցելում սոցիալական աշխատողին:

Սակայն կա զույգերի երրորդ խումբ, որն զգում է, որ իր ամուսնական կյանքի պրոբլեմների հաղթահարման լավագույն ձևը գտնելու համար կարիք ունի ինքն իրեն հասկանալու, այդ պահին գոյություն ունեցող հարաբերությունները գնահատելու, ամուսնության հան-

դեպ իր վերաբերմունքը պարզելու: Մ. Նիմկոֆի համոզմամբ հիմնականում այս խումբն է սոցիալական աշխատողի այցելուն և այս խմբի համար է մասնագետի միջամտությունը դառնում ամենաարդյունավետը: Այսպիսի զույգերի համար ինքնագնահատականի ու ամուսնության հանդեպ վերաբերմունքի պարզաբանման փուլը նախորդում է դատարան դիմելուն:

Իրանում տարիների մեր աշխատանքը ցույց է տվել, որ եթե անգամ այցելուն դատարանի ճնշման տակ է եկել մասնագետի մոտ, հաճախ նրանց միջև հաստատվել են վստահության հարաբերություններ, և թե՛ մտածողության թե՛ վարքի մեջ ձևավորվել է փոփոխության գնալու պատրաստակամություն: Ընդորոմ, կախված տարիքից, կրթական մակարդակից և սեռից, փոփոխության շարժառիթն առաջանում է տարբեր քանակի և ձևի՝ անհատական, զույգային, խմբային, ընտանեկան, մասնագիտական միջամտության դիմելուց հետո:

Ասվածը հիմնավորենք, մեր հարցման արդյունքներով: Հարցումը ցույց է տվել, որ բոլոր այն դեպքերում, երբ իրականությամբ պայմանավորված սահմանափակումները (հասարակական կարծիքին դեմ գնալու վախը, բնակչության մեջ ձևավորված անվստահությունն՝ ամուսնական հարցերով մասնագիտական միջամտության հանդեպ, ֆինանսական խնդիրները) խանգարել են մինչև դատական հայց ներկայացնելը սոցիալական աշխատողին կամավոր այցելելուն, դատարանի ուղղորդումը մի որոշակի խմբի (ընտանիքների 7%-ի) մոտ տեսակետ է ձևավորել, որ եթե մասնագետի հետ հանդիպումն ավելի վաղ լինեք, իրենք կխուսափեին ամուսնական կայունությունը փորձության ենթարկելուց:

Իրանում այցելության կամավորությունը պայմանավորող վերոնշյալ հանգամանքերի չափի բացահայտմանն ուղղված ավելի վաղ՝ 2017 սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին իրականացված հարցման արդյունքներով², 21%ը նշել է, որ «չնայած ամուսնական խնդիրների առնչությամբ մասնագետին դիմելու

² 2017 սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսների իրականացված հարցումն իրականացրել ենք Խուզիստան նահանգի բնակչության տարբեր խավային և տարիքային խմբերին պատկանող այն 204 զույգերի շրջանում, որոնք ոչ մի անգամ չեն այցելել սոցիալական աշխատողին:

բազմաթիվ կենտրոններ կան, սակայն ես նրանց այնքան էլ չեմ վստահում», 36.3%-ը համարում է, որ «ամուսնական պրոբլեմներն ուրիշի հետ քննարկելն ամոթաբեր է», իսկ 59.8%-ը նշել է, որ «գուզընկերոջս հետ իմ հարաբերություններում կան բաներ, որ ես ոչ մեկի հետ չեմ քննարկի»: Հարցման մասնակիցների 30%-ի համար ամուսնական կայունության հարցերով մասնագետի օժանդակությանը կամավոր դիմելու հարցում, որպես գործոն, հանդես է գալիս ծախսերի արդարացված չլինելը՝ բոլոր խավերի ներկայացուցիչների համար: Հատկանշական է, որ Իրանում սոցիալական աշխատողի այցելությունն ամբողջովին վճարովի է, լինի կամավոր, թե դատարանի ուղղորդմամբ:

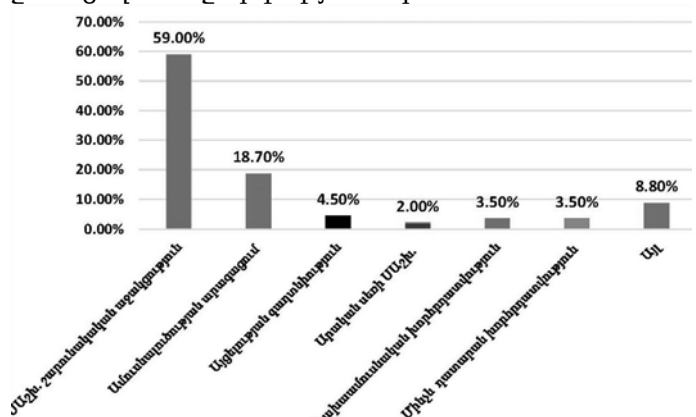
Ամուսնական կայունության ապահովման հարցում սոցիալական աշխատողի միջամտությունն արդյունավետ է դառնում նաև դատարանի դիմաձևերի համար այն դեպքերում, երբ նա մասնագիտական հնարքներով կարողանում է բացահայտել և զույգերին հասկացնել, որ իրենց բարդ հարաբերությունների պատճառը բոլորովին այլ է և պայմանավորված չէ փոխադարձ սիրո բացակայությամբ կամ միմյանց հետ անհամապատասխանությամբ: Օրինակ, կացարանի բացակայությունը կամ դրա ոչ բարեկարգ լինելը, հոգեկան առողջության խնդիրները, երկարատև գործազրկությունը, աշխատանքի անբարենպաստ պայմանները, ավագ սերնդի կողմից երիտասարդ զույգերի կյանքին անհարկի միջամտությունը, անգամ երեխաների դատարարականության հարցում հոր և մոր կոնցեպցիաների տարբերությունները և այլն, կարող են զույգերի հարաբերությունների կոնֆլիկտների պատճառ դառնալ: Այս դեպքերում սոցիալական աշխատողի կողմից նրանց ուղղորդումը համապատասխան գործակալություններ և այլ մասնագետների հետ կապ հաստատելն ուղղակի օրակարգից կարող է հանել ամուսնալուծության հարցը:

Դատարանի կողմից Խուզիստան նահանգի Շուշ քաղաքի սոցիալական ծառայությունների համալիր ուղղորդվածների շրջանում մեր իրականացրած հարցումը ցույց է տվել, որ սոցիալական աշխատողի կողմից սոցիալական ապահովության համակարգի տարբեր օղակներին ուղղորդումները՝ կապված ընտանիքի նյութական վիճակի թեթևացման, աշ-

խատատեղերի մասին տեղեկատվության ձեռք բերման, թմրադեղերի կախվածությունից ազատվելու և այլ հարցերով հաջողության հասած հարցվողների մոտ կեսը երախտիքի խոսքեր են գրել սոցիալական աշխատողին՝ իրենց ընտանիքի կայունության պահպանմանը նպաստելու համար:

Սոցիալական աշխատողի միջամտության արդյունավետության բարձրացման տեսակետից հատուկ առաջարկ է հնչել այն մասին, որ «լավ կլիներ, որ արական սեռի սոցիալական աշխատողներ լինեին համապատասխան կենտրոններում» և ապահովվեր այցելության գաղտնիությունը, ինչն իրանական և ոչ միայն, իրականության համար միանգամայն հասկանալի ցանկություն է: Այցելուների մի փոքր խումբ վստահ չէ, որ իր այցելության գաղտնիությունը կպահպանվի և առաջարկում է դրա ապահովումը (Գծապատկեր 1):

Հարցման մասնակիցների 8.8%-ը հստակ պատկերացում չունի սոցիալական աշխատողի միջամտության սահմանների մասին, ուստի կատարել է վերջինիս հետ կապ բոլորովին չունեցող առաջարկություններ:

Գծապատկեր 1. Առաջարկություններ՝ սոցիալական աշխատողի միջամտության արդյունավետությունը բարձրացնելու կապակցությամբ

Մեր հարցման արդյունքներով դատարանի ուղղորդմամբ սոցիալական աշխատողին այցելածների 18.7%-ն նրան միայն ամուսնալուծության դատական գործընթացը արագացնողի դեր վերագրել: Բանն այն է, որ սոցիալական աշխատողի պաշտոնական եզրակացությունը ամուսնալուծության որոշում կայացնելու գործընթացում պարտադիր կոմպոնենտ է:

Սոցիալական աշխատողները համոզված են, որ դատական մարմինների գործունեության ընթացքի մեջ սոցիալական աշխատանքի միջամտությունը հասարակության առողջությանը նպաստող գործունեություն է, երբ մանավանդ ժամանակ առ ժամանակ առկա է իրավաբանների ու սոցիալական աշխատողների հետագոտական բացահայտումների վերլուծություն և քննարկում:

Ամերիկացի մասնագետ Հեթա Քրաունս սոցիալական աշխատողի և իրավաբանի թիմային աշխատանքը դատարանի համար վստահելի և մեծ օժանդակություն ցուցաբերող գործ է համարում: Նա գտնում է, որ սոցիալական աշխատողի կողմից զույգերին ցուցաբերած միջամտությունը օգնում է ոչ միայն այցելուին ու նրա ընտանիքին, այլև նման գործերով զբաղվող ողջ մասնագիտական համայնքին: Ավելին, ելնելով իր երկրում սոցիալական աշխատանքի ինստիտուտի կայացման քայլերից, հեղինակը գրում է, որ սոցիալական աշխատանքը փաստացի ներդրում ունի մարդկանց՝ դեմոկրատական սկզբունքներով ապրելու անձնական փորձառության գործում [2]:

Ցավոք, թե՛ արևմտյան և թե՛ ռուսական ժամանակակից գրականության մեջ դատարանի դիմած զույգերի ամուսնական կայունության վերահաստատման խնդիրները քննարկելիս քիչ են անդրադառնում սոցիալական աշխատողի դերին: Հիմնականում քննարկվում է ամուսնալուծությունից հետո զույգերին՝ այն էլ հատկապես կանանց և երեխաներին, ճգնաժամային վիճակից դուրս գալուն աջակցելու, սոցիալական ապահովության համակարգ ուղղորդելու բացմաբնույթ պետական և ոչ պետական աջակցություններին դիմելու հարցը: Ուստի, ուշագրավ և ուսանելի է իրանական հասարակության մեջ սոցիալական աշխատողի ինստիտուտի սերտ կապը՝ արդեն դատարանի դիմած զույգերի պրոբլեմների ճիշտ սահմանման, զույգերի հարաբերությունների կայունությունը վերականգնելու

և իրենց որոշման ուղղությամբ խորհելու խնդիրների հետ, ինչը խիստ օրինակելի է, հաշվի առնելով նրա դրական արդյունքները: Հարցման մեջ ընդգրկված ամուսնալուծող զույգերի վերաբերյալ օբյեկտիվ տեղեկատվության վերլուծությունը ցույց է տվել, որ նախորդ հինգ տարիներին սոցիալական աշխատողի միջամտությանը դիմած զույգերի գրեթե կեսը (44.7%) գտնում է, որ չնայած ամուսնությունը փրկել չի հաջողվել, սակայն սոցիալական աշխատողի միջամտությունն իրենց օգնել է որոշակի դրական հարաբերություններ հաստատել թե՛ զուգընկերոջ և թե՛ նրա հարազատների հետ:

Սոցիալական աշխատողի միջամտությունից ընդհանրապես գոհունակություն չի հայտնել դատարանի դիմածների ընդամենը՝ 7.6%-ը:

Այսպիսով, տարբեր երկրներում ամուսնական կայունության ապահովման գործում սոցիալական աշխատողի միջամտության արդյունավետության վրա ազդող գործոնների ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ այդ պրակտիկան ունեցող բոլոր երկրների համար այն արդյունավետության բավարար ցուցանիշ է արձանագրում: Իրանը շարժվում է նրանց հետ համաքայլ, իսկ այցելուների շրջանում հարցման արդյունքներով արձանագրված առաջարկություններն ուշադրության արժանի են ոլորտի կառավարման համակարգի մասնագետների ու պատասխանատուների համար:

Գրականության ցանկ

1. Hey R.N. and Mudd E.H., Recurring Problems in Marriage Counseling. // *Marriage and Family Living*, Vol. 21, No. 2, National Council on Family Relations, USA, May, 1959, pp. 127-129.
2. Kraus H., The role of Social Casework in American social work, *Social Casework* 3, 9, 1950, p. 31.
3. Nimkoff M., Law and contemporary problems, The Conference on Divorce by the Chicago Law School, Chicago, ill., February 29, 1952.
4. Preston, Mudd, Froscher and Pelts, Research in Case work, *Casework in press*, Chicago, May 1952.

Основная коллизия современности в социологическом освещении

Григорьян Э.Р.

Кафедра социологии и социальной работы Армянского государственного педагогического университета им. Х. Абовяна (Армения, Ереван)

novarm@mail.ru

Ключевые слова: социология, социальные отношения, социальная иерархия, золотая пропорция, симметрия подобия, совмещаемость, гармония, социальная энергия

Արդի ժամանակաշրջանի հիմնական կոլիզիան սոցիոլոգիական լուսաբանմամբ

Գրիգորյան Է.Ռ.

Խ. Արմիայանի անվ. Հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի սոցիոլոգիայի և սոցիալական աշխատանքի ամբիոն /Հայաստան, Երևան/

novarm@mail.ru

Ամփոփում: Հոդվածում առաջարկվում է նոր մոտեցում սոցիոլոգիայի նկատմամբ, որը հիմնվում է սոցիալական հարաբերությունների՝ որպես սոցիումի տարրական բջջի առանձնացման ու «սոցիալական ներդաշնակության մաթեմատիկայի» պրիզմայի միջոցով սոցիալական գործընթացների մեկնաբանության վրա, որը ներառում է Ոսկե համամասնության, դինամիկ սիմետրիայի և այլ հայտնի սկզբունքները: Այս տեսանկյունից փորձ է կատարվել նորովի մեկնաբանելու պատմության հայտնի կոլիզիաներն ու դրանց ազդեցությունը արդի ժամանակաշրջանի վրա:

Վճռորոշ բառեր: սոցիոլոգիա, սոցիալական հարաբերություններ, սոցիալական հիերարխիա, ոսկե համամասնություն, նմանության սիմետրիա, համադրելիություն, ներդաշնակություն, սոցիալական էներգիա

The main collision of modernity in sociological coverage

Grigoryan E.R.

Department of Sociology and Social Work of the Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan (Armenia, Yerevan)

novarm@mail.ru

Abstract: The paper proposes a new approach to sociology based on the allocation of social relationships as the basic cell of society and on the interpretation of social processes through the prism of "mathematics of social harmony", which includes the well-known principles of the Golden proportion, dynamic symmetry, etc. From this point of view author attempts on-new to treat major collision of history and their impact on the present.

Keywords: sociology, social relations, social hierarchy, Golden proportion, symmetry of similarity, compatibility, harmony, social energy

Социология как наука во многом еще недооценена. В период слома одного мирового порядка и прихода нового все социальные институты и порядки трясутся и дребезжат как при качке корабля в штормовом море. Никаких инструкций по поведению населения в этот период никто не дает. В то же время социология – именно та наука, которая должна срочно просветить людей, чтобы они не наделали еще больших бед. Учитывая ее солидный возраст, по крайней мере, начиная с Платона, а в Китае, после Конфуция, социология могла бы уже представить некую стройную систему вечно повторяющихся социальных явлений, им предшествующих симпто-

мов и состояний, степень вероятности или скорости их наступления, и причины, как и средства лечения или перевода этих состояний в более приемлемые. Причем все изложение социально-го процесса сопровождалось бы, как в физике, некими математизированными формулами. Далеко за примерами ходить не стоит. Любой трактат по истории содержит повторяющиеся коллизии. Например, в «Истории Рима» Тита Ливия (1), центральным конфликтом является конфликт между воинами, ушедшими воевать за величие Рима, и местными ростовщиками, которые в это время оплели солдат дикими процентами в надежде на стяжаемые ими трофеи. Конфликт

завершается победой ростовщиков, и ограбленных солдат снова отправляют на войну «во имя величия Рима».

Регулярно, во всю эпоху средневековья и во всех регионах, от Византии до Рима, появление ростовщиков в администрации самоуправляемого города знаменует паралич выборной демократии и торжество необузданной олигархии вместе с быстрым летальным концом данного города или его самоуправляемого статуса (2). О современности с ее почти полным доминированием ростовщиков и зеркальным повторением прошлого не хочется и говорить. Но упомянем, наверное, позитивный случай в истории, когда конфликт завершился не в их пользу. В Армении в 2017-18 годах сложилась точно же ситуация, что и в Риме 500 года до н.э. Солдат, проливавших кровь в сражениях, оплели процентными долгами те же ростовщики. И тут, неожиданно, власть отдала приоритет воинам и освободила семьи погибших и раненных солдат от ростовщической паутины (3). Так что, под луной нет ничего нового. А социологии нечего робеть, давно пора выходить из-под гипноза марксистско-либеральной блудократии, которая именно этот, исторически повторяющийся порок ростовщичества и пыталась скрыть своей теорией классовой борьбы, сваливая свою вину все на тех же рядовых солдат любой нации.

Попробуем проложить рельсы для новых путей развития социологии. Что является элементарной клеточкой социологического исследования, отзвуком изучаемой социальной реальности, ее атомом? Или, более научно, что является онтологией «социального»? Ею является отношение. Где бы ни был человек, первое, что он чувствует и фиксирует – это отношение. На какой бы ступеньке он ни был, к нему приставлено особое отношение, присущее ему как сегменту социума и как социально значащему индивиду. Из отношения высвечивается организация, структура, социальная группа и все остальные социальные явления. Множество индивидов, имеющих приблизительно равное отношение, образуют слой, ступень. Любое общение – это проявление какого-то отношения.

Отношения непрерывны. Он относится, к нему относятся. Эти отношения переносятся на других, на все окружающие предметы, на природу, растения, звезды, животных и т.д. Все, что мы именуем словами и понятиями, загружено из социального аквариума. В одном социуме змея – символ мудрости и здоровья, в другом – коварное и злое существо. Но разве реальная змея виновата в том, как мы ее именуем? А не таковы ли тысячи самых разных предрассудков, которые питают и регулируют наши взаимоотно-

шения? Откуда они берутся? В свободном воображении можно придумать любые отношения – от любви до ненависти, от принуждения до восхваления, от симпатии до омерзения. Но эту свободу не позволят социальные структуры, которые сами сплетены из отношений. Именно они внедряют в нас те или иные, кажущиеся нам естественными, отношения. Денно и ночью тысячи самых различных социальных, политических и информационных учреждений накачивают нас самыми вычурными и диковинными представлениями, которые по их расчетам должны сформировать у нас «нужные» отношения к другим – одним как к врагам, а к некоторым, в числе которых они сами – как к друзьям. Рекомендуют предпочитать одни вещи и отторгать другие. Например, пить коньяк и даже приносить его в подарок, а с недавних времен потреблять наркотик, дарить 5-летним девочкам косметику и т.д. Среди этих представлений нет ни единого процента истины. Ложь на лжи. И, тем не менее, мы ухитряемся прожить жизнь без особых конфликтов. А почему?

Нынешняя эпоха характерна разгулом экспансии. Ею гордятся, науськивают одних на других, все заряжены на разбой, на отъем хоть чего-либо от других – от пяди земли до написанной статьи. Конечно, эта экспансия тоже связана с вечной и, возможно, даже основной коллизией человеческого существования – вернуть данные в долг деньги можно только силой. Даже религии тут бессильны. Иначе человечество давно бы справилось с этой бедой. Хотя по некоторым данным российский Патриарх Кирилл решил самостоятельно устранить эту коллизию из истории, предложив открыть банки для бедных (4). Чудеса, да и только!

Но в краткие моменты мирной жизни **человечество научилось совмещаться**. Совмещать свои интересы с другими, умерять свои желания и капризы, смирять свои страсти и прихоти. Умение совмещаться, уживаться, сосуществовать, сопрягать свои усилия во имя конструктивной цели означает, что **человечество научилось строить отношения**, несмотря на всю ту пургу, что от века несут официальные организации. Это означает, что, несмотря на дикие ветры слухов и завывания вещателей, прозорливцев, предрекателей, глашатаев и проповедников, официальных или нет, электронных или ручных, есть прочная культура кооперации и координации, обеспечивающая людям коллективное существование. Более того, именно на базе таких, почти что природных закономерностей, и оказалось возможным разрабатывать даже «Математику социальной гармонии» (6).

А тезисы этой математики утверждают, что выживают только те организации, которые оказываются в гармонии отношений по золотой пропорции внутри себя и со своим окружением, что и один человек в состоянии изменить весь мир. Действительно, если отношения пронизывают весь мир и все взаимно связаны цепями этих отношений, то самостоятельно задавая их тональность, человек запускают в мир волну с насаженным на нее положительным зарядом, который, так или иначе, перестраивает и все остальные колебания волн человеческих взаимоотношений.

Степень математико-социологического погружения в цепь этих отношений позволяет грамотно предвидеть их следствия и строить те отношения, которые оптимальны в заданном контексте. Это уже задачи социальной инженерии, быстро развивающейся новой социологической дисциплины. Но для нее нужны новые люди, с высокой компетентностью строящие отношения между людьми и организациями, создающие своего рода прочные клейкие составы, не дающие шансов на распад социумов. Место агрессивной экспансии заступает умение совмещаться. Социальная компетентность в совмещении требует максимального учета каждого из субъектов, а не подчинение их своей фанатической вере. Люди подальше держатся от любого упоенного своей властью начальника. Срок его начальства, как и богатства, очень короток. Появление таких людей знаменует распад всех социальных связей, упадок империй, обществ и государств и всех иных интегративных образований - от творческого коллектива до международного альянса.

Отношения бетонируются ценностями и нормами. Чтобы отношения приобрели устойчивый характер, их заливают строительными растворами, укрепляющими эти отношения. Отношения отношений формируют структуру, становятся базисом социальных организаций. В них учтено или формализовано отношение А к отношению В с С, у которого задано отношение к отношению Д к Е, у которого не должно быть конфликта с А и т.д. Человеческое сознание и психика воспринимают мир преимущественно через отношения, через пропорции, а не через простое количественное сравнение. Причем это касается не только психофизики, но и социального сознания. Относительность социальных ценностей может проявляться, например, так: отношение минимального приращения блага, вызывающего ощущение удовлетворения, зависит от исходной величины этого наличного блага. Чем она больше, тем большим должен быть прирост нового блага. Т.е., пропорция нового блага к исходной

величине этого блага есть величина постоянная для определенного круга субъектов. Отсюда следует, что чем более богат человек, тем более ненасытным он должен казаться бедным людям.

Есть отношения, которые людей устраивают и добровольно закрепляются. Так возникает устойчивость социального порядка. Есть отношения, которые с ненавистью терпишь десятилетия и не знаешь, как их изменить. Но при первой же возможности они меняются. Закон пропорциональных отношений требует аналогии сверху вниз, все находится в равных гомоморфных отношениях. Это и есть закон Золотого сечения в простейшей форме. Золотая пропорция является важным, но частным случаем симметрии подобия. Симметрия подобия - это закономерная повторяемость подобных (но не равных) частей, слагающих фигуру явления. Случаи симметрии подобия представляют собой своеобразные аналогии взаимоотношений между людьми, большими и малыми организациями, государствами и альянсами, обществами и грабителями и связаны с одновременным увеличением или уменьшением масштаба подобных частей фигуры и расстояний между ними.

Золотая пропорция - минимально возможное проявление периодического подобия. А относится к Б. Но как? Чтобы ответить на этот вопрос мы неизбежно должны ввести третью фигуру, «относится так, как к С». Мы даже не знаем хорошо или плохо относится А к Б, пока мы не соизмерим это отношение с каким-то новым отношением взятым как мера или образец. Если мы берем три и более фигуры, и они выстраиваются в некую периодическую последовательность уменьшения (или увеличения), мы получаем геометрическую прогрессию. Во Вселенной симметрия подобия — свойство живой материи, жизнь начинается там, где есть минимум три уровня иерархии, причем они представлены на каждом уровне совершенно разными по форме и свойствам элементами. Следовательно, принцип троичности в первую очередь проявляет себя при иерархической организации социальных систем. Именно поэтому он был сформулирован Гермесом Трисмегистом следующим образом: «То, что находится внизу, аналогично (соответственно) тому, что находится вверху. И то, что вверху, аналогично тому, что находится внизу, чтобы осуществить чудеса единой вещи» (5). Очевидно, подразумевается, что верх и низ здесь имеет иерархический, а не высотный смысл. Социальная жизнь базируется в первую очередь на пропорциональном построении мира. Естественно, что такой фундамент влияет и на восприятие человеком окружающего мира, да и собственных ощущений. Таким образом, золотое

сечение - это результат одновременного действия двух величайших (из которых можно вывести все остальные законы) принципов природы — принципа минимума и принципа симметрии подобия.

Симметрия подобия и масштабная симметрия основаны на том, что сравниваются не одинаковые величины в их абсолютном значении, а отношения между величинами сравниваются в их пропорции. Но от чего зависят устоявшиеся отношения? Прогнозируема ли социальная устойчивость и каковы ее контуры?

В природе есть инварианты (закономерности), они регулируют, отбраковывают (но, в конечном счете!) все действия, кроме оптимальных, минимальных, гармоничных. Социальные отношения растут из биологических и далее, природных. Нельзя не учитывать их корни, даже генетические. Интересы людей побуждают их строить каркасы взаимоотношений, которые нарушают природные законы. Но только на исторический миг.

Нарушения вызывают реакцию отторжения и, в результате, усиливается обратное давление и так, до некоторого порога. После чего, или устанавливается устраивающий всех колебательный контур, или полностью уничтожаются несовместимые с инвариантами отношения. Установлено, что после возмущения системы энергия различных противоположных процессов стремится к гармонии, описываемой фракталом золотой пропорции (6). Совмещаемость, следовательно, зависит не столько от субъектов, сколько опирается на инвариант природы — Золотое сечение. Именно оно совмещает все части в единое функционирующее социальное целое, диктует и отбраковывает всех, кто не способен совместиться с целым. Оно уничтожает народы, государства и цивилизации за их неспособность гармонично совместиться с остальными фрагментами мировой целостности. Поскольку золотая пропорция является условием статистического равновесия, это позволило предположить, что существует феномен самоуправления, который «отбирает» некоторые из этих актов творения в существующую организацию по закону Предустановленной гармонии и описывается минимумом свободной энергии образования систем, где свободная энергия образования системы равна мере отклонения от идеальной гармонии и является внутренней «силой» самодвижения организации систем (6). Взаимоотношения между совместившимися фрагментами можно анализировать в терминах ритма, синхронных колебаний, однородных пульсаций, схожести культурных откликов и др., совместно усиливающих энергетическую мощь

целого. Части природы, как открытые системы, могут усложняться за счет резонансных взаимодействий между собой и целым. Изменение полной энергии активной системы за счет обмена энергией с окружающей средой может подавлять или усиливать внутренние осцилляции системы и приводить к необратимому развитию объектов природы.

Таким образом, исходным пунктом социологического исследования является идея законсообразной соразмерности и неразрывной связи структуры и трансформации социума и индивидуального человеческого существования, сопряженности видов и процессов их совместной деятельности с инвариантными свойствами и закономерностями мира природы и космоса. В этих рамках реальность существования человека, возникающая в его родовой деятельности, сам человек и его деятельность рассматриваются не только как продукты совокупных взаимных детерминаций или их конечных сопряжений, или взаимно порождающих причин, но и как взаимно конститутивные моменты всеобщего генезиса, перехода, опосредования и преобразования космо-историко-социальных структур в единственно возможную и устойчивую их конфигурацию. И в этих рамках достигается относительное завершение и, тем самым, инициирование процессов связи, трансформации, движения, порядка и определенности универсальной социальной реальности.

В рамках этого нового социологического подхода к анализу социального бытия должна получить свое вековечное разрешение и проблема «законного» ростовщического процента. Или он должен быть, и тогда какова его оптимальная величина согласно принципу Золотой пропорции, или его не должно быть в силу социальной гармонии, и как тогда быть с деньгами, вернее с их отсутствием?

Если такие вопросы имеют универсальное разрешение, по крайней мере в мечтах социальных утопистов, то тогда возникает новый вопрос. Если основанием всех социальных преобразований, в конечном счете, является действие двух космических законов — оптимальности и динамической симметрии, то почему у нас возникают довольно таки разные конфигурации государств и прочих организаций? Ведь в силу равномерности воздействующих сил, и результаты должны быть тождественными? Все организации, государства, империи должны быть похожи как две капли воды. Если не учитывать климатические и географические особенности, конечно, а также современные технические достижения. Должна быть одной и той же нормативно-правовая, социально-ценностная система,

организационная структура и т.д. Однако, мы видим большое разнообразие социальных систем.

Ответ на этот вопрос кроется в мировой иерархии. Даже среди подобных организмов выстраивается иерархия, которая и вносит нужные изменения в структуру и поведенческие навыки. Социальная иерархия была символически отображена уже в ступенях зикуратов и в строительстве вавилонской башни, как воплощения стремления людей к совершенству и знаниям. Но для подчиняемой социальной системы оказываются излишними ее ориентационные способности. Они даже мешают иерархически более высокой ступени. Ведь направление движения задается сверху, и какие-либо поиски иных вариантов уже исключены. Следовательно, всякие свободно мыслящие ученые и прочие интеллектуально заряженные слои должны быть исключены из подчиняемой социальной системы. Даже система образования уже излишня, поскольку может вносить идиосинкразические нюансы в отработанную наверху ориентацию.

Обычно эта задача решается двояким способом. Либо полным уничтожением ориентационных слоев, как заповедано в зловещей классовой теории, либо переманиванием их на свою сторону в виде интеллектуальных рабов, как это делали ведущие страны Запада с населением покоряемых стран. Эту закономерность подтверждает и новая социология. «Эволюция организаций к гармонии отношений различных процессов происходит двумя противоположными способами: а) за счет упрощения системы самоуправления, когда структурный состав организации упрощается, как в термодинамических системах, или б) усложнения системы самоуправления, когда структурный состав организации усложняется и становится более разнообразным, что свойственно развитию биологических и социальных систем» (6). Оставшееся за счет упрощения структуры население, ввиду отсутствия возможности и даже необходимости развития навыков к ориентации, вынуждено заниматься исключительно прикладными ремеслами. Соответственно, вырабатывается, так называемая национальная психология, которая опять же, подчеркнем, является социальным продуктом занимаемой «подведомственной» ниши и испытывает также воздействие доступных видов деятельности. В свою очередь, как того требует прикладная деятельность, формируются еще более нижележащие слои, у которых также должна отсутствовать способность к ориентации уже в довольно сузившемся пространстве выборов и еще более прикладная, инструментальная жизнедеятельность, вплоть до презренной касты

«неприкасаемых» в Индии, занимающихся исключительно грязной работой. Понемногу под такие критерии подбираются человеческие организмы, у которых атрофируются все излишние способности и навыки, кроме, жестко заданных и контролируемых. Не нужна ни наука, ни дипломатия, ни поэзия, ни литература. Излишнее образование вообще опасно для иерархии. Так формируется мировая иерархия, в которой подлежит уничтожению все, что выбивается за проложенные русла. Одновременно формируются функции поддержания иерархии и подбираются народы, их обслуживающие. Например, народ-полицейский, народ-грабитель, народ-осведомитель, народ-производитель и т.д. Заданные извне отношения жестко закрепляются, народы уже не свободны их избирать, и вследствие этих более устойчивых и жестко ограниченных отношений возможность использования их социальной энергии для более широкой жизнеспособной деятельности постоянно уменьшается. После долгого промежутка веков закабаления, вся их энергия растекается по ригидным формам, которые они называют традициями, и которые состоят из унифицированных технологий, (гоморфно) воспроизводящих ту же форму жизни, равномерно распределенную по всему их обществу. В таком случае всякая новая жизнь с ее новыми отношениями (более близкими к природным законам), и всякое осязаемое оригинальное их созидание изнутри, по-видимому, должны прекратиться. Однако и здесь решающее слово за природой и космосом. Гармоничные системы с упрощенной системой самоуправления оказываются в зависимости от угроз внешних воздействий. Поэтому эксплуатация человека человеком опасна для выживания общества и его власти. Гармоничные системы с усложненной системой самоуправления способны преодолевать внешние и внутренние угрозы, но предполагают опережающее эти угрозы дальнейшее саморазвитие своей системы самоуправления. Для этого необходимо постоянно повышать культуру и интеллект каждого человека (6).

Таким образом, противоречие между действием основополагающих принципов природы и инструментальным и эксплуататорским характером иерархии производит свое следствие, и постепенно, из соглашательских «компраторских» правительств сначала возникают «партизанские» правительства, ведущие тайную, необнаруживаемую войну против жесткого правления заданных извне отношений, а затем и «народно-освободительные» правительства, с их коренным пересмотром всех ригидных форм и навязанных извне отношений к людям, миру и природе. Так в целом, через борьбу, социальный

мир подбирается к своим идеальным формам отношений, находящимся в гармонии с природой. А «заказчики» той унифицированной иерархии, которая на их глазах рушится, энергично берутся за ее совершенствование.

И снова внутренние иерархии являются функционально суженными гомоморфными подобиями более широкой и высокой иерархии. Можно даже утверждать, что таким образом психологические феномены во многом находят свое, более глубокое объясняющее обоснование. Все индивидуализирующие формообразования определяются социально-иерархическими отношениями, формирующими те черты, которые составляют психологическую идиосинкразию. В итоге, различие в нормах у разных социальных систем объясняется их расположением в мировой иерархии. На каждом из ее социальных уровней действуют и оптимизируют ее существование свои специфические правила, локально привязанные к навязанным наличным задачам обслуживания более высокого слоя.

Эта иерархическая специфика очевидна для экологов, которые четко разделили все законы по структурным слоям, но она еще плохо осваивается социологией. Биографии многих исторических лиц показывают, как быстро меняется психология при переходе из одной социальной ниши в другую. Между ступенями внутри каждого социального слоя пролегает четкая граница, переход через которую приводит к попаданию в совершенно иной строй норм, ценностей и правил, или в наших терминах, контекстуальных и временно стабилизированных отношений. Поэтому необходимо в общем плане системного анализа рассматривать элементы и объекты каждой ступени как нечто принципиально и качественно различающееся между собой.

Во многом мы возвращаемся к тому посылу, который получил Пифагор от халдейских жрецов, передавших ему унаследованное от древнего мира синтетическое и гармоническое построение мира знания, послужившего основанием западной цивилизации. Родственны этому подходу и усилия Платона по унификации всех родов знания с их купольным надвершием — государством как продуктом цивилизации. Само это возвращение к неопифагореизму, как неуывающей странице человеческой истории, всегда служащей трамплином для очередной версии эпохи Возрождения, говорит как об ограниченности истории социологией, так и, наоборот, о неизбежности повторения незаменимых ступеней общественного развития. Но все же халдейские знания служили скрепами более глубокой и более универсальной социальной организации, нежели возникавшая усилиями Пифагора западная

цивилизация. Выработанные в течение прошедших тысячелетий отношения к вещам и миру у них более истинны и более глубоки, чем мог позволить социальный опыт осваивающих Грецию мигрантов из Передней Азии. Отношения между ними можно уподобить описанным выше отношениям между управляющей структурой (халдейской) и производной (западной).

Еще раз проясним, чем отличаются нормы одного уровня от норм другого? Подчиненный ряд законов находится в служебном отношении к более высокому ряду. Т.е., он поддерживает, укрепляет и обслуживает первый ряд норм и законов и выстраивает социальные отношения в более узком гомоморфизме. Имеет место динамическая симметрия. Поэтому культура подчиненного слоя разнится от культуры высшего тем, что последняя **искажает законы оптимальности и симметрии, регулирующие жизнедеятельность нижней структуры**. Возникает **неизбежное напряжение** вызванное противоречием между природными законами и эксплуататорской природой иерархии. В силу динамического гомоморфизма, диктующего соотношение между нормами, внутренняя структура каждого последующего этажа ступени упрощается. Более сложные, чем вышележащая, структуры должны быть уничтожены или упрощены. Например, диктатура, в которой есть толпа и лидер, и нет других социальных уровней, — это самый простой вариант социальной иерархии. И он ближе всего к примитивной форме деятельности. Чем насыщеннее уровнями и разнообразием социальный организм, тем он сложнее, тем сильнее в нем необходимость собственной ориентационной деятельности, ввиду которой он, естественно, более устойчив и эффективен. Диктатура — необходимое состояние общества, если его необходимо довести до состояния «жесткого инструмента» поддержания иерархии, уместного и для решения военных задач. Но в такой иерархии навыки к совмещению, компетенции к адаптации, способность к компромиссу слабо выражены.

Полнота социальной пирамиды дополняется еще одним важным свойством ее уровней — они все своеобразны, функционально зависимы и взаимодополнительны, взаимно обслуживают друг друга почти так же, как в живом организме выстраиваются органы. Следовательно, каждый из уровней только тогда сформировался окончательно, когда его элементы приобрели исключительные качества, обслуживающие другие уровни и отличающиеся от них. Поставим еще раз вопрос основной коллизии истории: когда ростовщичество становится паразитическим слоем,

и как оно может быть гармонично встроено в социальную систему при его модификации?

Сегодня на повестке дня слом прежней мировой иерархии и попытка многих стран использовать ситуацию и встроиться в более высокие ее этажи. Но главным инструментом сегодня будет уже не экспансия, а умение совмещаться, умение договариваться и достигать компромиссов. Это умение разнится в зависимости от субъектов иерархии. А они бывают разные, по крайней мере, в социологии зафиксировано 8 таких субъектов: номократия, теократия, аристократия, тимократия, меритократия, технократия, олигархия, тирания.

Социологически фиксируемыми симптомами доминирования той или иной субъектной ментальности являются адекватный им тип социальной организации и присущие ему отношения, ценности, нормы, законы, правила поведения и формы взаимоотношений, устанавливающиеся в обществе. Множество этих симптомов связано, пронизано типологическим единством, и отдельные, явно фиксируемые поведенческие или когнитивные характеристики могут быть поняты только как индикаторы того или иного единства, и служат указаниями на ту или иную ментальность, наподобие того, как врач на основе признаков и симптомов устанавливает диагноз, т. е. считает некоторую совокупность признаков проявлением определенной болезни. Нейтральной социальной среды не существует. Каждая социальная организация, страна, государство или мировой порядок создаются для определенных целей и под конкретного социального субъекта. С этой точки зрения многообразные феномены групповой и общественной жизни можно типологизировать как взаимодействия разных по ментальности групп. Поэтому, вглядываясь по прошествии некоторого времени в прошедшие эпохи, можно распознать характерные для всех эпох доминирования данного субъекта типичные и закономерно присущие им социальные черты и их встроить в теоретические схемы социологического знания.

Неучет субъекта иерархии затеняет дифференциацию различных видов социальной энергии, которые порождаются, питают, обслуживают и укрепляют каждую иерархию. Каждой из них присуща сугубая интенциональность, энергетический тонус, степень динамики, закономерно проявляющиеся через ведущую деятельность данного субъекта. Как только зафиксировано стабильное отношение населения к тем или иным объектам, возникает возможность его использования для последующей манипуляции поведением. Например, если привито негативное

отношение к какому-то социальному слою, то вполне возможны провокационные обвинения этого слоя в антиобщественной деятельности, которые население с легкостью подхватит и среагирует в прогнозируемом плане. Поэтому изучение, или, по крайней мере, знакомство с присущими разным ступеням и слоям типам мышления помогает предвидеть их реакции и возможные провокации на этот счет.

Остановимся немного на этих ступенях общественного развития. Рост человеческого сознания происходит по тем же законам, что и рост всего живого, включая кристаллы, растения, организмы и общества. Основным законом роста сознания выступает рефлексия над предыдущим уровнем, перевод содержания на более высокий уровень и обогащение его новыми гранями. Каждой деятельности присущи свои цели, логика и технология, которые кратко можно обозначить как некий оператор, производящий присущие данной деятельности преобразования с предметами. Теперь этот оператор обращается к самому себе и пытается подвергнуть тем же преобразованиям свою логику, цели и технологию. Т.е., фрактальным образом нарастить следующий уровень роста структуры. Фрактальная субструктура в ином масштабе повторяет самоподобные субструктуры предыдущих ступеней и путем саморепликации переводит сознание на новый уровень оформления и организации социального бытия.

Истинный смысл саморепликации есть воссоздание себя через самоподобие. Эта математическая конструкция отражает фрактальные особенности генетического кода Вселенной, в основе её лежат алгоритмы Золотых сечений. Таковы, вкратце, контуры общего пути, проложенного этими принципами, состоящего из последовательных стадий социально-природного уравнивания. Упрощая эту мысль, можно сослаться на желание каждой семьи вырастить похожих на себя детей, и на стремление общества повторить себя в новых поколениях.

Совсем в простейшем виде можно перечислить следующие общераспространенные фазы вхождения человека в социальный мир.

1. Заданность отношений и поддерживаемое извне их обоснование есть первичный шаг к освоению социального мира. Кругом ярлыки и этикетки, все расписано и имеет свою цену, и вас тут не ждали. Сначала надо освоиться, принять все как должное и найти себе нишу.

2. По мере повышения мастерства в манипуляции вещами и предметами обнаруживается технологичность, «сделанность» социального мира. Обнаруживаются прорехи и изъяны, откуда беспрепятственно и бесполезно истекает со-

циальная энергия, которую можно было бы продуктивно использовать. Усвоенные ранее отношения, значения и смыслы вещей начинают меняться, появляется тяга к **самоориентации**.

3. Затем обнаруживается редкоземельность этого качества, многие люди живут как во сне, и их «полусонными» ведут внешние ярлыки, мнения посторонних, вычитанные мысли, общественное мнение, фейсбук и др.

4. А почему бы не встроиться в этот мир кукольником, рассказывающим небылицы, но ловко управляющим поведением людей, обращая их энергию себе на благо?

5. И тут приходит прозрение, что и ты и они - всего лишь созданные природой инструменты, перед которыми поставлены громадные задачи по освоению космоса и самопостижению всего неохватного вселенского существования.

Социальный мир - это саморазвивающаяся система, которая в процессе развития и перехода от состояния к состоянию, стремится к обновлению, уничтожая все свои формы, противоречащие действию основополагающих принципов природы. Энергия, предназначенная для разрушительной фазы этой перестройки социального мира, как и энергия, предназначенная для созидательной фазы, имеют свои организационные структуры, которые, подчас, может спутать человек, не видящий истинной сути происходящего, неправильно понимающий конечную цель зарождающегося преобразования, даже руководствующийся совершенно благими намерениями; и он вполне может потратить всю накопленную энергию на разрушение. Если предоставить событиям возможность развиваться спонтанно, неуправляемо, мир людей вполне может уничтожить сам себя; не только изжившую себя форму, но и само содержание. И под давлением этой ситуации каждое государство, каждый народ ищет свою оптимальную траекторию, свою тактику и стратегию поведения. В помощь этим поискам социолог может выполнять функцию как бы театрального режиссера, предугадывающего каждому свою роль, предупреждающего зрителя об исторических последствиях подобных действий героев, предвидящего их бесславный конец, как и смысл данного театрального повествования, и берущегося раскрыть символическое значение подобной трагедии для последующих поколений. Совершенствование театральной драматургии приближает ее к методам социальной инженерии, когда с помощью мягкой силы, воздействием на чувства зрителя можно менять его убеждения и отношение к жизненным коллизиям, не обращая при этом напрямую к его разуму. Так, нелепость убийства из-за мести или из-за слепого подчинения тради-

ции заставляет зрителя отторгать такие обычаи из общественного обихода. В целом, опираясь на историю, социология вполне может претендовать на некую высшую социальную математику, предвидящую и рассчитывающую последствия человеческих действий на обозримый промежуток времени. Ведь многие из путей уже были проложены в истории. И они заканчивались известным уже образом. Зная это, наперед можно предпочесть наименее уязвимый путь. Но в отличие от абстрактной математики, социологическая рефлексия отслеживает потребности социума, любого социального образования, его метаморфозы и его отклики на динамически меняющиеся обстоятельства. Например, засилье порока и уродства, как бы оно ни пряталось под броней уголовно-колониальной защиты, вступает в противоречие с тягой общества к красоте и здоровому духу, как условиями развития и просто существования. Эти условия заданы природой и Вселенной, и нарушить их – значит уйти в небытие. Следовательно, лучше проложить асфальт на перспективных жизненных дорогах, чем по ночам копать рытвины и ямы в надежде на разбой сломанных машин и судеб.

Впрочем, это уже обращение к Платону, который при этом советовал людям искать помощи у наставника, назовем его по-современному - социологом.

Таким образом, в центре внимания социологии оказывается не только выявление закономерностей генетических связей реальности, обнаружение и осуществление объективной структуры социального мира, порождаемого определенностью и свойствами природно-антропогенного универсума, связью и алгоритмом его системных трансформаций в регулярной проблематике, предметности, своеобразии и уникальности индивидуального человеческого существования, но и внесение живого жизненного участия в судьбоносных для людей вопросах, обрамление их поведения в заранее просчитанные каркасы общественно безопасной активности, и мягкое, педагогическое и социально-инженерное подталкивание к свету научно-исторической истины.

Литература

1. Тит Ливий. История Рима от основания города. Том I. Изд-во «Наука» М., 1989. КНИГА II. (Древний Рим, 500-е годы до н.э.), главы 23-30.
2. Հարությունյան Ա. Պատմության մեր օրերը. Երևան, Անտիք, 2008, 228 էջ.
3. Армянские банки и финансовые структуры заявили о готовности простить кредиты семьям погибших и раненых военнослужащих. Источник: <https://arm-world.ru/news/novostnik/10847-banki-ra->

annulirovali-122-kredita-semey-pogibshih-i-ranenyh-v-karabahe-voennosluzhaschih.html

4. Патриарх Кирилл предложил создать банк для бедных.
http://www.aif.ru/money/mymoney/patriarh_kirill_predlozhil_sozdat_bank_dlya_bednyh
5. Изумрудная скрижаль Гермеса Трисмегиста.
<http://www.kybalion.ru/germetizm/principy/124.html>
6. Харитонов А. С. Математические начала социальной гармонии. «Ученые записки Российского государственного социального

университета», № 5 (120) | том 2 | 2013, с.99 – 105.
<https://vivliophica.com/articles/exsciences/431735>

7. Бухаров А.С. Онтосоциология. М., Канон, 2004.
8. Григорьян Э.Р. Возведение в степень как алгоритм социальной иерархии.
<http://www.yerkramas.org/article/132087/vozvedenie-v-stepen-kak-algoritm-socialnoj-ierarxii>

ИЗ АРХИВА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Хаусхофер К. Панидеи в геополитике

Karl Haushofer, Geopolitik der Pan-Ideen ("Weltpolitische Bücherei". Bd 21. Berlin, 1931)

ГЛАВА VI ПРОТИВОСТОЯНИЕ УСПЕШНО РАСТУЩИХ КОНТИНЕНТАЛЬНЫХ И МОРСКИХ ПАНИДЕЙ

Противостояние континентальных и морских панидей как один из сильнейших долговременных мотивов в истории человечества раскрыл в 1904 г. Макиндер (воспитавший за долгие годы своей деятельности не одно поколение сотрудников британской внешнеполитической службы) в гениальном научном трактате "The geographical pivot of history" ("Географическая ось истории") и на одной из первых солидных геополитических и безупречных в географическом отношении карт, представленных одному из первых научных форумов планеты – Королевскому Географическому Обществу в Лондоне. Государственные мужи на континенте, должно быть, проглядели этот способ рассматривания, иначе после 1905 г. они сделали бы из этого выводы и предприняли все, чтобы избежать войны, принявшей форму мировой, тогда как они, предпочитая двигаться ощупью, вползли в петлю дальнзорких игроков, и именно во всех предопределенных материковой принадлежностью жизненных формах, в результате чего стали в той или иной мере данниками более гладкого превосходства океанской панидей.

Но что можно было требовать от государственных мужей Центральной Европы, если столь прозорливые воспитатели взглядов на мир, как Ратцель, написали в 1895 г.: "Образование нового крупного островного государства есть самое осязаемое и прежде всего решающее в выступлении северитихоокеанской державы, с которой должно считаться государственное искусство Европы". Это резюме относилось тогда к Японии и вызвало пристальный интерес к изучению островных народов и островных государств. Но разве это "новое" островное государство существовало не с 660 г. до н.э.? Разве уже с 1892 г. и позже не была очевидной подготовка Соединенных Штатов к весьма агрессивному островному государственному образованию, в результате которой уже в 1898 г. было закончено геополитическое строительство, между "внешним полумесяцем" ("äußerem Halbmond") которого или "внутренней точкой", опоры ("innerem Drehpunkt (Pivot)" – осью)¹ Центральная Европа должна была "оптиковать", т.е. выбирать, между кото-

рыми она не должна была больше беспорядочно колебаться, – если это на пути к их обоим панобразованиям в то же время не воспринималось обременительным и требующим жертв или если это не могло даже прокладывать новые пути к панобразованиям более высокого порядка (скажем, в Гааге)? Время для этого было бы между 1898 и 1902 гг., вероятно, при очень смелой игре еще до 1904–1905 гг., при дерзкой – даже до июля 1914 г. (сравните русский совет Германии: "Lachez l'Autriche, comme nous lacherons la France!")²

Что сосредоточение сил к противоборству, в котором мировая война являлась лишь предупредительным жестом, было очевидно уже в 1904 г. в свете восходящего панобразования, это доказывает карта мира, предложенная Макиндером, которую мы воспроизводим здесь упрощенно, а обстоятельно разобрали в книге "Geopolitik des Pazifischen Ozeans" ("Геополитика Тихого океана"). Но Центральная Европа этого не увидела. Все-таки это свершилось, и сегодня пантихоокеанская культурная политика уже не под руководством Британской империи, а Соединенных Штатов в их гигантской борьбе с древнейшим пространственным мышлением "оси истории", центральной степной империи Старого Света. Ход развития его главного современного поборника – Советов происходит в условиях удивительного смешения вытесненных в Восточную Европу византийского и варяжского влияний, великорусской зоны скудной земли (подзол), подчинившей плодородные почвы (чернозем), выкованного монголами и татарами панславистского и царистского мышления, которое ныне задрапировано в одежду Советов, но осталось все тем же пространственным мышлением и пользуется паназиатским стремлением к расширению пространства, чтобы окраинные ландшафты (периферийные³, по определению Рихтгофена) поставить на службу центральной панидеи Евразии. Эта борьба будет доведена до конца прежде всего на реальной почве континентальной части муссонных стран. Успешное интегрирование древних культур Юго-Восточной Азии в мировую культуру, взаимные плодотворные обмены либо неудавшийся мировой пожар Старого Света, быть может, с обновлением в его пекле – такова и там и тут цена победы; во всяком случае здесь находится самая важная культурно-политическая задача XX в. Стало

быть, стоит усилий исследовать поближе отношение хода мыслей Макинтера к нынешней демонстрации самых успешно растущих в пространственном отношении панидеи. Немногие события в такой степени пригодны для образования полярного разграничения также сообразно эволюционным и революционным основополагающим процессам. К тому же на сцену выходит одно важное, почти закономерное явление для оценки будущего панидеи, а именно что морские панидеи как государственное мышление более способны приспосабливаться, преобразовываться, эволюционировать, реагировать на окружение, чем континентальные, склонные к разрыву с прошлым, к рывку вперед, к насильственной смене “небесного мандата” (Китай, гомины). Неудивительно, что этот эмпирический факт яснее всего обнаруживается в Восточной Азии, ибо почти нигде в мире, даже в пространствах с родственным климатом, нет такой континентальной державы (как Китай) и такой талассийской (как Япония) – четко разделенных всего лишь коридором прибрежного моря, – чтобы можно было указать на трехтысячелетние, вполне сопоставимые экспериментальные порядки, лишь трижды нарушавшиеся войной⁴. В западной Евразии Средиземное море и Альпы фальсифицируют (verfalschen) последствия, хотя Макинтер даже и здесь старается отыскать закономерные явления – только больше с примесью произвола и свободы воли.

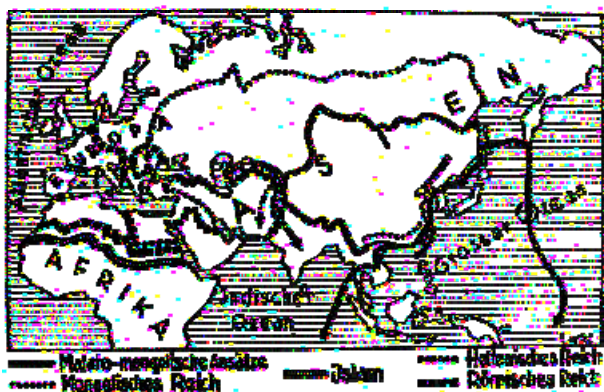
Упрощенная карта мирового океанско-континентального противоборства
(по Макинтеру)

Grenze der Pivot Area – граница осевого ареала
Äußerer Halbmond – внешний полумесяц
Innerer Halbmond – внутренний полумесяц
Hauptdruckräume im auß. Halbmond heimischer Mächte – главные пространства давления во внешнем полумесяце местных государств
Pfandraume im auß. Halbmond randständiger Mächte – закладные пространства во внешнем полумесяце периферийных государств
Haupt-Kultur-Mächte des inneren od. Randhalbmondes – главные культурные государства внутреннего (или окраинного) полумесяца
Wüsten-und Steppen-Gurtel – пояс пустынь и степей

Было бы абсурдным пространственное мышление Японской империи (несмотря на ее нынешнюю военную мощь и ее мировые позиции) ставить в один ряд с велико китайским, великорусским и паназийским в советской чеканке или с американским Соединенных Штатов (панмотивами американского Срединного моря, усиленными пантихоокеанскими и панамериканскими), – если бы позади едва способного нести нагрузку великой державы японского скелета земельного пространства не лежали обширные морские пространства, натиск 90-миллионного народа, но прежде всего грядущая океанская возможность образования великомалайско-монгольского культурного круга, включающего Японскую империю с ее нынешним, превышающим 90 млн. населением, Филиппины – с населением 12 млн., но способные прокормить 60, и Индонезию с нынешними 60 млн., но с возможностью прокормить по меньшей мере 100, вероятно, еще окраинные ландшафты австрало-азиатского Срединного моря, так что около 150 млн. бесспорно расовородственных, одинаково мыслящих, быстро растущих народов обрели планетарные масштабы!

Итак, мы видим, что между борьбой паназийской идеи в советской окраске со скрытым за ней всероссийским империализмом, хотя и в экономико-политическом одеянии, и между старым колониальным мышлением рассеянных заморских имперских образований нынешних колониальных держав более раннего образца, а также пантихоокеанской культурной политикой Соединенных Штатов в известной мере вклинивается вышедшее из более ранних панидей более крупное имперское мышление муссонных стран – велико китайское, паниндийское, а также велико японское. При этом приходит конец представлению о непривлекательных, непригодных для проживания зонах на самых разных широтах: на самый дальний Север тянется желательная для русских граница, доставляя беспокойство американским проектам железной дороги от Аляски в Северную Сибирь, как и в Маньчжурию. Менее далеко на Север простирается уже граница панидей у китайцев, которая охватывала как раз и долину Амура. Еще менее далеко на Север распространяется японская панидея, которая вплоть до настоящего времени все еще инициирует весьма несовершенную колонизацию и освоение северных островов собственной островной дуги в результате соперничества с надвигающимися в северную часть Тихого океана континентальными панидеями. Индийское движение уже полностью останавливается на Гималаях и на линии их северных альпийских видов растительности, не переставая мечтать о

прорыве в туркменский хлопковый пояс, но не подчеркивая это. Здесь, следовательно, были бы возможны естественные разграничения, наименее убедительные в Маньчжурии, где Японии и Советам еще предстоит разобраться с линией границы. Чувство более сильной климатической и естественной общности у народов мус-сонных стран, как и у находившихся длительное время с ними в соприкосновении панидей других народов, несомненно, обнаруживается в более легком разграничении на Востоке, чем на Западе Евразии, – если бы Советская система отказалась от попыток распространить свое экономическое мышление на весь мир. В противном случае внутри Старого Света, к сожалению, появится как будущее поле борьбы океанских и континентальных панидей пространство в зоне трех рек в Центральной Европе – между Вислой, Дунаем и Рейном (проблема Трехречья, как ее обозначил Челлен) и в Северо-Восточной Азии – между Амуром, Ялу и Ляохэ, два пространства, обремененные схожими потрясениями. Серьезность такой возможности в будущем следует иметь в виду в отношении обеих переходных и подверженных потрясениям областей.

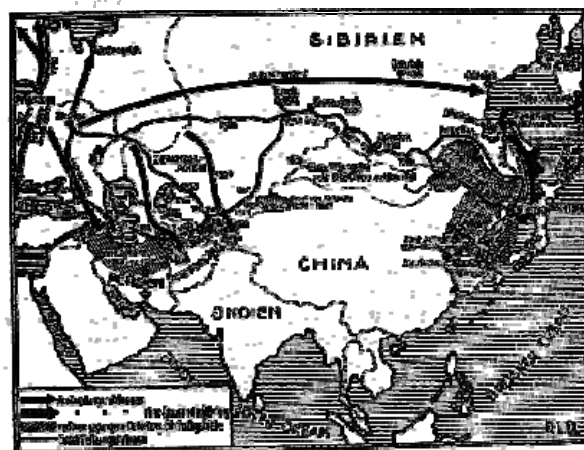

Первые шаги панидей в рамках Старого Света
 Malaio-mongolische Ansätze – малайско-монгольские старты (начала)
 Mongolisches Reich – Монгольская империя
 Islam – ислам
 Hellenisches Reich – Древнегреческое государство
 Römisches Reich – Римская империя

Как естественные, подверженные потрясениям ландшафты еще большего масштаба Макиндер представил в своей провидческой схеме четыре, то тут, то там разрывавшиеся большие жизненные пространства, между давлением “разбойников степи” и “разбойников моря”, которые он называл “внутренним полумесяцем” Старого Света: Центральная Европа, Ближний Восток, Индия и Китай, с малоутешительной информа-

цией, что они могли бы выдержать планетарное давление в объединении с сильной властью, с великоимперскими или панидеями, а слабые среди них (Макиндер явно намекает на Австрию и Турцию!) были бы сломлены.

При этом давящее и вызывающее потрясения подталкивание (Nachhiebe) из некогда монгольской, позже царской “pivot of history” (“оси истории”), равно как и из “внешнего полумесяца” островных или океанских держав Макиндер оценил еще в 1904 г. благосклонно, твердо надеясь, что “они не будут оттеснены на обочину”. Он считал также необходимым, чтобы Англия, как и Япония, заручилась при этом союзником на материке, дабы уравнивать различие в пространственной мощи, и рекомендовал в таком качестве Францию, хотя в то время он все еще верил, что, вероятно, речь могла бы идти и о Германии.

Наступление русских и ответные удары на пути к евразийским панобразованиям

Ausbreitungsrichtungen – направления экспансии
 Ausbreitungsrichtungen ohne (dauernden) Erfolg – направления экспансии без прочного (постоянного) успеха
 Verloren gegangene Gebiete u. Einflußgebiete – потерянные области и сферы влияния
 Erschließungsbahnen – освоенные трассы

Невзыскательно и грубо, придерживаясь скорее общепринятого в данной стране представления, изобразили родственную проблему Фейргрив для Англии, Боумен для Соединенных Штатов Америки, с объективной точки зрения и на более высоком уровне это же пытался сделать для Центральной Европы шведский ученый Рудольф Челлен, которого, к сожалению, услышали слишком поздно.

Конечно, не случайно, что острейшее, следующее один за другим столкновение морских и континентальных панидей в настоящее время

готовится в Индии, т.е. в регионе, окруженном с двух сторон частями морей, – Арабским морем и Бенгальским заливом Индийского океана, – в откровенно континентальном пространственном организме – Гондване⁵, который как замковый камень свода втиснулся в Мировое полуморе Индийского океана, будучи разделенным ландшафтами двух больших рек с древней культурой основной части Центральной Азии.

Возникшая перед английским панмышлением в 1930 г. необходимость выяснить основы существования этой перенаселенной части Империи раскрыта в насыщенном содержательными подробностями, но бедном, к сожалению, руководящими идеями докладе комиссии Саймона – отличном вспомогательном средстве, помогающем внести ясность относительно этого важного силового поля в огромном континентально-океанском противостоянии, связанном с панобразованием.

Абсолютно по праву во “Франкфуртер цайтунг” от 14 июня 1930 г. в умной обобщающей статье, посвященной демократизации Индии, говорится об “острой конфронтации Европы и Азии”, которая, как кажется, несколько утрачивает свое значение в отношении, например, Ганди, “высокочитимого Махатмы, кающегося и пророка”. И справедливо, ибо Ганди видел проблему своей страны прежде всего как социологическую, а не пространственно-политическую и, кроме того, упустил возможность составить себе ясную картину основных направлений будущего, которые пространственное мышление его англо-индийских противников, вероятно, представляло совсем иными. Поэтому суждения всего окружения Ганди, включая его европейского пророка – Ромена Роллана⁶, имели столь мало убедительной силы для панаспекта всеиндийского вопроса, который в общем и целом должен решаться в пространстве, и прежде всего в отношении 562 княжеских владений, и охватывать упорядоченное сожительство в одном и том же пространстве 223 млн. индусов и 70 – 86 млн. мусульман.

Однако именно староиндийскому мышлению противостоит обусловленный пространством процесс. Безусловно правы лорд Керзон⁷ и его школа, что уже перенос столицы из Калькутты в Дели⁸ явился, по-видимому, началом конца величественной океанской традиции господства британских вице-королей в Индии, поскольку в этом переносе узнаваемо убедительное доказательство превосходства континентальной идеи над океанской идеей местоположения и власти. Тот, кто воспринял как свои собственные мысли лорда Керзона о необходимости индийского гласиса по всей линии Бирма – Сычуань – Тибет –

Афганистан – Персия, а именно Ал. Картхилл, смог по праву написать в 1923 г. книгу с сенсационным названием “The lost dominion” (“Утерянное господство”).

Разумеется, после чудовищного поражения, которое нанесли континентальным идеям (не только центральноевропейских держав, но и России и косвенно Китая [21 требование Японии!]⁹) господствующие на морях океанские державы, отличающиеся большей выносливостью и экономической энергией, когда империя Индийского моря, имевшая отношение к этому потрясающему успеху, казалась, видимо, наградой британского соучастника (этим восхищались и немецкие авторы [Дикс, Вючке¹ и др.] как приобретению пространства и власти), последовал смертельный удар по идее империи Индийского моря из крошечного по сравнению с мировой империей сухопутного пространства Центральной Азии – из Афганистана.

Третья Афганская война 1919 г.¹⁰ показала изумленному миру, что вся англо-индийская военная мощь едва достаточна для того, чтобы удерживать собственный тыловой район в Пенджабе, но не для того, чтобы отбросить отважного, сравнительно организованного нападающего (с беспокойной Индией как хинтерландом). Иран на Востоке и на Западе – где Персия сорвала попытку удушить ее – обеспечил себе континентальную независимость¹¹. Волна откатилась назад! Она продолжала откатываться назад, когда в бескровных схватках национальной предупредительной забастовки и бойкота Южного Китая в отношении очень сильной экономически и процветающей колонии короны – Гонконга, а затем – в победе движения младокитайцев в Кантоне над районом Янцзы и Северного Китая – были сданы Ханькоу и одна за другой господствующие, пробившиеся в направлении материка позиции морских держав.

То Япония получила со скрытой злорадной помощью англосаксов, например, в 1922 г. на конференции в Вашингтоне удар (Шаньдун, Цинпу), то Англия (Кантон, Гонконг), то вспыхнул бунт на подозрительно закрытой границе Французского Индокитая, то международные потрясения поразили наиболее умно маневрирующие Соединенные Штаты. Однако морским державам, вместе взятым, не удалось больше прийти к осознанию того, что отдельные отступления расшатывали общий океанский престиж и в конечном счете разрушали представление о преобладающей унаследованной мудрости заокеанских союзов держав. Многие насторожились, когда дерзко прозвучали слова Чан Кайши: “Следующая революция вслед за успешной в Китае произойдет в Индии”, сказанные перво-

начально, чтобы успокоить японцев в отношении Кореи. В самом деле, и сам Сунь Ятсен предостерегал младокитайцев от столкновения с силами японского национализма.

Ведь неопровержимо, что уже через десять лет после триумфального выдвижения империи Индийского моря в пространство и ее слияния – путем похищения мандата – с Германской Восточной Африкой¹² до кульминации некоей панидеи пошатнулись не только самые важные камни (Египет, Аравия, сама Индия), но и соседние строительные части, которые нельзя напрочь отделить, – Индонезия, Индокитай.

Британская империя между третьим и четвертым изменением своей структуры

Ver. Königreich – Соединенное королевство

Dominions – доминионы

Irish. freist. – Ирландское свободное государство

Indien – Индия

Kolonien – колонии

Mandate – мандаты (мандатные территории)

Protektorate – протектораты

Ägypten – Египет

Umfang des Ver. Königreichs – площадь Соединенного королевства 230.600 кв. км

Gesamtumfang d. brit. Weltreichs – общая площадь Британской империи 36.765.000 кв. км

Итак, в момент внешней кульминации успеха морских панидей в противовес континентальному мышлению, стремящемуся раздвинуть пространство (Берлин – Багдад – Персидский залив или Москва – проливы), после насилия над Персией в исходной позиции океанских держав появились шатания, за исключением позиции Соединенных Штатов, опиравшихся на две панидеи. Британская империя пыталась противостоять удару судьбы путем перегруппировки, не слишком замаскированной частичной реорганизации, которая, однако, не коснулась чуждого в расовом отношении самого крупного будущего доминиона – Индии Гордая довоенная Британская империя, впервые так сильно почувствовавшая ослабление своей панидеи, оказалась вынужденной искать сближения с культурной

политикой США, посчитав более безопасным пойти на болезненную жертву ради восприятия собственной имперской идеи.

В этом состоянии равновесия – передышки или изнурения – находится ныне схватка между континентальными и океанскими панидеями за самую большую часть Света и окружающие ее моря. Эффект тщательно прослеживаемой информационной игры ведет к тому, что более сильная энергия status nascendi находится ныне в континентальной панидее. Всегда легче нападать во взбудораженной среде, нежели защищать сверхнапряженный статус-кво в мире.

Вероятно, это неблагополучие, если одна, в значительной мере не очень-то довольная этим статус-кво, часть Центральной Европы примыкает к защитникам существующего, слишком доверившись словам, как, по-видимому, случается, когда при “конфронтации Азии с Европой” чрезмерно связывают себя с океанской стороной “Метаморфоз Индии может стать неслыханным зрелищем воплощения демократических идей и их высшей проверки; но он может быть в дальнейшем и скорбным зрелищем краха этих идей, разбившихся о скалы Азии Радость или трагедия для всех европейцев...” Так противоречиво рассматривает несслыханный государственно-биологический процесс ведущая газета западногерманской демократии Она полагает, что с крахом английского империализма и сама [эта демократия] понесла бы ущерб. Но кто в сущности назвал этот процесс империализмом, чтобы навязать его блага тем, которые ничего не хотят о них знать? Beneficia non obtruduntur!¹³ Как раз за навязывание европейским пространством экспансивного товара, экспансивного духа в противовес собственным центристским, самодостаточным процессам не без основания упрекает его тихоокеанское, равно как и восточноазиатское, пространство. Океанские панидеи – это то, что с четвертого века тревожило континентальные, исключая сарматские равнины. Вправе ли их поборники сожалеть, если представители атакуемого ими континентального пространственного мышления теперь от таких безучастных пространств, как Центральная Европа, ждут по меньшей мере беспристрастного нейтралитета? Ведь большего они от нас не требуют... пока что!

ПРИМЕЧАНИЯ

¹² (с.319) Wutschke J. Der Kampf um den Erdball. München, 1922.

¹³ По терминологии Макиндера, с планетарной точки зрения в центре мира лежит Евразийский континент, а в самом центре этого континента – географическая ось истории, или осевой ареал (совпадает с

территорией России). Внешний полумесяц (или островной полумесяц) охватывает Северную и Южную Америку, Африку южнее экватора, тихоокеанские острова и Австралию.

² Отступитесь от Австрии, и мы отступимся от Франции (*фр.*).

³ Т.е. пространства и земли, не имеющие самостоятельной геополитической ориентации.

⁴ Имеются в виду: 1) англо-китайская война 1840–1842 гг. (так называемая первая опиумная война), положившая начало превращению Китая в полуколонии; закончилась Нанкинским договором 1842 г.; 2) англо-франко-китайская война 1856–1860 гг. (так называемая вторая опиумная война); Китаю были навязаны Тяньцзиньские договоры 1858 г. и Пекинские договоры 1860 г.; 3) японо-китайская война 1895 г.

⁵ Гондвана – район Индии к северу от реки Годавари (Годи), страна гондов, одного из дравидийских народов Центральной Индии.

⁶ Роллан Ромен (1866–1944) – французский писатель и общественный деятель, участник пацифистского движения; ему были близки взгляды Ганди, биографию которого он издал в 1924 г.

⁷ См. примеч. 36. С. 46.

⁸ В 1911 г. правительство Британской Индии перенесло резиденцию из Калькутты в Дели. Застройка Нового Дели как столицы Британской Индии велась несколько десятилетий, начиная с 1913 г.

⁹ “Двадцать одно требование Японии к Китаю” о предоставлении ей особых экономических и политических прав в Китае предъявлено последнему 18 января 1915 г. Свыше четырех месяцев в Пекине между правительствами Японии и Китая велись переговоры, сопровождавшиеся с японской стороны угрозами, провокациями, применением силы. 27 апреля 1915 г. японские требования были ультимативно вручены китайскому правительству, а 9 мая по совету США и Англии Пекин принял ультиматум. После первой мировой войны из-за энергичных протестов в Китае в ходе движения “4 мая” на Вашингтонской конференции 1921–1922 гг. Япония была вынуждена вернуть Китаю захваченные территории.

¹⁰ Как уже упоминалось, третья Афганская война против британских колонизаторов в 1919 г. была неудачной для англичан и завершилась Равалпиндским миром. См. также примеч. 6. С. 171.

¹¹ Хаусхофер часто обращается к проблемам Ближнего Востока, в частности Ирана, не углубляясь в конкретную историю этого региона. При оценке положения Ирана в системе международных отношений первой половины XX в. надо иметь в виду следующее.

На протяжении длительного времени, начиная с XVI в., Иран вел борьбу за свою самостоятельность, противодействуя вмешательству в его дела извне. В конце XIX в. Россия и Англия практически поделили между собой сферы влияния в Иране: север страны находился под сильным политическим влиянием России, район Персидского залива почти целиком зависел от англичан. Фактически Иран превратился в полуколонии Англии и России. В 1912 г. шахское

правительство признало англо-русское соглашение 1907 г. о разделе страны на сферы влияния.

С началом первой мировой войны юг Ирана (под предлогом охраны стратегически важного района Персидского залива и перекачивавшего иранскую нефть в Средиземноморье нефтепровода) был оккупирован англо-индийскими войсками. В марте 1915 г. было подписано очередное англо-русское соглашение о разделе Ирана на сферы влияния. Ответом на эти действия было усиление национально-освободительного движения в Иране. Одновременно в этом районе укреплялись позиции Германии. Что же касается иранского правительства, то оно уже с начала 1915 г. было откровенно германофильским. Осенью 1915 г. русские войска оккупировали Тегеран и Кум. В марте 1918 г. Советская Россия вывела свои войска из Ирана, что привело к установлению здесь полного английского контроля и заключению кабального англо-иранского соглашения в августе 1919 г., по условиям которого Иран фактически стал английским протекторатом. Это еще более усилило национально-освободительные тенденции. В результате произошедшего в стране 21 февраля 1921 г. переворота к власти пришло правительство, сделавшее ставку на политическую консолидацию страны. В декабре 1925 г. новым шахом Ирана был провозглашен Реза Пехлеви. Стремясь ограничить англичан, шах охотно принимал помощь Германии. В области внешней политики он ориентировался на силы, которые могли противостоять англичанам. Такой силой была Германия, которая постепенно усиливала здесь свои позиции, рассматривая Иран как военный плацдарм на случай военных действий на Ближнем Востоке.

¹² Германская Восточная Африка – германская колония в Восточной Африке в 1891–1919 г. По Версальскому мирному договору часть ее территории – Танганьика перешла под мандат Великобритании. См. также примеч. 10. С. 13.

¹³ Привилегии не обременяют (*лат.*).

ГЛАВА VII ГОСУДАРСТВЕННО-ПРАВОВАЯ ОСНОВА ПАНИДЕЙ В ИСТОРИИ И ИХ ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ПРОЯВЛЕНИЕ В НЕЙТРАЛИСТСКОЙ ИЛИ ФЕДЕРАЛИСТСКОЙ ФОРМЕ

В поразительном противоречии со своей нынешней неспособностью добиться на деле панобразования Европа с ее более крупной панидеей уже с давних пор – по сути одновременно с крахом средиземноморской панидей римско-эллинистической античности, *Orbis Romanus*, – была занята включением северных областей, которые, находясь по ту сторону границы распространения благородного каштана и винограда, казались римлянам чем-то вроде “анэйкумены”, не представляющей ценности для заселения.

Великие готы и франки – Теодорих¹ и Карл² и их советники – были, кажется, первыми панъев-

ропейцами, усвоившими мысль об объединении своей части земной поверхности, хотя и в раннероманском, жестком стиле. До одного дошла из Византии времен Юстиниана³ последняя агония пансредиземноморской идеи, его планы панъевропейского объединения посредством династических браков. Перед другим из средиземноморского жизненного круга вырос в лице папского престола (*Patrimonium Petri*) склонный к западноевропейскому имперскому мышлению, дипломатически далеко превосходящий его противник.

Однако с того времени некоторые наиболее благородные умы и бывалые мизантропы и власти Европы, снова и снова пытавшиеся найти для этого цель или инструмент, были связаны с панидеей своей части Света и отчасти придали ей примечательные оттенки: это проповедники крестовых походов и кляузиасенсеры⁴; Данте⁵, Карл V, Сюлли, аббат Сен-Пьер, кардинал Альберони, Лейбниц, Кант, Наполеон I, даже Меттерних и Бисмарк с их системами, вплоть до Куденхове-Калерги и Бриана могут быть названы при этом, не вдаваясь в оценку вклада каждого. Возникает некая связь, некое взаимодействие с идеей вечного мира. Истины ради скажем, что против некоторых чеканщиков классических формул образования панъевропейских идей (одну из самых красивых Штрупп раскопал достойным похвалы образом у Наполеона I) единодушно выступила вся Европа, чтобы обезвредить ее, – как Эллада против Филопомена⁶, последнего античного панэллина. Непроизвольно происходит так, как показал еще Ратцель, при европейском малопространственном понимании панидей – нечестивая схватка за единомыслие вокруг панэллинского! Еще более вопиющим, чем в панъевропейском движении, в панэллинском было несоответствие между тесными, малыми пространствами и широким полетом духа; это несоответствие приобрело значение, ибо идеи не могли более столь тесно сосуществовать друг подле друга, но жестоко сталкивались с делами в пространстве. Так было – несмотря на то, что этими делами занимались такие умы, как Кимон⁷, Перикл⁸ и его друзья, победитель Лисандр⁹, несмотря на то, что существовали культовые союзы и проводились общегреческие игры и последующие действия в Эгейском море, несомненно, тянутся в современность, – при единственном кратковременном объединении благодаря гениальной руке – благодаря Александру [Македонскому]. Это объединение, конечно, раскрыло, какая неслыханная энергия таилась в преграждавшейся полтысячелетия идее, когда она однажды была развязана как динамическая сила: одно из величайших поли-

тико-географических чудес всех времен! Как таковая эта сила высится словно гигант и перед азиатским воображением, которое рожденную в Европе фразу “*Aut Caesar aut Diabolus*” безрассудными деяниями на протяжении долгих времен в широких пространствах перечеканило в “Джины или Искендер (Демоны или Александр) сделали это”.

Такой взаимосвязанной историей идей, какую имеет панъевропейское развитие, не обладает паназиатское; зато оно может в большей мере достичь крупных свершений, и по крайней мере, согласно моему японскому опыту (который я изложил в “*Dai Nihon*”), нужно было бы весьма недооценивать идеологическое влияние, например, Азии *Gikai* или Азии *Dobunkai*, если хотели всмотреться в него сквозь плотную тень лозунгов японского национализма, или, к примеру, пренебречь паназиатским посланием Сунь Ятсена Инукаи в 1914 г. – наряду с неизбежным особым развитием Китая. Послание Сунь Ятсена к Инукаи в начале [первой] мировой войны с призывом вступить в войну на стороне Центральных держав во имя освобождения Азии, книга Б.К. Саркара “*The Futurism of Young Asia*” и речь Рабиндраната Тагора в Токио с напоминанием Японии оставаться верной своему азиатскому облику могут рассматриваться наравне с лучшими европейскими образцами осуществления панидей в Старом Свете. Но и они страдают из-за огромной трудности, а именно выбора подходящих путей перехода панидей от насильственной к государственно-правовой основе.

Здесь сталкиваются с ошибкой, характерной для идеологов и сугубо гуманитарных ученых всех времен, которые слишком редко обращаются как исследователи к географически понятному явлению. Эта ошибка кажется равносильной неизбежному откату назад, к прецеденту, событию, обращенному к *lex lata* взгляду юриста, основанному на авторитете богослова, и ему милее все терпящая бумага, а ранее ослиная шкура, чем шероховатая, нетронутая ночва, на которой созидают философы или мечтатели-социологи. И тем не менее при наличии доброй воли большую часть опыта человечества с нейтралистским или федералистским устройством наднационального пространственного организма и их обоюдную устойчивость и стабильность можно осмыслить на земной тверди с помощью объективных средств карты, географических явлений на поверхности Земли. Могут, конечно, возразить: внутри обеих больших противоположностей существует чудовищное различие между строгим централизмом французской или японской государственной системы и великодушным обхож-

дением с различными колониальными пространствами, или между федерализмом типа Конфедерации Юга США и федерализмом северных штатов при Линкольне¹⁰, или федерализмом Священной Римской империи германской нации и федерализмом Бисмарка; или между безжалостным хозяйственным централизмом и видимостью культурно-политического федеративного устройства внутри Советов. Да, такие тонкие нюансы карта не фиксирует.

Как представляется, важным спорным пунктом является, однако, преобладают ли централистские или федералистские главные черты в структуре, в образовании панидей, и тут кроется препятствие в строительстве фундамента: идеолог обожествления государства – по самой своей природе централист! Затем во всяком случае следует, по его мнению, “децентрализованное единое государство” – *contradictio in adjecto*¹¹ – противоречие в самом себе, которое сталкивается с огромными практическими помехами, коренящимися в повадках и своенравии человеческой натуры. И все же в так называемом территориальном вопросе (*Landerfrage*) имеется богатый опыт Великого Китая, США, Австралийского сообщества, Британского имперского объединения (которое движется в направлении, противоположном централизму), Советского Союза; и, строго говоря, факт состоит в том, что во всяком случае все эти планетарные образования в пространственном оформлении складывались по необходимости как федералистские, а сама Лига Наций и инициативы Бриана по созданию Соединенных Штатов Европы были также задуманы на основе ясно выраженного федералистского принципа¹².

Лишь романские жизненные формы и Японская империя – эта после длительного федералистского прошлого, при мощных федералистских процессах в структуре, – отдали предпочтение централизму, поступая весьма щедро в отношении государственного устройства новых встраиваемых пространств.

Но кто не может хотя бы единожды создать и поддерживать собственное государство по образцу водонепроницаемой системы (*Schottensystem*), будет ли он способен участвовать в играх в системах союзов и структур, охватывающих крупные пространства, – или же к присоединению даже благосклонных сопредельных пространств, не говоря уж о сопротивляющихся?

Здесь обнаруживается то, на что указывает уже Ратцель в своей “Политической географии”, и это мы должны учитывать, говоря об эллинском и европейском жизненном пространстве, также для индийского: что для строительства панобразования Эллады, Центральной Европы и Индии

имеются особые родственные трудности, связанные с территориальным вопросом (*Landerfrage*), которые в другом месте будут совсем непонятны, не могут быть полностью осознаны, ибо в истории других жизненных пространств отсутствуют как предпосылка к этому [т.е. строительству панобразования] ограниченность и узость пространства. Из концентрации слишком большой духовной энергии на слишком малом пространстве выросли исторически обремененные образования, каждое из которых имеет столь различные основы, как если бы животных девонского и силурийского периодов¹³ собрали в одном зверинце вместе с животными каменноугольного, юрского и ледникового периодов и с современными – не говоря уже о различиях между травоядными и хищными. Так, фактически в стесненных условиях находились греческие города-государства, на более крупных землях – страны Центральной Европы и на еще более крупных – 562 политических ландшафта индийской народной почвы. Уходящие в глубь тысячелетий древние племенные государства (*Stammstaaten*), сложившиеся на базе дружин, сопровождавших вождя, наряду с образованиями последнего столетия (Спарта с двумя царями и демократические Афины, древняя Бавария¹⁴ и новый Баден¹⁵, феодальный Удайпур-Мевар¹⁶ и “выскачка” Хайдарабад¹⁷). Как совершенно по-иному были расположены в сопредельном пространстве внутренне одинаковые 49 штатов США, тем не менее с каким трудом завладели они надежным предохранительным клапаном от центральной власти президента в лице несгибаемого, влиятельного сенатского корпуса, в котором и самое большое, и самое малое государственное образование представлено двумя голосами с равным правом.

В действии включенных в конституции Соединенных Штатов и Австралийского сообщества уместных предохранительных положений, с одной стороны, во взаимопереплетении монархических, аристократических и демократических мотивов в становлении римской церкви – с другой (причем в двухтысячелетнем опыте их было бы невозможно обосновать показанными Рошером (“Естественная история монархии, аристократии и демократии”) симптомами перерождения: тиранией, исключительностью или массовым гнетом), все составители новых программ могли бы найти много исходных пунктов и для образования панидей. В противопоставлении с этой возможностью был законным вывод Ратцеля, что победитель при таких идейных сражениях, равно как и побежденный, когда-нибудь с огромным рвением предпочитал вступить на землю противника. Так, победители в мировой

войне, якобы настроенные на преодоление милитаризма, не говоря уже о всеобщей воинской повинности, подражали по эту сторону многим другим запрещенным по ту сторону организациям (генеральные штабы, военные академии), в то время как побежденные были обязаны спешно копировать политические организации победителей, испытанные в совершенно иных обстоятельствах, в надежде, что – несмотря на большое различие в структурах – вместе с таким буквализмом будет приобретен необходимый опыт. Самое простое соображение политической географии подсказывает, например, что некоторые учреждения, прекрасно действующие в островных государствах и у островных народов в силу их изолированной замкнутости и значительной удаленности от частей Света, для пролицируемых [государств], сплошь да рядом не защищенных нигде надежными естественными границами в переходных областях внутри частей Света, могут оказаться роковыми. Доказательством этого являются полезная игра двухпартийной системы в Японии и США по британскому образцу XVIII в., но ее полная осечка в Центральной Европе, особенно в мировоззренчески разобщенных пространственных организмах с шизофреническим (умственнорасколотым) состоянием народной души. Это несоответствие едва ли будет понято, например, японцами, которые весьма далеки от мысли, что их островное чувство единения с родным ландшафтом может быть подорвано различиями в мировоззрении. К тому же действует и инстинкт безопасности, с помощью которого островная империя нащупала к настоящему времени свой путь между пятью пандвижениями: паназиатским, пантихоокеанским, соглашением с Советами и – при многих разногласиях, но все же без опасных для жизни столкновений – с Китаем, не испытывая полного разочарования и в будущем малайской идеи в Nan-Yo.

Но еще Гильдебранд сослался на эту свойственную и японцам, и англосаксам способность быть наготове в отношении сосуществующих бок о бок политических движений, тогда как немец приспособлен лишь к движимой страстью перемене, вдобавок причиняющей вред из-за исповедания радости, если не сказать тяги к исповеданию, в то время как англосаксонская и японская партийные программы, равно как и программы пандвижений, в значительной мере преднамеренно настолько близки, что могут уклоняться от преждевременных обязательств и подменять друг друга.

Такое различие в святом усердии, с которым обсуждаются основы писанных конституций на одной стороне, вплоть до неспособности приспособиться к жизни, и в биологической приспособляемости, которая сегодня позволяет Британской империи даже без конституции, главным образом благодаря социокультурной общности, выходить из положения, должно, естественно, глубоко влиять на законность форм панобразований, более всего на прочность уз между наиболее крупными среди них, а именно стремящихся к планетарному сообществу, к чему наиболее близко подходит Лига Наций.

Не содержится ли, как полагают в Женеве, в панъевропейской инициативе Бриана точно такой же разлагающий фермент для гуманитарных основ мирового сообщества, как во враждебном отношении к нему паназиатских и панафриканских, вообще цветных расовых элементов, и в равнодушии носителей панамериканских, пантихоокеанских идей?

Не исчезнет ли форма энергии *status nascendi*? Не ограничит ли она поэтому последующее развитие, прежде всего в региональных панобразованиях?

Слабость Лиги Наций с точки зрения пространственно-политического мышления в отношении несомненно превосходящих ее своей привлекательностью отдельных панидеей, – ее явно выраженная юридическая, построенная на *lex lata*, беспомощная по отношению к устойчивому духу политико-географическая динамика, которая больше отмечает ее печатью союза правительств и государств. Лига Наций является отчасти придатком пространственно-политического мышления безопасности тех государственных мужей Франции, Великобритании и США (география Земли и населения этого государства, как полагают, должна вновь стать экспансионистской лишь в 1950 г.), кто главным образом участвовал в ее строительстве, постоянно или преходяще удовлетворенных пространством с точки зрения роста их населения, тогда как Англия и Франция обладают сверхбольшим пространством в сравнении с тем, какое они могли бы заполнить своей сокращающейся или урбанизирующейся народной силой.

Отсюда чувство тревоги в отношении Италии и Японии, Китая и за все еще на деле испытывающей унижение, подавленной в своем стремлении к развитию Центральной Европы – все еще. Отсюда и желания перестраховаться как раз в угрожаемых колониальных областях вследствие давления народов муссонных стран – в “золотой бахромке на нищенском рубище Азии”, как сказал лорд Керзон. Конечно, хочется, чтобы “золотая бахрома” сохранялась застрахованной, но избавившись от ответственности за нищенское рубище и за ее голодные и территориальные кризисы. Но именно с такими

кризисами связано стремление к переменам у тех, кто мало или вообще ничего больше не ждет от статус-кво, а полагается во многом на собственное движение, – или у тех, кто желает удерживать большие пространства пусть даже за счет компромиссных панидей – пантихоокеанской, панамериканской, исходя из предвидимой опасной силовой игры (entanglement)¹⁸. Через отрицание (durch nichts) становится более ясным различие между паназиатской динамикой и панъевропейской статикой, чем через трудность выработать в паназиатской сфере деятельности определенные указания относительно разграничения и принадлежности политических пространств, которые отчасти имеют сверхъевропейские размеры, как территория китайского народа и китайской культуры (3,9 или около 10 млн. кв. км?), Монголии или Тибета (1,5 или 3 либо 4 или же 8–10 млн. жителей?), степени суверенитета Маньчжурии, китайского Запада, Таннугувы, затем индийских штатов-княжеств или создающих затруднительное положение структур вроде кондоминиумов (Новые Гебриды) или Трансиордании, совокупности мандатных территорий Ближнего Востока.

Мы лишь констатируем, что Лига Наций с ее основами власти, силы и права несостоятельна как в отношении индо-тихоокеанской динамики и ее хода развития, так и в отношении очевидных устремлений панамериканских и пантихоокеанских институтов, таких дел, какие они в своей локальной и наднациональной части пространства считают исключительно личным делом своей части поверхности Земли и хотят улаживать их по собственному праву без вмешательства извне. Исходя из этого опыта, лорд Литтон публично заявил в Женеве, что, как полагают на Востоке, у Лиги Наций не лежит сердце к восточным народам, а также мало целеустремленности в отношении них. Поэтому Лига Наций отстранилась в вопросе о Гран-Чако¹⁹, как и в вопросе о Такна-Арика²⁰, а панамерика остереглась возложить ей на алтарь также и доктрину Монро. Вопрос о Сингапуре и равенстве тихоокеанских флотов в общем и целом был продвинут в Вашингтоне, а не в Женеве или Гааге, где они могли быть разрешены. Сингапур давно рассматривается в качестве общего опорного пункта англосаксонства в австрало-азиатском Среднем море, вероятно, как возможное связующее звено будущей англосаксонской культурной панидеи, прелюдию к которой сыграли Киплинг²¹, лорд Брайс, а Рамсей Макдональд²² подновил капитуляцию лейбористов важной интеллектуальной и добровольной жертвой, отправившись с прошением в Питсбург от имени ультракапиталисти-

ческого кабинета миллионеров. Но такой наднациональный пространственный организм мог бы существовать лишь как федералистский или же вообще не существовать; и даже при таких перспективах на будущее сталкиваются в “территориальном вопросе”, в данном случае, разумеется, гигантски расширяющихся частичных ландшафтов, романская, централистская, унитарная форма образований с противоположной англосаксов (в США; доминионы, а также австралийское Сообщество) в Китае, внутри Советов. Именно в 1930 г. младокитайцы из-за непосредственного централизма “через силу” переживают необычайное обрушение по причине тамошнего древнего мышления. Японии в настоящее время ближе идея единства государства, которая как раз трудно поддается расширению, а Индии и Центральной Европе – федералистская идея, обе сталкиваются с абсолютно родственными трудностями между этими с точки зрения пространства технически несовместимыми направлениями.

Существуют ли все же возможности компромисса между ними? Насколько далека, прежде всего сегодня, слишком окостеневшая Лига Наций от направления, ведущего к изменениям, приспособлению, чем могла бы доказать свое право на длительное биологическое существование? Какой пример подадут ей другие, более старые панидеи?

“В Необходимостях – Единство, в Сомнительности – Свобода, во Всем, однако, Любовь!” – этим лаконичным, основанным на опыте прекрасным триптихом католическая церковь соединила двухтысячелетнюю мудрость с образованием некоей панидеи, тем самым соприкоснувшись с изречением Конфуция²³, который преподнес опыт китайской государственной философии в краткой формуле: “Всякое понимание приходит к нам только через любовь”, и в этой антипатии к насилию как неопровержимой угрозе любому постоянному устройству соприкоснулась, кроме того, с не вполне родственным по духу Лао-цзы²⁴ в высшей точке культуры муссонных стран, в мудрости Дальнего Востока.

Но в федералистском устройстве наднационального пространственного организма больше простора для такого вида любви, чем в централистском. Прочно обладая этим эмпирическим фактом науки о пространстве, добытым чисто географическим путем, и будучи убежденными в том, что в Центральной Европе мы должны по чисто географическим причинам преодолеть трудность развития, которую в настоящее время разделяем лишь с Индией, а в прошлом делили с великим эллинизмом, – всегда обладавшим, однако, свободой ходить за моря, – просто

потому, что никакая другая часть Света не имеет столь подверженного избыточному давлению центра, – обращаемся мы к проблеме отношения пан-идей к международной организации и исследуем отношение Лиги Наций и национализма и вековую способность панобразований как промежуточных ступеней между национальным государством и империей и мировым сообществом наводить здесь мосты.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Теодорих Великий (454–562) – король остготов и основатель их государства в Италии. Проводил политику сближения с франками, вестготами, бургундами, вандалами и особенно с римлянами.

² Империя Карла Великого (ок. 742 – 814) – короля франков и первого императора Священной Римской империи – представляла собой новую геополитическую зону, простиравшуюся от Северного моря до Центральной Италии, от Пиренеев до Эльбы. Проводил политику сближения с римской курией, принял императорскую корону из рук папы Льва III, превратив церковь в опору своей центральной власти.

³ Юстиниан I (527–565) – византийский император.

⁴ Сторонники реформы церкви, предложения о которой исходили из аббатства бенедиктинцев в Клуни, основанного в 910 г.

⁵ Данте Алигьери (1265–1321) – итальянский поэт, оказавший большое влияние на развитие европейской культуры. Автор философских и политических трактатов. Разработал идею и понятие “civitas” – общечеловеческого единства, которое находится “над” отдельной личностью, “над” отдельными группами людей, “над” целыми народами. Великий флорентинец вкладывал в свои представления прежде всего тот смысл, который диктовало христианское мирозерцание, однако его идея оказалась более широкой и провидческой.

⁶ Филопомен (253–183 до н.э.) – глава Ахейской лиги, пытался сохранить единство Эллады в условиях наступления Рима.

⁷ Кимон (около 510 – 450 до н.э.) – афинский государственный деятель, участник борьбы за создание Афинского морского союза.

⁸ Перикл (499–429 до н.э.) – афинский государственный деятель, с его именем связан высший подъем Эллады.

⁹ Лисандр – спартанский военачальник, наварх. В 404 г. до н.э. с помощью олигархов ликвидировал демократический режим в Афинах.

¹⁰ Линкольн Авраам (1809–1865) – шестнадцатый президент США (1861–1865).

¹¹ Противоречие между определяемым словом и определением (лат.).

¹² См. примеч 13. С. 275.

¹³ Девонский период – четвертичная система (период) палеозойской эры геологической истории, наступившая после силурийского периода и предшествовавшая каменноугольному (408–360 млн. лет тому назад). В течение этого периода появились первые земноводные и леса.

Силурийский период – геологический отрезок времени, третий период палеозойской эры, предшествующий девонскому (438–408 млн. лет тому назад). В течение этого периода появились первые наземные растения и первые челюстные рыбы.

¹⁴ Бавария – земля на юге Германии, до 1919 г. королевство в составе Германской империи, затем республика.

¹⁵ Баден – бывшее великое герцогство, с 1919 г. республика на правом берегу Рейна.

¹⁶ Удайпур – город в штате Раджастан (Северо-Западная Индия). Основан в 1586 г. Удай Сингхом как столица княжества Мевар.

¹⁷ Хайдарабад – одно из крупнейших по площади княжеств (штатов) Индии.

¹⁸ Затруднительное положение (англ.).

¹⁹ Летом 1932 г. вспыхнула война между Боливией и Парагваем из-за спорной области Гран-Чако, богатой нефтью. Закончилась в 1935 г. разделом Чако.

²⁰ Такна-Арика – портовый город на границе между Перу и Чили, из-за которого возник конфликт между этими странами.

²¹ Киплинг Джозеф Редьярд (1865–1936) – английский писатель.

²² Макдональд Джеймс Рамсей (1866–1937) – британский государственный и политический деятель, в 1924–1935 гг. премьер-министр Великобритании. После образования так называемого национального правительства (1931) проводил линию на создание блока западных держав и фашистской Германии против СССР.

²³ Конфуций (Кун-цзы, 551–479 до н.э.) – древнекитайский философ, создатель этико-политического учения, составляющего цивилизационный фундамент всего Древнего Востока. Конфуцианство определяло систему ценностей страны и народа, принципы жизни китайцев, основы их мировоззрения и менталитета. Наивысшим смыслом существования людей, согласно конфуцианским догматам, считалось достижение социальной гармонии в рамках мудро управляемого государства.

²⁴ Лао-цзы – древнекитайский философ, живший, согласно преданиям, одновременно с Конфуцием или раньше его. Традиция приписывает ему авторство текста “Дао дэ цзин” – одного из важнейших и почитаемых в Китае

ПОЛИТИКА

Hovhannisyan A. Yu

The Artsakh issue: possible options for resolving the problem.....5

Ованнисян А. Ю.

Реформа Совета Безопасности ООН: основные сценарии и проблемы..... 11

Հակոբյան Մ. Հ.

Եվրոպական Միության հետ Հայաստանի, Վրաստանի և Մոլդովայի հարաբերությունների ներկա փուլը (2013-2017 թթ.).....19

ИСТОРИЯ

Погосян (Хахбакян) Г. Г.

Памятники армянской архитектуры и топонимики в Китае.....27

Եսայան Վ. Բ.

Հայերի դերը Թիֆլիսի տնտեսությունում XIX դարի II կեսին և XX դարի սկզբին.....35

ЭКОНОМИКА

Մանուկյան Ս.Ֆ. Համաշխարհային էներգետիկայի ժամանակակից

միտումները և զարգացումները.....42

Պետրոսյան Գ.Ա.

ՀՀ Հարկաբյուջետային քաղաքականության հիմնական ուղղությունները արտաքին շուկերի ազդեցությունները նվազեցնելու գործում.....53

Պետրոսյան Գ.Ա.

Ներքին կայունարարների արդյունավետության բարձրացումը որպես արտաքին շուկերի նկատմամբ ՀՀ տնտեսության խոցելիությունը նվազեցնող գործոն.....63

Дегальцева Ж.В., Мирзоян Г.Н.

Повышение эффективности производства винограда в сельскохозяйственных организациях Краснодарского края.....68

Кузина А.Ф., Мирзоян Г.Н.

Управленческий учет – информационная база для оценки эффективности инвестиционных проектов.....74

ПРАВО

Խուդոյան Գ. Մ.

Եվրոպական պաշտպանական ընկերակցության ձախողման պատմաիրավական պատճառները.....80

Погосян Ш. Г.

Способно ли государство справиться со своей главной задачей?.....88

СОЦИОЛОГИЯ

Մոլայի Ն., Մկրտչյան Ա.

Սոցիալական աշխատողի միջամտության արդյունավետությունը դատարանի կողմից ուղղորդվող գույքերի ամուսնական կայունությունը պահպանելու գործում (Իրանի Խուզիստան նահանգի քաղաքային բնակչության օրինակով).....92

Григорьян Э.Р.

Основная коллизия современности в социологическом освещении.....98

ИЗ АРХИВА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Хаусхофер К.

Панидеи в геополитике (Главы VI и VII).....107

Научно-аналитический журнал

РЕГИОН И МИР

2018, том IX, № 2

Учредитель: “Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона” ОО

Регистрационное удостоверение 03 Ц 090670

от 16.02.2011 г.

Адрес редакции: Ереван, 3-ий пр. Тиграна Меца, д. 9

Website: geopolitika.am; E-mail: blacksea-caspian@mail.ru

Тел: (+37410) 57-22-17, 093944440

Ответственный за номер: *Г. Погосян*

Редактор: *Л. Андриасян*

Компьютерная верстка и оформление: *А. Меликсетян*

Подписано к печати 10.04.2018

Бумага мелованная, формат А4

Усл.п.листов 7,44

Шрифты: Times New Roman, Sylfaen

Тираж 400 экз.

Издательство: Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона

Отпечатано в типографии “Time to print”